

Handwritten scribble at the top left.

Handwritten signature or name in the center.

Handwritten scribble at the bottom right.

.. 17720..

THE ACADEMY FOR ENVIRONMENTAL RESEARCH
MEL 606 671481,
(KARIATAK STATE)

panishad Bhasyam

Sasthramukthayali; No, 24.

The ~~ACCS NO~~

THAITHIRIYOPANISHADBHASYAM.

BY

SRI KURANARAYANAMUNI.

Edited By

P. B. ANANTA CHARLAR, Sanskrit Pundit.

Printed at the Sri Sudarsana Press.

CONJEEVERAM.

1905.

Price Rs 2-8-0

(All rights reserved.)

125: 1/14, 15, 16, 17

1000

1

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ।

श्रीकूरनारायणमुनिविरचितम् ।

श्रीकाशी प्रतिवादिभयंकरं अनन्ताचार्येण परिशोधितम् ।

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां अमुद्रित ।

॥ श्रीकाशी ॥

१९०९

इदानीमेतन्मूल्यम् २-८-०

अस्य पुनर्मुद्रणादिषु शालाधिपोधिकरोति ।

भीरस्तु ।

शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमते यज्ञीवाय नमः ।

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

श्री कूर नारायणमुनि विरचितेन
भाष्येण सहिता ।

33001

यस्य ह्यानन्दपर्यन्ता युवत्वप्रमुखा गुणाः ।

अप्रमेयतयाम्नाता स्तं श्रीशं संश्रयेमहि ॥ १ ॥

सांहितीष्वपि सन्धाता सर्वेशः प्रतिपाद्यते ।

वारिता वरणो योसौ वारुणो वारुणीष्वपि ॥

इह खलु संसारावर्तपरिवृत्तिपरिभ्रान्तमानसै स्तदुत्तरणोपाय-
बुभुत्सुभि स्सर्वै धेतनै स्सर्वपुरुषायंसायंवाहकाः नित्यनिर्दोषा
वेदा स्ताव त्समाभयणीयाः । तत्रापि मुमुक्षुभिः विशेषतः त्रय्य-
न्त स्सेभ्यः । तत्रापि तैत्तिरीयारण्यकमध्यपातिन्यः सांहित्यो वारु-
ण्यो याज्ञिक्य स्संसारिणां शरणं, तासां नारायणस्वरूपरूपगुण
विभृत्यादिषु तात्पर्यातिशयात् । भाषिकौकिक्यादि पंच महासांहितासु
भाषना नृसन्धानप्रधाना सांहित्यः “ शन्नो मित्र ” इत्यारभ्य
द्वादशानुवाकाः । देवताचानुसन्धाता सर्वेश्वर इति देवतानुक्रमण्यो-
स्मर्यते । तत्र उत्तराख्योनुवाका वारुण्यउपनिषदः, वरुणनाम्ना
ऋषिणा प्रोक्तत्वात् । देवता च सर्ववरणशीलो वारुण स्स्मृतः ।
“ अन्भस्य पार ” इत्यारभ्य समस्तः प्रश्नो याज्ञिक्य उपनिषदः, महा
मना भाषता नारायणेन दृष्टत्वात् । देवता च स एव । तत्र

तावत्सिंहित्यो वारुण्यश्च व्याख्ययन्त न । सर्वासु परविद्यासु ब्रह्मे
 यासनस्य परप्राप्तिः फलत्वेनोपदिश्यते । यथा ब्रह्मविदानोति
 परं ” मिति । ननु - “ आत्मा द्रष्टव्य ” इत्यादि विध्यर्थे वा द्वियं
 फलश्रुतिरर्थवादो भवेत् । नैवं, प्रकरणाद्यभावे कथमस्याः परा
 र्थता । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन सर्वाङ्गं विद्यानां मैक्यदर्शनात्प-
 रार्थत्वमिति चेन्न; - गुणोपसंहारपादे विद्यानां भेदस्य प्रतिपादि-
 त्वात् । [सर्वविद्यानां मैक्यं न सम्भवेत्] विद्यानां कर्मागत्यादिकं
 भाष्य एव निरस्तम् । नच कल्पसूत्रकारः कर्मागत्वमात्रा सुपदिशति ।
 आसुपरविद्यासु सर्वाश्रमिणां अनाश्रमिणश्च त्रिधुरादे रधिकारित्वं
 सूत्रकारेण निर्णीतम् । तस्मात्स्वतन्त्रोऽयं परमपुरुषार्थरूपो सुमुक्षु-
 णामेवापूर्वार्थोऽत्र विधीयते । परस्य ब्रह्मणस्समीपे वाचकतया
 निषीदन्ती सुपनिषदः । परब्रह्म प्रतिपादकत्वात्तत्प्राप्तिहेतुत्वाच्च
 पूरविद्यापताः । तत्र तावत्प्रथमेनानुवाकेन परविद्या मारभमाण
 प्रत्ययं शान्त्यर्थं [भोगिसुसुखा] मित्रवरुणादिदेवताः प्रार्थयते

शन्नोमित्रशंवरुणः, शन्नीभवत्वर्थमा, शन्न
 इन्द्रोबृहस्पतिः, शन्नोविष्णुरुरुक्रमः, नमोब्रह्मणे,

(शन्नोमित्र) इत्यादिना । नः - अस्माकं, आचार्यस्य मम सब्रह्म
 चारिणां च । मित्रः - सर्वस्यमित्रभूतः । भवति - स्निह्यतीतिमित्रः ।
 [यथा सर्वस्य चाहं मित्रमस्मीति] प्रकाशादिदानेन सर्वोपकारकस्सूर्यः ।
 शं - सुखं । भवतु - सुखहेतुर्भवत्वित्यर्थः । शंवरुणश्च तथा पाक्षैराकृ-
 णोतीति - वरुणः । अविघ्नेनाध्ययनसम्पत्तिमुखेन विद्यालाभोऽसुखं ।
 “ मित्रोऽहरजनय द्रुणोरान्नि ” मित्येतदुपलक्षितयो रहोरात्रयोः सुख
 मर्थयते । अर्थमा - आदित्यविशेषः । इवर्ति - अस्ताच्चलं गच्छ
 तीति - अर्थमा । ऋगताविति धातुः । “ असौवादित्योऽर्थमा ”
 इति । धर्मेणा मीश्वरत्वमत्र विवक्षितम् । एवमादयोपि सुखहेतवो

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ।

भवन्तु । इन्द्रः - वर्षादिप्रदानेनाद्भ्येतृणां पोषकः । बृहस्पतिः
ज्ञानपोषकः । विष्णुः - व्यापनशीलः । विश्वंवेष्टि - व्याप्तोत्पत्तिः,
विष्णुः । विश्व - व्यस्तविति ध्यङ्गुः । सर्वकालं सर्वाणि भूतानि
आत्मतया व्याप्य निवच्छन्परमशेषा । “ उरुक्रम ” इति व्याप्तेः
फलं दर्शयति । विश्वमाक्रम्य स्व वशे कुर्वन्निरपथः । ब्रह्मणे -

नमस्तेवायो, त्वमेवप्रत्यक्षं ब्रह्मासि, त्वामेवप्रत्यक्षं
ब्रह्मवदिष्यामि, ऋतंवदिष्यामि, सत्यंवदिष्यामि ॥१॥

वेदात्मने । नमः । कस्मि - गच्छतीति - वायुः । वागतिगन्धनयोरिति
धातुस्मरणात् । हे वायो ! तुभ्यं नमः । वेदानन्तरं वेदाभिव्यक्ति
हेतुं वायुनमस्क्रियते । सर्वे शब्दावायवधीनाभि व्यक्तयः । तस्मा
द्ब्रह्माभि व्यक्तित्हेतुत्वात् त्वमेवप्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेष प्रत्यक्षं
ब्रह्मवदिष्यामि - त्वदधीनाभिव्यक्तिकत्वात् त्वामेव ब्रह्मवदिष्यामि,
तस्मात् त्वमधिं नश्शम्भवेतिशेषः । ऋतं वदिष्यामि - ऋतम् -
सुकृतस्यकर्मणः प्रतिपादकं, सत्यं - सत्यस्य परब्रह्मणः प्रतिपादकञ्च,

तन्मामवतु, तद्भक्तारमवतु, अवतुमां, अवतु
वक्तारं, ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ सत्यंवदि-
ष्यामि पंचच ॥

। इति प्रथमोऽनुवाकः ।

वेदात्मानं त्वां वदिष्यामि । तत् - तथोच्यमानं , आच्चायांद्भ
वर्तनादिशास्त्रोक्तप्रकारेणाधीयमानम् । माम् । भवन्तु - रक्षन्तु ।
तद्भक्तारमवतु - हृदयं मनुष्यविश्वं तिष्ठतु । अथवा वक्तारं - भा-

चार्थत्वं, तत् मम करोतु । “ तन्मा मवर्तुं तद्रक्तार मवतु ” इति
 वचनकाले य द्रक्षणं त प्रार्थितम् । इदानीं सर्वदा रक्षणं प्रार्थयते ।
 अवतु मां - सर्वदा अवचनकालेपि । अवतु वक्तारं - सर्वदा वक्तृ-
 त्वं आचार्यत्वं वा मम करोतु । शान्ति शान्ति शान्तिः - सुखं
 प्रत्यूहशमनं वा । अस्त्विति शेषः । अभ्यास आदरातिशयार्थः,
 तापत्रयशान्त्यर्थो वा ।

इति श्री कूर नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्यान्वये
 सांख्यीषु पणिषत्सु

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

श्रीक्षां व्याख्यास्यामः, वर्णस्वरः, मात्राबलं,

“ मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न त मर्थ
 माह । स घावज्जोः यजमानं दिनस्ति यथेन्द्रशतु स्वरतोपराधात् ”
 इति स्मृतेः स्वरवर्णादिदुष्टस्य वेदस्याभिमता साधकत्वात् प्राय
 वायश्रवणाच्च सं दोषः परिहर्तव्य इति तत्प्रतिपादनार्थं स्वरवर्णाद्य
 नुशासनरूपं शिक्षाशास्त्र मनुस्मारयति (शिक्षा मिति) शिक्षयन्ते -
 ज्ञानेन निश्चीयन्ते, वर्णादयः अनयेति - शिक्षा । “ गुरोश्च ह्यहं ”
 इत्यकारप्रत्ययः । छान्दसो दीर्घः । ता मिमां शिक्षाम् । व्या-
 ख्यास्यामः - विशेषेणाख्यास्यामः, प्रब्रूमः । अथवा - शिक्षाख्यं पं-
 चमं वेदांगं त्रय्यन्ताध्ययनसाधनत्वेना चक्ष्महे । वर्ण स्वरः - वर्णो
 नामाकारादिः । जाता षेकवचनम् । आहुश्च शिक्षाकाराः “ त्रि
 षष्टिश्च चतुष्पष्टि वर्णां शम्भूमवे स्थिताः । प्राकृते संस्कृते चापि
 स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥ स्वरा विशति रेक, च स्पर्शाणां पंच
 वंशतिः । यादयश्च स्मृताद्यष्टौ चत्वारश्च यमा स्मृताः ॥ अनुस्वारो

विश्वेर्गश्च कः पौत्रापि पराश्रयो । दुस्पृष्टश्चिति विश्वेयां लृकारः
 प्लुत एव च ” इति । स्वराः - उदात्तादयो वर्णधर्माः । स्थान
 विशेषनिबन्धनाः ध्वनिभेदाश्चत्वारः - उदात्तानुदात्तस्वरितप्रच्ययाः ।
 समेत्यन्थे - उदात्तानुदात्तस्वरितप्रच्ययसप्ततरोच्चतरैकश्रुतयः ॥ मात्राबलं-
 मात्रा उच्चारणक्रियाकालस्य इयत्ता । यथा - पादमात्रा अर्धमात्रा
 लघुरित्यादि । आहुश्च - “यद्वर्चजनान्तं यद्वृत्तापिदीर्घं संयोगपूर्वञ्च तथानु
 नासिकम् । एतानिसर्वाणि शुरुणिविद्यात् शेषाण्यतोन्त्यानि ततोऽलघूनि”
 इति । तथा - “ऋग्विरामः पदविरामो विवृत्तिविरामस्समान
 पदविवृत्तिविरामस्त्रिमात्रोद्विमात्र एकमात्रोर्ध्वमात्र इत्यानु पूर्व्येण ”
 इति । ऋग्विरामः - त्रिमात्रः, पदविरामः - द्विमात्रः, विवृत्तिः -
 पद्वयानुसन्धानं, तदेकमात्रं, समानपदविवृत्तिः - एकस्मिन् पदे
 वर्णयोरनुसन्धानं । यथा - “प्रठगञ्चितश्चिन्वीत् ” इति । तथा
 मात्राप्रमाणे “चापस्नुवदतेमात्रां द्विमात्रंवापसोब्रवीत् । त्रिमात्रन्तु
 शिखीरौति ह्येतन्मात्रादिलक्षणं ” इत्यादि । बलं - वायोस्स्थान
 [पीडन] विशेषोबलं । यद्विशेषाद्दर्शविशेषास्तद्धर्मविशेषाश्चा-
 विर्भवन्ति । यत्र स्थानकरणवैलक्षण्येन उपांशुष्वाननिमदोपदि-
 न्मध्यमन्द्रमध्यमताराणि वाचस्थानानि सप्तजायन्ते । तत्रमन्द्रादिषु सप्तस-
 प्तयमाः कुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याः । एषांसत्यापि
 स्वरत्वेबलहेतुत्वात् पूर्वत्रनोक्ताः । एतेच पूर्वपूर्वद्वयः । द्वितीयः
 प्रथमकुष्टत्रयश्चाद्धारकस्वरः । मन्द्रादयो द्वितीयान्ताश्चत्वार
 स्तैत्तिरीयकाः ॥ नादश्चाद्यधोषात्मकानि चानुप्रदानानि बलनिबन्धनाः ।

सामसन्तानः, इत्युक्तं शीक्षाध्यायः ॥ शीक्षां पञ्च ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

उच्चारणे समतासाम, “सामसान्धने” औणादिकः कनिग्रस्यः ।
 यथाहुः - “क्रमविक्रमसम्पन्नमद्गुतामबिलम्बितां । नीचोच्चस्वरसम्पन्नां

षदेद्धृतवर्तीसमा ” मिति । तत्रस्वराणा मुदात्तादीनां सन्निवेश-
 विशेषौ क्रमधिक्रमौ । सन्तानः-संहिता अथ चतस्रस्संहिताः पदसंहिता
 अक्षरसंहिता वर्णसंहिता अंगसंहिताचेति । अत्राहुः - “ गुरुत्वं लघुता
 साम्यं द्वस्वदीर्घप्लुतानिच । लोपागमधिकाराश्च प्रकृतिधिक्रमःक्रमः ।
 स्वरितोदात्तनीचत्वं श्वासोनादोंगमेवच । एतत्सर्वन्तु विज्ञेयं छन्दोभाषा
 मर्धायता । ” ॥ अत्र वर्णादिषट्कोपादानस्य उपलक्षणार्थत्वात् सर्वमिदं
 संगृहीतं वेदितव्यं । तज्ज्ञानेफलं दर्शयति “ पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमवि-
 चक्षणः । स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यं संसदम् ” इति ।
 आचार्याः-व्यासादयः, तेषांसंसदं - ब्रह्मलोक मित्यर्थः । एवं वर्णा-
 दीनां स्वरूपं स्वभावंच ज्ञात्वा यस्तथाध्यापयति अर्धातेवा स ब्रह्मण
 स्वालोक्यं सायुज्यंगच्छति । इत्युक्तशिक्षाध्यायः - इत्थं शिक्षाध्याय
 संग्रहोस्माभिरुक्तइति । अत्र वर्णादिविशेषाणां तत्फलस्यचा नुक्तत्वात्
 तस्यैव शिक्षाशास्त्रज्ञातव्यं, तस्य सर्वस्य प्रसंगादवसरे स्मरणमात्रं
 कृतं प्रस्माभिरितिभावः ।

इति श्री कूर नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्माख्यानै

सांहितीषु पणिषत्सु

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २॥

सहनौयशः, सहनौब्रह्मवर्चसं, अथात्संहिताया

अथ शिष्याय विद्याप्रदित्तुराचार्यो विद्याफलं शिष्यस्य स्वस्य
 च साधारणं भवदित्याशास्त्रे “ सहनौयशः सहनौब्रह्मवर्चसं ”
 इतिमन्त्रेण । नौ - भावयोः शिष्याचार्ययोः । यशश्च ब्रह्मवर्चसंच ।
 सहास्तु - विद्यानिमित्तं यशः, तन्निमित्तं ब्रह्मवर्चसंच ममास्तु; यथा
 कस्मैचिद्द्वाराय प्रतिपादितायां कन्यायां पुत्रादिकं फलं तस्यैव घर
 स्यभवति, नतथात्स्वित्यर्थः । “ अथात् ” इत्यादिब्राह्मणं वक्ष्यमाण

उपनिषदं व्याख्यास्यामः, पंचस्वधिकरणेषु, अधि
लोकमधिज्यौतिषमधि विद्यमधिप्रजमध्यात्मम्, ता
महासंहिता इत्याचक्षते, अथाधिलोकम्, पृथिवीपूर्व
रूपम्, द्यौरुत्तररूपम्, आकाशस्तंधिः ॥ १ ॥

वायुस्सन्धानं, इत्यधिलोकम्, अथाधिज्यौतिषम्,

विद्यांगभूत मन्त्राद्यादि फलभाषनाविशेषं विदधाति । अथशब्दः -
भानन्तर्यद्योतयति, विद्यांगभूताध्ययन तद्गुणादीना मनन्तरमिति ।
अतश्शब्द स्तेषामेवाध्ययन गुणानां विद्याधिगमहेतुत्वं दर्शयति ।
संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः - संहिताया उपनिषदं - संहिता
वर्णानुसन्धानं, तस्मिन् भाषनाविशेष उपनिषत्, तामुपनिषदंशुद्धं,
व्याख्यास्यामः - विशेषेणाचक्षमहे । पंचस्वधिकरणेषु - तस्या स्संहि
ताया अधिष्ठानानि लोकादयः पंच, तेषु सन्धीयमाना वर्णास्संहिता
भाव्यते । तत्रैकैवसंहिता अधिकरणभेदेन पंचधाभवतीति पंचसंहि
ता भवन्ति । ताः प्रशस्तत्वा न्महासंहिता इत्युच्यन्ते । अधिलोकम् -
लोके । “ अव्ययं विभक्ति ” इत्यादिना विभक्त्यर्थे व्ययीभावः ।
तामहासंहिता इत्याचक्षते - तापताः पंचसंहिताः पूज्यत्वात् महासंहि
ता इत्याहुः । सन्महादित्यादिना समासः । अथाधिलोकं - अधिलोकेया
संहिताविद्यते तांसंहिता मन्त्रमइत्यर्थः (पृथिवीपूर्वरूप मित्यादि)
अध्ययनकाले वेदे वर्णानुसन्धीयेते सहोच्चार्यते, तयोः पूर्वरूपं - पूर्वो
वर्णः, पृथिवी, वेदितव्या । द्यौरुत्तररूपं - उत्तरो वर्णो द्यौरिति
वेदितव्या । आकाशस्तंधिः - तयो वर्णयो रन्तराल आकाशोवेदित
व्यः । वायुस्सन्धानं - पूर्वोत्तरयो स्सहोच्चारणार्थो यो यत्रः स वायु
रिति वेदितव्यः । इत्यधिलोकं - इत्थं लोके संहिताभाव्येति । अथा

अग्निःपूर्वरूपम्, आदित्यःऋत्तरूपम्, आपस्संधिः,
वैद्युतस्संधानं, इत्यधिज्यौतिषं, अथाधिविद्यं, आ-
चार्यःपूर्वरूपं ॥ २ ॥

अन्तेवास्युत्तररूपं, विद्यासंधिः, प्रवचनसंधानं,
इत्याधिविद्यं, अथाधिप्रजं, मातापूर्वरूपं, पितो
त्तररूपं, प्रजासंधिः, प्रजननसंधानं, इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मं, अधराहनुःपूर्वरूपं, उत्तराहनु
रुत्तररूपं, वाक्सन्धिः, जिह्वासन्धानं, इत्यध्यात्मम् ॥

धिज्यौतिषं - अन्तरं ज्योतिषि या संहिता तामत्रव्याख्यास्यामः (अग्निः
पूर्वरूपमित्यादि) “ अग्नौ प्रास्ताहुति स्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या
जायते वृष्टिः ” इत्यादिप्रकारेणाग्नादित्यवैद्युतादीनां पूर्वोत्तरादिभावः ।
वैद्युतस्सन्धानं - वैद्युतो हि विद्युत्मुत्पादयति । इत्यधिज्यौतिषं - इत्थं
ज्योतिषि संहिताभावना प्रकारउक्तः । अथाधिविद्यं - विद्यायां यासंहिता
तां व्याचक्ष्मद् इति । विद्यासन्धिः - विद्या - वेदः, ससन्धिः सासंहिता ।
प्रवचनं सन्धानं, प्रवचनं - अध्यापनं । अथाधिप्रजं - प्रजायां यासंहिता तां
व्याचक्ष्मद् इति । प्रजननं सन्धानं - प्रजार्थं निषिच्यमानं शुक्रम् ।
अथाध्यात्मं - आत्मनिशरीरे यासंहिता सा प्रोच्यते । अधराहनुःपूर्व
रूपं - आस्यपर्यन्तमदेशा इत्यर्थः । अधरोत्तरो पर्यन्तौ गृह्येते ।
इतीमामहासंहिताः - इत्यमिमाः पूजितास्संहिताः व्याख्याताः । एत

तीमामहासँहिताः, यएवमेतामहासँहिताव्याख्या
ता वेद, संधीयते प्रजयापशुभिः, ब्रह्मवर्चसेनात्ता
ने नसुवर्गेण लोकेन ॥ ४ ॥

संधिराचार्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजंलोकेन ॥३॥

इति तृतीयो ऽनुवाकः ।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः, छन्दोभ्योऽध्यमृता

एतद्वेदनेफलं दर्शयति (य एवमेता इत्यादि) अत्र संहिताज्ञाने
दृष्टान्यफलादर्शनात् संहिताव्याख्यानमिदं उपासन्नार्थम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्याने

संहिताषु पणिषत्सु

तृतीयो ऽनुवाकः ॥ ३ ॥

'यश्छन्दसा' मित्यनुवाको ज्ञानजननार्थं जपादौ विनियुज्यते ।
यश्छन्दसा मित्येतेषां मध्ये ज्योतिस्त्रिष्टुप्, ततः त्रिपदा गायत्री
शिष्टं यजुषिति । अत्र परब्रह्मवाचकः प्रणवः विद्यांगत्वेन स्तूयते ।
अत्र शब्दब्रह्मभूतस्य प्रणवस्य परब्रह्मभूतस्य नारायणस्य च साधर्म्यं
प्रतिपाद्यते । यः छन्दसां-उक्ताद्यत्कृतिपर्यन्तानां मक्षरसंख्याविशेषवाचिनां
छन्दोभाषात्मनां शब्दतत्त्वानाम् । ऋषभः - उत्पादकत्वेन स्थित्या
सर्ववचसां वर्षिता संवर्धकः, सोऽपि सर्ववेद्यानां धारकपोषकभोग्य
त्वेन वर्षिता । विश्वरूपः - विश्वं शब्दं जातं अनेन रूप्यते विस्तीर्यते
इति विश्वरूपः । परब्रह्मणोऽपि सर्वात्मकारत्वेन विश्वरूपत्वं प्रासिद्धम् ।
छन्दोभ्योऽध्यमृता ष्वम्बभूव - अपौरुषेयेभ्यो वेदेभ्यः, अधि - आधार
त्वेन स्थितः, अमृतात् - परब्रह्मणः, स्वम्बभूव, यस्मादेवं, तस्मात्

धसंभवूव, समेन्द्रोमेधयास्पृणोतु, अमृतसंबद्धेवधा.
रणोभूयासं, शरीरंमेविचर्षणं, जिह्वाभेमधुमत्तमां,
कर्णाभ्यांभूरिविश्रुवं, ब्रह्मणः कोशोसि मेधायापि

प्रणवः छन्दोभ्योधि - धारकत्वेन उक्कृष्ट इति यावत् । तथाच मनुः -
“ आद्यन्तु ब्रह्मक्षरं ब्रह्मत्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । सगुह्योन्यस्त्रिवृद्धेदो
यस्तं वेद स वेदवित् ” इति । अन्यत्र - अमृतात् - परमपदात् ,
छन्दोभ्योधि - छन्दसां वाच्यत्वेन, यस्सम्भवूव - स्वयमाविरभूत् ।
“ य एष स्वयमुद्भवा ” विति । समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु - सः
प्रणवरूपी, सर्वशब्दानां तद्वाच्याना मिन्द्रः - निर्वाहकः, मा, मेधया
स्पृणोतु - ग्रन्थार्थधारणरूपा बुद्धिः मेधा, तथा, स्पृणोतु - स्पर्श
यत्, स प्रीतो मेधा जननेन मां प्रीणयत्विति, अन्यत्र निगूढार्थः ।
अमृतस्य देवधारणो भूयासं - ज्ञानदानतदभावाभ्यां पूर्वं ब्रह्मादि
स्वर्गैरान्तं तत्त्वजातं बुध्वा मुक्त्वा स्वेच्छं संक्रीडमानः, अमृतस्य-
अमृतत्वस्य, सर्वेश्वरस्य प्राप्तिहेतो दिव्यज्ञानस्य, अहं धारणः - धार
यिता, भूयासं, अन्यत्रापि समानम् । “शरीर” मित्यादि । हे देव ।
तव प्रसादात्, मे - मम, शरीरं, विचर्षणम् - विशिष्टेन्द्रियकम् भू-
यार्त्, मम ज्ञानकर्मात्मकानि सर्वाणीन्द्रियाणि विशिष्टज्ञानशक्तिकानि
भगवत्स्मरणकृतेन भजननमननादिसमर्थानि भवन्तिविति यावत् । अपि
च - जिह्वा मे मधुमत्तमा - मम जिह्वा, अतिशयेन सर्वेषां श्रोत्रेन्द्रिय
भोग्यशब्दजननी भूयात् । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवम् - हे देव! तव प्र-
सादात्, अहं कर्णाभ्यां, भूरि - बहुतरं, विश्रुवम् - सर्वा विद्या विशे-
षेण शृण्वानि, विश्रुभमिति लिङ्गाशिषि । पुनरपि स एव स्तू-
यते । ब्रह्मणः - सर्ववेदस्य, तद्वेद्यस्य परतत्त्वस्य च, कोशोसि - त्वयि
सर्वे वेदाः वेदधेयं ब्रह्म तत्स्वरूपरूपगुणविभूत्यादिकंच सर्वं रत्न
मञ्जूषिकायां निधिरिव निहितमिति यावत् । मेधया - दिव्यज्ञानेन,
पिहितः - आच्छादितः, ज्ञानविशेषदर्शनीयस्वरूपत्वात् तज्ज्ञानरहि

हितः श्रुतं मे गोपाय, आवहन्ती वितन्वाना ॥१॥

कुर्वाणा चीरं मात्मनः, वासांसि मम गावश्च, अन्न

पाने च सर्वदा, ततो मे श्रियमाव्रह, लोमशां पशुभिं

सानां दुर्भहोऽस्तीति यावत् । एत दुभयम प्यन्यत्र समानम् । भगवानपि वेदानां तद्वेदानामपि कोशभूतः मजूषा सदृशः, मेधया पिहितः ज्ञानेन पुरितः । तथा “यत्र विश्वं भवत्येकनीलं” “य स्वर्ब्रह्म स्तर्ब्रह्मवित्” इत्यादि च । श्रुतं मे गोपाय - श्रुतं - मम अधीतं, सकलां विद्यां, गोपाय - रक्ष, मम परविद्यां मुखाद्यास्कन्नाकृत्वा सुसमृद्धां मन्त्रिणीं कुर्विति यावत् ।

(आवहन्तीत्यादि) विद्यां गत्वेन वृष्टिजननहोमागं विनिर्गुण्यते । सत्रावहन्तीति प्रथमा षट्पदा जगती, द्वितीया पंचपदा, तस्मिन्निति त्रिपदा गायत्री, यथाप इत्यथशिष्टं यजुरिति । प्रथमया जगत्या श्रीं प्राथ्यते । आवहन्ती - आगमयन्ती, उत्पादयन्ती, वितन्वाना - विस्तारयन्ती । कुर्वाणा चीरं मात्मनः - आगमय विस्तार्य च, आत्मनः - मय, चीरं - दीर्घकालं, कुर्वाणा - लब्धानि सर्वां पयस्त्रिनश्यानि स्थापयन्ती, व्यत्ययेन दीर्घत्वम् । यद्वा - अचीरं - दुतं, कुर्वाणा । कानि पुनस्तानीत्यत्राह - (वासांसीत्यादि) विचित्राणि वस्त्राणि बहु प्रकारा गाश्च । विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । अन्नपाने च सर्वदा - सर्वप्रकार मदीयं स्वादुत्तमं पानीयं च, सर्वदा, आवहन्ती वितन्वाना चिरं कुर्वाणा या श्रीः तां, श्रियं, सर्वदा, मम, आवह - आगमय । पुनरपि सैव विशेष्यते - लोमशां क्षेत्रं पुन दास्यी दासादि बहुद्रव्यवर्तौ श्रियम्, पशुभिः - गो महिषाजादिभिस्सह, ममावहेति । स्वाहाशब्दः - त्यागवचनः होमेविनिर्गुण्यते ।

स्सहस्वाहा, आर्मायन्तु ब्रह्मचा रिणस्स्वाहा, यशो
 जनेंसानिस्वाहा, श्रेयान्वस्यसोऽसानिस्वाहा, तंत्वा
 भगप्रविशानिस्वाहा, समाभगप्रविशस्वाहा ॥ २॥

तस्मिन्त्सहस्रशाखे, निभगाहंत्वयिमृजेस्वाहा,

अत्र च भगवते प्रतिपाद्यं हविराम पत्रपुष्पादिकम् । अथ श्रुतवि-
 द्या गुप्तचर्यं तत्रवचनाय शिष्यान् प्रार्थयते - आमायन्तु ब्रह्मचा-
 रिणस्स्वाहा - भगवद्ज्ञानाय ब्रह्मचर्यादिकं व्रतं धारयन्तः शुश्रू-
 षणपरा हेअन्तेवासिनः! आमायन्तु - आगच्छन्तु, आचार्यकर्मसेयादिति
 यावत् । किञ्च - यशोजनेसानिस्वाहा-जने - सर्वेषु जनेषु मध्ये, अहं,
 यज्ञैसानि - यशस्वीभूयासम् । लुप्तमत्वर्थीयोयं प्रयोगः । अथवा -
 यशोजने - यशस्विजने, भगवद्भजनयजनकीर्तनादि कल्याणाकरेजने,
 अहं ग्राह्यो भवेयम् । किञ्च - श्रेयान् वस्थसोसानिस्वाहा - वस्यसः-
 वस्तीयसः, वसुमत्तमात्, परमज्ञानभाजनात्, प्रशस्योभवानि, छान्दस
 ईकारलोपः । किञ्च - तंत्वाभगप्रविशानि स्वाहा- हे भग- भजनीये
 हे श्रीः! अथवा ऐश्वर्यादिसमृद्धि श्रियःपते ! तं त्वा, अहं, प्रविशानि-
 भोक्तृत्वेन प्राप्तवानि, त्वां प्राप्य त्वत्परिचरणरूप मशेषं कैकर्यं लभे-
 यति यावत् । किञ्च - समाभगप्रविशस्वाहा - हे भगवन् पुरुषोत्तम!
 त्वमपि मां प्रविश - दण्डकारण्यवासिन शशरभंगादिमुनिवर्यानिव त्व
 मेव मां स्वीकुर्विति । तस्मिन् त्सहस्रशाखे निभगाहंत्वयिमृजेस्वाहा-
 भग - परमसमृद्धि परमह्युद्धि परमदया परमसौहादादिनिधे
 श्रीमन् ! तस्मिन् त्वयि, सहस्रशाखे - बहुप्रकारज्ञानशक्त्यादि कल्याण
 गुणगणरूपशाखानुशाखा विस्तृते त्वयि, अहं, निमृजे - त्वत्प्राप्तिविरोध्य
 नादिकाद्य संचितानन्तांहस्ततिं मार्जिम, क्षरमरण कीर्तन यजनार्हा

यथापः प्रवतायंति, यथामासा अहर्जरं, एवं मां
ब्रह्मचारिणं ; धातरार्यं तु ब्रह्मचारिणं, प्रतिवेशो
सिप्रमाभाहि प्रमापद्यस्व ॥

वितन्वानाविशस्वाहासप्तच ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

संक्षालिताशेषपापो भवानि । प्रार्थितार्थं समागमेन द्रष्टवति (य-
थापइति) भापः - वर्षासमये बहूनिजलानि, प्रवता प्रस्रवणेन, निम्नेन
देशेन, यथायन्ति - शीघ्रं गच्छन्ति, उपसर्गाच्छन्दसीतिवनिः । यथा
मासा अहर्जरं - अहानि जरयतीत्यहर्जरः संवत्सरः, तं, यथा, मासाः,
यन्ति - गच्छन्ति । एवं मां ब्रह्मचारिणः धात रायन्तु सर्वतस्स्वाहा-
हे धातः । सर्वतः, भायन्तु - ब्रह्मचार्यादि शिष्यगणाः सर्वेण प्रकरेणा
गच्छन्तिवति । किंच-प्रतिवेशोसि प्रमाभाहि प्रमापद्यस्व- हे भगवन् त्वं,
प्रतिवेशोसि-श्रमविह्वलयस्थानं प्रतिवेशः, तदसि-तापत्रयदव दहन दह्य
मानानां संचारिणां पथि स्थितं तरुवाप्यादिविश्रमस्थानं भोगस्थान मसि,
तस्मात् त्वं मां, प्रभाहि - प्रकर्षेण भातं दीप्तं सर्वलोकविरुपातं
कुरु, प्रभाही त्यन्तर्भावित्पर्ययो द्रष्टव्यः । यद्वा-मां, प्रभाहि - प्रकाशय,
तदर्थं, मा- मांप्रपद्यस्व-प्रकर्षेण मद्विताध्यवसायो भव-कदाचिदपि रक्षणे
मां न विभुंचेति यावत् । यद्वा - प्रमापद्यस्वच्च - मां रससिद्धमिष लोहं
त्वन्मयं त्वदात्मानं कुर्वित्पर्यः । श्रीकामोस्मिन् विद्याप्रकरणे ऽभि
धीयपानो धनार्थी, धनं च कर्मार्थम्, कर्मं च उपात्तदुरितक्षयार्थं, त-
त्क्षयेहि विद्या प्रकाशते, तथाच स्मृतिः, “ ज्ञान मुत्पद्यते पुंसां
क्षया त्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यःमान मात्मनि ”इति ।

इति श्री कूर नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यान

सांदितीषूपनिषत्सु

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भूर्भुवस्सुवरित्वाप्तास्तिस्रोव्याहृतयः, तासां
मुहूर्समैतांचतुर्थी, माहाचमस्यः प्रवेदयते, महइति,
तद्ब्रह्मं, सआत्मा, अङ्गान्यन्यादेवताः, भूरितिवा

एवं त्रिधांगा न्युपदिश्य तत्प्रतिपाद्यस्य वक्ष्यमाणस्य परोपासन
स्यांगभूतं व्याहृत्युपासनं प्रथममुपदिशति (भूर्भुवस्सुवरित्यादि)
आभिः ब्रह्मव्याहृत्य इति व्याहृतयः-भूरादयश्शब्दाः, तद्भाच्यो भूरा
दिवा, एता स्तिस्रो व्याहृतयः प्रसिद्धाः ब्रह्मशरीरभूताः ब्रह्मप्रति
पादिका वा, भवन्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति भूः - अधिकरणे क्विप्,
अवकाशप्रदानेन सर्वं पदार्थजातं भावयतीति भुवः, अन्तर्भावि
तण्णर्थो वेदितवरः । असुनि गुणाभावश्छान्दसः । सुष्टु शोभनं वर
णीयं प्राणणीयं - सुवः, अस्मिन् सुष्टु वरणीयमिति वा, बहुलग्रहणा
दकर्तार्येपि विच् । यद्वा - आदित्याद्युपबद्धाः लोकाः लोकाधिष्ठान
देवता वा । (माहाचमस्य इति) गर्गादिलक्षणो यन् । सा पुनः
के यपेक्षाया मह (मह इति) महयति विश्वं, महीयते विश्वं मने
नेति वा - महः । औणादिको सुन् प्रत्ययः । अनया चतुर्थ्या व्या
हृत्या अंगिभूतं परं ब्रह्म प्रतिपाद्यते, अन्याभिर्व्याहृतिभिः तच्छरीरं
भूताः । तदेतदाह (तद्ब्रह्म, स आत्मा, अंगान्यन्या देवता इति) अनया
चतुर्थ्या यःप्रतिपादितं, तत्परं ब्रह्म - बृहत्त्वबृंहणत्वशुणयोगि, स
आत्मा - आप्नोतीत्यात्मा, इतराणि समस्तानि तत्त्वानि अव्यवधानेन
व्याप्य धारणपोषणनियमनादिकं कुर्वन् स्वामित्वेनावस्थित इति यावत् ।
यथैकस्य शरीरस्य शरीरी, तथा सर्वेषां भूतानां आत्मा । तथा-
“ य आत्मनि तिष्ठ ” त्रित्यादि । (अंगान्यन्या देवता इति) अन्या
ब्रह्मरुद्रादयस्सर्वा देवताः, अंगानि - तच्छरीरत्वेन शेषभूतानीति
न्यायाद्यनपेक्षं कण्ठोक्तं । इदानीं एकैकां चतुर्धा भूराद्यधिकरणत्वेन

अयंलोकः, भुवइत्यन्तरिक्षं, सुवरित्यसौलोकः ॥१॥

महइत्यादित्यः, आदित्येनवाव सर्वलोकामहीयते,

भूरितिवाअग्निः, भुवइतिवायुः, सुवरित्यादित्यः, मह

इतिचंद्रमाः, चंद्रमसावावसर्वाणिज्यो तीषमहीयते,

भूरितिवाऋचः, भुवइतिसामानि, सुवरितियजूषि ॥२॥

उपासनीया सुषदिशति । भूरिति वा अयं लोकः - भूतोत्पत्तिहेतुत्वात् - भूरिति - पृथ्वीलोक उच्यते । अवकाशादिदानेन भूतानि भावयतीति भुव इत्यन्तरिक्षलोकः । परमसुख मस्मिन् प्राप्यत इति सुषरिति - स्वर्गलोक उच्यते ।

महीयते विश्वमनेनेति - मह इति - आदित्यः-आदित्यान्तर्षती नारायणः प्रतिपाद्यते । दित्यदित्यादीत्यादिना अदित्यशब्दात् ण्यः । तदेतत् स्वयमेव निर्बन्धित (आदित्येनवावसर्वे लोका महीयन्तइति) महीयन्ते - धारणपोषणभोग्यप्रदानेन उपक्रियन्ते । महीयन्तइति कण्डूषादियगन्तः । (भूरिति वा अग्निरित्यग्निः) अग्नेरूपमणात्ते अत एव स्थिते शरीरे भूतानि भवन्ति अतोभूरिति बोद्धव्यं । भूतानि धारणादिनाभावयतीति वायुः भुव इत्युपास्यः । भूतानि आलोक्यादिदानेन शोभनं भावयतीति - सुवरित्यादित्यो बोद्धव्यः । महसा पूजितेनामृतरूपेण ते-जसा सर्वाणि ज्योतीषि उपक्रियन्त इति चन्द्रमा मह इत्युपास्यः । (भूरिति वा ऋच इत्यादि) ऋग्भि र्यागसाधनभूताभिः यज्ञद्वारेण भूतानि भवन्तीति - भूरिति - ऋच उच्यन्ते । साम्नाच्च भूतानि भाव्यन्तइति-भुवइति - सामान्युपास्यानि । यजुर्भि ह्येनकर्मविधानरूपे स्वर्वाणि सुष्ठुरक्ष्यन्तइति - सुषरिति - यजूषि प्रतिपाद्यन्ते ।

महइतिब्रह्मं, ब्रह्मणावावसर्वेवेदामहीयन्ते. भूरिति
 वैप्राणः, भुवइत्यपानः, सुवरितिव्यानः, मह
 इत्यन्नं, अन्नेनवावसर्वेप्राणामहीयन्ते, तावाएताश्रत
 सश्रतुर्था, चतस्रश्रतसोव्याहृतयः, तायोवेद ॥६॥
 सवेदेब्रह्मं, सर्वेस्मैदेवाबलिमावहन्ति ॥ ६ ॥

असौलोकोयजूषिवेदद्वेच ॥

इति पञ्चमो ऽनुवाकः ।

ब्रह्मणा - प्रणवेन कारणभूतेन, सर्वे वेदाः, महीयन्ते उपक्रियन्तइति महइति ब्रह्मोपास्यम् । (भूरितिवैप्राणइति) प्राणोहि वायु भूतानि भावयतीति - भूरिति - प्राणउपास्यः । अशितर्पात निर्हारादिना अपानोपि तथेति - भुवइति - अपानो ज्ञेयः । अन्नपानादिकं सर्वेषु शरीरेषु व्यापय्य सुप्तु अवतीति - सुवरिति - व्यनो विज्ञेयः । महइत्यन्नं । स्वयमेव तस्य निर्धेचनप्रकारमाह - (अन्नेनवावसर्वे प्राणामहीयन्त इति) प्राणाः - प्राणिनः, महीयन्ते - उपक्रियन्तइति यावत् । (ता वा एता इत्यादि) भुराद्या एता श्रतस्रश्रतुर्था, उपासनाधिकरणभेदेन च तस्रश्रतस्रश्रतोऽश्रथा प्रतिपादिताः याः, ता योवेद - उपास्ते, स वेद ब्रह्म-परं ब्रह्म साक्षात् कुर्यात्, तत्साक्षात्कारस्योपायत्वा दस्योपासनस्य । ईरुच - सर्वेस्मै देवा बलि मावहन्ति - अस्मै - व्याहृत्युपासकाय, सर्वे देवा इन्द्र-दयः, बलि - पूजां, आहरन्ति - आभिमुख्येन प्रापयन्ति - देवादिभिस्सर्वे राराद्धयोभवतीत्यर्थः ।

इति श्री कूर नारायणमुनि विरचिते ऐतरेयीयोपनिषद्ब्रह्मसंहितायां

सांहिताषु पविषत्सु

पञ्चमो ऽनुवाकः ॥ ५ ॥

सयण्षोतर्हृदय आकाशः, तस्मिन्नयं पुरुषो मनो
मयः, अमृतो हिरण्मयः, अन्तरेण तालुके, य एष
स्तन इवावलम्बते, सेंद्रयोनिः, यत्रासौ केशान्तो
विवर्तते, व्यपोह्य शीर्षकपाले, भूरित्यग्नौ प्रति तिष्ठति,
भुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये, मह इति ब्रह्मणि, आप्नोति स्वाराज्यं,

पूर्वोक्तव्याहृत्युपास्तिनिष्ठस्य देवयानमार्गेण भगवत्प्राप्तिप्रकारउ-
च्यते “स य एष” इत्यादिना । अन्तर्हृदये- हृदयमध्ये, य एषः, आकाशः-
अवकाशः । स एष इति तस्य प्रसिद्धतां सूचयति । तस्मिन्नयं-पुरुषो
मनोमयः- योगशुद्धेन मनसाग्राह्यः अयं पुरुषः- जीवात्मा, वर्तते, स्वा
नुभवसिद्धत्वा दयमिति निर्दिश्यते । अमृतो हिरण्मयः-अमृतः जननमरणादि
धर्मराहितः, हिरण्मयः- हित रमणीय रूप इत्यर्थः । व्याहृत्युपासकस्य
एवं वर्तमानस्य निर्गमनद्वारं सुपासनंगत्वेनोपदिशति- अन्तरेण ता
लुके- तालुमध्ये । य एष स्तन इवावलम्बते- स्तनाकारो वयवविशेषो
योस्ति । सेंद्रयोनिः- सः, इन्द्रस्य जीवात्मनः, शरीरेश्वरस्य वा, योनिः-
निष्क्रमणस्थानम् । ययापोन्या निगच्छति सैव विशेष्यत उपरिष्ठात् । यत्रा
सौ केशान्तो विवर्तते- यत्र-यस्यां, केशान्तः-तदाख्यः स्थानविशेषः, विवर्तते,
क्षेत्रज्ञस्तयानिष्क्रम्य, शीर्षकपाले-दक्षिणोत्तरे, व्यपोह्य- विभिद्य, ततः,
भूरित्यग्नौ प्रति तिष्ठति- भूरित्युपासनेन, अग्नौ- अग्निलोकं, सगच्छति,
भुव इत्युपासनेन वायुलोकम् ।

सुवरित्यादित्ये- आदित्यलोकं, मह इति ब्रह्मणि- ब्रह्मलोकं, परम
व्योम गच्छति । तत्र गत्वा, आप्नोति स्वाराज्यं- अकर्मवश्यत्वं भगवत्कै-

आप्नोतिमनसस्पर्ति, वाक्पतिश्चक्षुस्पतिः, श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः, एतत्ततोभवति, आकाशशरीरं ब्रह्मं, सत्यात्मप्राणारामं मनो आनन्दं, शान्तिं समृद्धममृतं । २।

कर्यं प्रतिबन्धकनिवृत्तिरूपं, आप्नोति मनसस्पर्ति-सर्वनियामकपुरुषोत्तमं प्राप्नोति । अथवा - मनशब्देन मनोधिष्ठाता जीवात्मा उच्यते, स्व स्वामिनं प्राप्नोतीति यावत् । एवं भगवन्तं प्राप्तः, वाक्पतिर्भवति - वाग्निन्द्रियसाध्यस्य कृत्स्नशब्दराशे स्तज्जनितसुखस्यवा नियामको भवति । चक्षुस्पतिश्चभवति- चक्षुरिन्द्रियसाध्यस्यापितथा । श्रोत्रपतिश्च पूर्ववत् । विज्ञानपतिश्चभवति - करतलामलकवत् सदा स्व ज्ञानेन सर्वं मनुसन्दधाति । एतत्ततोभवति- ततः- भगवत्प्राप्यनन्तरं, एतद्भवति - एतदादिकं सर्वं सम्पद्यते । किं तत् ? आकाशशरीरं ब्रह्मभवति - ब्रह्मात्मकोभवति, ब्रह्मण आकाशशरीरत्वं दिव्यस्य भगवतो रूपस्या काशवदासमन्तात् काशमानत्व सूक्ष्मत्व ज्ञानाद्यनाच्छादकत्वमित्येव सर्वतरावकाशप्रदत्वादिना । पुनरपि ब्रह्मैव विशेष्ये - सत्यात्म-सत्यानां-चेतनाचेतनानां सर्वेषां-मात्रभूतं, अथवा सत्यात्म-सत्यं-मूर्तामूर्तमपि, आत्मास्वरूपं यस्य तदिदं सत्यात्म, प्राणारामं- प्राणेषु- आरमणं- आक्रीडा यस्य तत्, प्राणारामं, प्राणानां वा आरामो यस्मिन् तत् प्राणारामं, अथवा प्राणेषु तमस्वरूपमेव, आरामः- उद्यानं, यस्य तत् प्राणारामं- स्वानन्दतृप्तमित्यर्थः । मनो आनन्दं- आनन्दभूतं- आनन्दकृत् सुखकृदेव यस्य मनस्तन्मनो आनन्दं, यद्वा- मनसैव आनन्दो यस्य तन्मनो आनन्दं, नेन्द्रियान्तरा पेशानन्दमित्यर्थः । अनेन मुक्तात्मना भीश्वरस्यैव दिव्यरूपवत्त्वं निरवधिकानन्दत्वं मनो- विशेषवत्त्वं, इत्याद्यर्थजातं न्यायानपेक्षं श्रुत्यैवोक्तमिति विदितं । शान्तिं समृद्धं - ऐश्वर्यादिनिमित्तोद्भवभावः शान्तिः, तथा समृद्धं, तथा “ज्ञानतोदितं विज्ञानाये”ति मूलतन्त्रे । यद्वा शान्तिः- उपशमः

इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ वायावमृतमेकं च ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोवांतरदिशाः, अग्निर्वायु
रादित्यश्चन्द्रमानक्षत्राणि, आप ओषधयो वन

ज्ञातिश्चासौ समृद्धं च शान्तिस्मृद्धं, शांत्यावासमृद्धवत् तद्रूपलक्ष्यत
इति प्राचीनमृद्धं, अमृतं- शरीरादिविशिष्टनिष्ठ मरणादिरहितं । व्याहृत्य
पासकस्य एवम्भूतस्य परस्य ब्रह्मण शरीरत्वेना नन्यपालिद्धं हि शेषत्वं
भवति । इति प्राचीनयोग्योपास्व - इत्याचार्यदक्षिण्यमनुशास्ति, हेमा-
चन्द्रयोग्य ! "तस्यापत्यं" इतिगर्गादिलक्षणोपञ्च । अथवा- प्राचीनैः
पूर्वोक्तैः, विद्यांगैः भगवद्रूपासन-योग्यतामापन्न हेतुभ्यः ! त्वं पूर्वोक्त
प्रकारेण उपास्वेति ॥ ६ ॥

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यान

सांहीतीषूपनिषत्सु

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

इदानीं ध्यानविशेषं ज्ञानांगत्वेनोपदिशति (पृथिव्यन्तरिक्षमिथादि)
पृथिव्यादिपंचकं अग्न्यादिपंचकं अन्वादिपंचकमिति त्रयःपंचकाः, अधि
भूतं-शरीरावयवभूते अधिभवन्ति । एतानि भूतानि भूतपरिजामाश्च त्रयः
पंचकाः । प्राणादयः पंच, अक्षुरादयः पंच, अर्मादयः पंच, एते त्रयः पंच
काः, अर्थात्- आत्मनि शरीरे भवन्ति । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति लोकमन्-

स्पतय आकाश आत्मा, इत्याधिभूतं, अथाध्यात्मं,
 प्राणो व्यानो पान उदानं स्समानः, चक्षुरश्रोत्रं
 मनोवाक्त्वक्, चर्ममांसस्नावास्थिमज्जा, एतदधि
 विधाय ऋषिरवोचत्, पा त्तंवाइदं सर्वं ॥ १ ॥
 पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति ॥ सर्वमेकं च, ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

प्राच्यादयो दिशः, अग्न्यादयः पृथिव्यादीना मधिदेवताः । आकाश
 शब्देनाकाशगुण शब्दो विवक्षितः । प्राणः- मुखनासिकानिष्क्रमणोऽध्यात्मः,
 व्यानो बलकृ दग्निदीपनादिहेतुः, अपानो धोगति शब्दकर्मा, उदानश्छर्द
 नादिहेतुः, समानः आहारादीनां सर्वेषु स्वंगेषु सन्नेता । रूपग्रहणहेतुः
 चक्षुः, शब्दग्रहणहेतुश्रोत्रं, संकल्पहेतु मर्नः, रसग्रहणहेतु वाक्, रसना
 घ्राणस्याप्युपलक्षणं, गन्धग्रहणहेतु घ्राणः, स्पर्शग्रहणहेतु त्वक् ।
 स्नावा- बन्धनी सिरा, मज्जा अस्थ्यन्तरस्थितं जलं । एत दधिविधाय
 एतदुपात्तं ज्ञानं, अधिविधाय-उपासनार्थं मुक्त्वा, पुनः ऋषि वेदात्मा,
 इदं सर्वं जगत्, पाङ्क्तं- पङ्क्ते रागत मवोचत्, न चतुर्भ्यः न षड्भ्यः,
 यस्मादेवं, तस्मा दनेन पाङ्क्तेन ययोक्तलक्षण पंचषट्केनाह
 संहितेन पाङ्केन, पाङ्क्तं विश्वं, स्पृणोति- व्याप्नोति, पाळयति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाख्यानाने

सांहीतोष्पनिषत्सु

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ओमितिब्रह्मं, ओमितीदँसर्वं, ओमित्येतदनुकृ
तिहस्मवा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति, ओमितिसा
गानिगायन्ति, ओशोमितिशस्त्राणिशंसन्ति, ओमित्यं
ध्वर्युःप्रतिगरंप्रतिगृणाति, ओमितिब्रह्माप्रसौति ,
ओमित्याग्निहोत्रमनुजानाति, ओमितिब्राह्मणः प्रव

अथेदानो ओमितिब्रह्मेत्यनेनाष्टमेनानुवाकेन प्रणवस्य साक्षाद्ब्रह्म
वाचकत्वं प्रतिपादयता तस्य ब्रह्मसादृश्यं प्रतिपाद्यते (ओमिति ब्रह्मेति)
यदेतदोमित्येतदक्षरं, तत् ब्रह्म-वृहत्त्ववृंहणत्वयोगि, स्वयं ब्रह्माभिधा
नत्वा बृहद्, सर्वेषां शब्दानां स्वस्वम्बन्धेन वृंहणत्वाद् बृंहणं, तस्मा
दोमित्येतदक्षरं ब्रह्म । ओमितीदँ सर्व - इदं चेतनाचेतनात्मकं
तत्तच्छब्दवाच्यं जगत्, ओमित्येतस्याक्षरस्य कार्यभूतैश्शब्दैः प्रति
पाद्यमानं मोंकारएव । ओमित्येतदनुकृतिहस्म वै - ओमित्येतदक्षरं
विधिनिषेधात्मकस्य सर्वस्य शब्दस्य अनुकृति - अनुकरणम् ।
तथा सर्वैश्शब्दै रेव कुरु एवं मा कुर्वित्युक्तं ओमिति
प्रतिवदति । इ स्म वै इति पदत्रयेणास्मिन्नर्थे लोकोवदयोः प्रसिद्धि
बोध्यते । अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति-यज्ञेषु ऋत्विजः । तथा- ओमितिसामानि
गायन्ति- ओमित्याश्राव्य-सामानि गायन्ति । तथा- ओशोमिति शस्त्राणिशंस
न्ति- शस्त्रं शंसनपरा ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति । शकारोपजनो
मंगलार्थः । तथा - ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति- अध्वर्युः- प्रति
गरं- प्रत्युच्चारणं, ओमिति प्रतिगृणाति- प्रतिब्रूते । ओमिति ब्रह्मा
प्रसौति- ऋत्विक्प्रधानभूतोब्रह्माच्च, ओमिति प्रसौति - इतरान्
ऋत्विजः ओमि त्यनुमन्यते । ओमित्याग्निहोत्रमनुजानाति - अग्निहोत्री
आग्निहोत्रं ओमित्यनुजानाति । किञ्च - ओमितिब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह

क्षयन्नाह ब्रह्मोपाप्नुवानीति, ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ ओं
दश ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ।

ऋतंचस्वाध्यायप्रवचनेच, सत्यंचस्वाध्यायप्रव
चनेच, तपश्चस्वाध्यायप्रवचनेच, दमश्चस्वाध्याय
प्रवचनेच, शमश्चस्वाध्यायप्रवचनेच, अग्नयश्चस्वा
ध्यायप्रवचनेच, अग्निहोत्रंचस्वाध्यायप्रवचनेच,

ब्रह्मोपाप्नुवानीति- भोमिति ब्रह्मवक्ष्यमाणः ब्राह्मणः अहंवेदं प्राप्नुवा-
प्नोति एतमर्थमुपक्रमे भोमित्याह । ब्रह्मैवोपाप्नोति- एवं प्रणवयज्ञं
सेधंमनुतेष्टन्, ब्रह्मैवोपाप्नोति- पर ब्रह्मोपाप्नोतीत्यर्थः ॥

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

सांदितीषूपनिषत्सु

अष्टमो नुवाकः ॥ ८ ॥

विद्योत्पत्तये यज्ञदानतपःप्रभृतीन्यनुष्ठेयानीति “ यज्ञेनदानेनतपसा
माशकेन ” “ सर्वापेक्षा च यज्ञादिभ्रुत्वेरश्वत् ” इत्यादिभिः प्रति
पादितानि इदानीं विद्यांस्त्वेनानुष्ठेयानि प्रतिपाद्यन्ते ॥ ऋतञ्च सन्नुतावा
णीकविभिः परिकीर्तिता । स्वाध्यायः- अध्ययनम् । प्रवचनं- अध्यापनं,
ब्रह्मयज्ञोवा । एतानि ऋतादीनि अनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । सत्यं
च- समदर्शनं, सत्यवदनंवा । तपः- कृच्छ्रादिविहितकर्मानुष्ठानं,
यद्वा- “ कामत्यागस्तपस्स्मृत ” इति श्रीभागवते । दमः- बाह्य
करणोपशमः । यद्वा- ‘ शमो ह्यग्निष्टताबुद्धेः दमइन्द्रियसंयमः ’ इति
श्रीभागवते । अग्नयः- आधातव्या आहवनीयादयः । अग्निहोत्रं नाम

अतिथयश्चस्वाध्यायप्रवचनेच, मानुषं च स्वाध्याय
प्रवचनेच, पूजाचस्वाध्यायप्रवचनेच ॥ १ ॥

पूजनश्चस्वाध्यायप्रवचनेच, पूजातिश्चस्वाध्या
प्रवचनेच, सत्यभितिसत्यवचाराधीतरः, तपइतित
पोनित्यः पौरुशिष्टिः, स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाकोमौ
द्रल्यः, तद्धितपंस्तद्धितपः ॥ प्रजाचस्वाध्यायप्रवचने
चषट्च ॥ इति नवमो ऽनुवाकः ।

कर्मनामधेयं, अग्निहोत्रं च होतव्यमिति । अतिथयः- ब्राह्मणादयः पूज्याः ।
मानुषं- मनुष्यव्यापारसम्यं भगवत्प्रणाम स्तवन यजनभजनकीर्तना
दिकं कौकिका स्तुत्यवहाराश्च, तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयं । प्रजाच स्वा-
ध्यायप्रवचनेच- सदृशान् दारानुपेत्य तेषु पुत्राश्चोत्पाद्या इति
' प्रजननं वै प्रतिष्ठा ' ' साधु प्रजाया स्तन्तुं तन्वन ' इत्यादिषूक्तम् ॥१॥

प्रजनः - प्रजननं, ऋतौ भार्यागमन मित्यर्थः । यद्वा- प्रजननं-
भूयो भूयो जननं, पौत्राश्चोत्पाद्या इति " पौत्रेणानन्त्य मश्नुते "
इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । प्रजाति नंप्रादि, सदृशनमपि कार्यं मित्यर्थः ।
सत्यमिति सत्यवचाराधीतरः - रथीतरस्यापत्यं रथीतरः ऋषिः, सत्य
मेव विद्यांगत्वे पर्याप्तं साधनं, नार्थं स्वाध्यायप्रवचनान्भ्या मि-
त्याह । तप इति - कर्तव्यमिति, तपो नित्यः - तपसि नित्यः ,
पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिः आचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने
एवानुष्ठेये इति नाको नाम्ना मुद्रकस्यापत्यं 'मौद्रल्यः आचार्यो
मन्यते । तद्धितप स्तद्धितप इति - स्वाध्यायप्रवचनान्भ्यां 'परन्त्वपो
जास्तीति । अत्र सर्वत्रादरार्थं पुन श्रुतिः । प्राधान्यरूपापनार्येति केचित् ॥

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यायान्ते

सांख्योपनिषत्सु नवमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अहंवृक्षस्येररिवा, कीर्तिःपृष्ठगिरेरिव, ऊर्ध्वपवि.
 त्रोजिनीवस्वमृतमस्मि, द्रविणंसवर्चसं, सुमेधा
 अमृतोक्षितः, इति त्रिंशकोर्वेदानुवचनं॥ अहृषट् ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अहं वृक्षस्येति विद्यासमृद्धयर्थं जप्तव्यो मन्त्रः । इयं
 षट्पदा जगती । अहं, वृक्षस्य - ब्रह्मनीयस्याहंकारमहावृक्षस्य ।
 ररिवा - भृशं क्षपयिता । अस्यात्यन्तोच्छेदेन परस्मिन् ब्रह्मणि
 नारायणे परां भक्तिं प्राप्तः । अत एव - कीर्तिः - कीर्तिमान् ।
 मत्वर्थीयस्य लोपश्छान्दसः । इकारो वा मत्वर्थीयः । अथवा -
 कीर्तिः कीर्तनीयस्सर्वे वेदैश्च । यद्वा - यथा कीर्तिः केनचिदाच्छा
 दयितुं न शक्यते एव महं महाप्रकाशवानिति । तत्र दृष्टान्तमाह -
 पृष्ठं गिरेरिव - गिरेः पर्वतस्य, पृष्ठं यथा वस्त्रेणाच्छादयितुं न
 शक्यते एवं भगवत्प्रसादाद्दहं मस्मि सम्पन्नः । ऊर्ध्वं पवित्रः -
 ऊर्ध्वं सर्वस्मादुत्कृष्टं पवित्रं सर्वशुद्धिहेतुभूतं परं ब्रह्म प्राप्तवा
 नस्मि, तस्माद्दहमपि सर्वस्मादुत्कृष्टस्त्वर्शोधक इति यावत् ।
 वाजिनीवस्वमृतमस्मि - वाजिनी - नित्यविभूतिः तस्मिन्निव वर्त
 मानोस्मि । अत एव - स्वमृतमस्मि - नित्यमुक्तवत्परमामृतभोक्ता
 स्मि । द्रविणंसवर्चसं - द्रविणं वरिष्ठं धनं, सवर्चसं - महाबल
 मक्षयं, तदेवाह मस्मि । अत एव - अहं सुमेधाः शोभनव्यवसाय
 चानस्मि । अमृतः जन्ममरणादिदुरितदूरः, अक्षितः - अनपक्षयः ।
 इति त्रिंशकोर्वेदानुवचनं - उपासनेमन्त्रकथनं । इदं मन्त्रं
 उपासनांगं सोन्ववाचत् । ऋषिनिर्देशो मन्त्रस्य माहात्म्यसूचनार्थः ॥

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसंहितायां

सांदिर्वाषूपनिषत्सु

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्याचार्योत्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यंवद,
धर्मचर, स्वाध्यायान्माप्रमदः, आचार्यायप्रियंधन
शहृद्यजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीः, सत्यान्नप्रमदित
व्यं, धर्मान्नप्रमदितव्यं, कुशलान्नप्रमदितव्यं, भूत्यै
नप्रमदितव्यं, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां नप्रमदितव्यं।

वेद मनूचेत्याद्यनुशासनार्थोलुवाकः । प्रमाणान्तरसिद्धा -
नामपि सत्यवचनादीनां उपनिषद्विद्यानुवचनानन्तरं फलाधिक्यार्थं
मनुवचनम् । वेद मनूच्याचार्योन्तेवासिन मनुशास्ति-अनूच्य - अ-
ध्याप्य, अन्तेवासिनं-शिष्यं, आचार्यं, अनुशास्ति । कथं मनुशा-
सनं? एवं । सत्यं वद-पथा दृष्टार्थंभनद्वितवचनं सत्यं, सदा त्वया
तदेव वक्तव्यम् । धर्मं चर - श्रुतिस्मृत्युदितं वर्णाश्रमनियतं धर्मं
मनुतिष्ठ । स्वाध्याया न्मा प्रमदः - स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति
विहितात् नित्यस्वाध्यायात्, मा प्रमदः - प्रमादं माकार्षीः । आचा-
र्याय, प्रियं धनं - विद्यानुकूलदाक्षिणां, आहत्य, प्रजातन्तुं-प्रजासन्तानं,
माव्यवच्छेत्सीः- विच्छिन्नं माकार्षीः । विद्या मधिगम्य त्वरितेन न
प्रब्रज्या कार्या, सन्तानार्थं निवेशनं तावत् कर्तव्यमित्यर्थः । पुन
रपि प्राधान्यरूपापनार्थं माह । सत्यान्नप्रमदितव्यं - सत्याच्च प्रमदं
मनृतप्रसंगः, प्रमादशब्दसामर्थ्यात् विस्मृत्यापि अनृतं न वक्तव्य
मित्यर्थः । अन्यथा असत्यवदनप्रतिषेध एवस्यात् । धर्मान्नप्रमदि
तव्यं - धर्मशब्दस्य अनुष्ठेयविषयत्वात् अननुष्ठानं प्रमादः, स न कर्त
व्यः, अनुष्ठेयएव । कुशलात् - आत्मरक्षणार्थं कर्मणः, नप्रमदितव्यं ।
भूतिः-विभूतिः, तस्यै-भूत्यै, भूत्यर्थात् मंगलपुक्तात् कर्मणः, नप्रमदि
तव्यं । यद्वा - भूतिः ऐश्वर्यम्, तस्यै, नप्रमदितव्यं । स्वाध्याय
प्रवचनाभ्यान्न प्रमदितव्यं - तेहिनियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः ।

देवपितृकार्याभ्यां नप्रमदितव्यं, मातृदेवोभव,
 पितृदेवोभव, आचार्यदेवोभव, अतिथिदेवोभव,
 यान्यनवधानिकर्माणि, तानिसेवितव्यानि, नोइतराणि,
 यान्यस्माकंसुचरितानि, तानित्वयोपास्यानि
 नोइतराणि, येकेचास्मच्छेयसोब्राह्मणाः, तेषां
 त्वयासनेनप्रश्रंसितव्यं, श्रद्धयादेयं, अश्रद्धयादेयं,

देवपितृ कार्याभ्यां नप्रमदितव्यं - देवयज्ञ पितृयज्ञाभ्यां नप्रमदितव्यम् ।
 (मातृदेवोभव पितृदेवोभव आचार्यदेवोभव अतिथिदेवोभवेति) मात्रादीनां
 देववतपूजार्थं मातृदेवोभवेत्याद्यनुशासनं । देवतावदुपास्यावा ते इत्यर्थः ।
 यान्यनवधानिकर्माणि तानिसेवितव्यानि - अनवधानि अनिन्दितानि
 अनपवदनीयानि शिष्टाचारलक्षणानि यानिकर्माणि, तानि कर्तव्यानि
 स्वया । नोइतराणि- सावधानि न सेवितव्यानि । यान्यस्माकंसुचरितानि-
 शोभनचरितानि भाम्नायाविरुद्धानि, तान्येवत्वयोपास्यानि-अदृष्टार्थानि
 यत्रतश्शिक्षणीयानि ।

नोइतराणि - विपरीतानि नकर्तव्यानि । ततोऽप्यन्यं हि
 क्रमः (येकेचास्मदित्यादि) येकेच - अविशेषिता आचार्यत्वा
 विधर्मैः, अस्मत् - अस्मत्तः, श्रेयांसः - प्रशस्यतराः, तेषां ब्राह्मणाः नक्ष
 त्रियादयः । तेषां, आसनेन-आसनदानादिना, त्वया, प्रशंसितव्यं-प्रश
 सनं प्रश्लासः श्रमापनयः, तेषां श्रमः त्वया अपनेतव्य इत्यर्थः । यद्वा-
 तेषां, आसने-आस्थाने गोष्ठ्यां, त्वया, नप्रशंसितव्यं नविस्त्रन्धेन
 त्वया वक्तव्यं, नवाक् प्रगल्भयितव्या । तेषु समुदितेषु प्रश्लासोपि
 नकर्तव्यः, केवलं तदुक्त सात्यादिना भवितव्यमित्यर्थः । किञ्च-
 दाने अद्वाद्यो वक्ष्यमाणाः षडेते प्रतिपत्तव्याः । यत् किञ्चित्-
 देयं, तत् अद्वाद्येव दातव्यं । अद्वाद्या, अदेयं - नदातव्यं ।

द्विधादेयं, ह्रियादेयं, भियादेयं, संविदादेयं, अथ
यत्ते कर्मविचिकित्सावावृत्तविचिकित्सावास्यात् ।

येषु ब्राह्मणास्संमर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः, अलू
क्षाधर्मकामास्सुः, यथाते तत्रवर्तेरन्, तथा तत्रवर्ते
थाः, अथाम्यं ल्यातेषु, ये तत्र ब्राह्मणास्संमर्शिनः, यु
क्ता आयुक्ताः, अलूक्षाधर्मकामास्सुः यथाते तेषुवर्ते
रन् ॥ ४ ॥

तथातेषुवर्तेथाः, एषं आदेशः, एष उपदेशः,

भिया संपदा, दातव्यं । असातिविभवे, द्विधा-ऊज्जामात्रेण, किंचिद्देयं । भिया-
देयं-अदाने प्रत्यवायभयादापि दातव्यं । संविदादेयं- संकतेनापि दातव्यं ।
धर्मादिविचिकित्सायां निर्णयप्रकारमाह (अथेति) अथयदि
ते कर्मविचिकित्सावा वृत्तविचिकित्सावास्यात्, कर्माण्यग्निहोत्रादीनि-
वृत्तमाचारः, तत्र विचिकित्सा सन्देहः । तत्र - तस्मिन्नर्थे तस्मिन्देहे
कालेवा । ये । ब्राह्मणाः वेदयाथात्म्यविदः । तत्र कर्मादी । युक्ता इति
व्यवहितेन सम्बन्धः कर्तव्यः । संमर्शिनः विचारकुशलाः । युक्ताः
अभियुक्ताः । कर्मजिवृत्तेवा-भायुक्ताः अपरप्रयुक्ताः । अलूक्षाः
अरुक्षाः अक्रमत्तयः, अलूक्षाः अपरुषवक्तारोवा । धर्मकामाः-
अकामहतः अदाभिकाः । ते, यथा, तत्र-तस्मिन् कर्मजिवृत्तेवा, वर्ते
रन्, तथात्वमपि वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु-अभ्याख्याताः-अभिज्ञस्ताः,
अभ्याकृष्टाः निन्दितार्थाः, तेषु यदि विचिकित्सास्यात् । ये तत्रेत्यादि-
गतम् । एष आदेशः- वेदादेवाहाविधिरित्यर्थः । एष उपदेशः-
पुत्रादिभ्यः पित्रादीनां वचनम् । आदेश उपदेश इति श्रुतिस्मृत्योः

एषावेदोपनिषत्, एतद्ब्रह्मशासनं, एवमुपासितव्यं,
 एवमुचैतदुपास्यं ॥ (स्वाध्यायप्रवृत्त्याभ्यां न प्रमदि
 तव्यं तानित्वयोपास्यानिविचिकित्सावास्यात्तेषुवर्ते
 रन् सप्तचं ।)

इति एकादशोऽनुवाकः ।

शंनोमित्रशंवरुणः, शंनोभवत्वैर्यमा, शंन
 इन्द्रोबृहस्पतिः, शंनोविष्णुरुरुक्रमः, नमोब्रह्मणे,
 नमस्तेवायो, त्वमेवप्रत्यक्षंब्रह्मासि, त्वामेवप्रत्यक्षं
 ब्रह्मावादिषं, ऋतमवादिषं, सत्यमवादिषं ॥ १ ॥

कृत्स्नोर्थस्संक्षेपेणोक्तइति वेदितव्यः । किंच- एषावेदोपनिषत् - वेद
 रहस्यं वेदार्थइतियावत् । एतद्ब्रह्मशासनं-अमोवफलं राजशासनवत्
 अनतिक्रमितव्यं । एवं उक्तेन ईशारेण, उपासितव्यं-उपासनं कर्तव्यं ।
 एवमुचैतदुपास्यम्-उक्तमेतदर्थलातमुपास्यम् । नान्यःपन्था अन्वेषणीयः ।
 उ इति निपातो वधारणे ॥ ११ ॥

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्माख्याने

सांहित्योपनिषत्सु

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

एवं सांहित्योपनिषदः समाप्ताः, तासामादावन्ते च शान्त्य
 नुवाकउक्तः । उक्तयोजनः पुनरधीतः । अथमप्यादिभेन व्याख्यात
 मायएव । अवादिषमिति भूतकालप्रत्ययो विशेषः । एवं त्वत्प्रसादेन

तन्मामावीद , तद्वक्तरंमावीद , आवीन्मत् ,
आवीद्वक्तरं, ओं शान्तिश्शांतिश्शांतिः
मवादिषं पञ्च ।

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

इति साहित्य उपनिषद् स्समाप्ताः ।

(शंनश्शीक्षाँसहनौयच्छंदंसां भूः सयः पृथि
व्योमित्यृतं चाहं वेदमनूच्य शंनोद्वादश । शंनोम
हृइत्यादित्यो नोइतराणि त्रयोविंशतिः । शंनोमि
त्रशंवरुणः अक्नुवक्तरं ।) ओंशांतिश्शांति
श्शांतिः ।

सहनाववतु, सहनौभुनक्तु, सहवीर्यंकरवा
वहै, तेजस्विनावधीतमस्व, माविद्विषावहै, ओं
शांतिश्शांतिश्शांतिः, ॥

अविघ्नेन अवमदिषम् । तदधीतं आवीन्मत् मिथ्याधीतत्वादि दोष
प्रसंगेन निर्वर्तिताध्ययनञ्च यथा तथा अस्त्वत् । अन्यत्सर्वं समानम् ॥

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्ये

साहित्योपनिषद्
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथानंदब्रह्मी ।

ओं ब्रह्मविदाप्नोतिपरं,

परमगुरुषु परमात्म परंब्रह्मादिशब्दवाच्यपरतत्त्वज्ञानमेव मोक्षो-
पायः । “ नान्यःपन्था विद्यते भयनाये ” त्यत्र सर्वोपनिषदैककण्ठ्य
मेवेत्याह (ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति) स्वरूपस्वभावशक्तिभिः निरतिशय
बृहत् वृंहणं च ब्रह्म । “ वृहत्त्वात् वृंहणत्वाच्च तद्भेद्यभिर्धायत ” इति
विष्णुपुराणे । सर्वतस्त्वयमनन्त मुपासकानांचानन्त्यावहं ब्रह्मेत्यर्थः ।
ब्रह्मवित् - ब्रह्मज्ञः । “ आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधाज्ञानं तयोच्यते ” इति
द्विविधे ब्रह्मज्ञाने विवेकजं भ्रूक्तं, प्रापकत्ववचनात् । सांहिती
श्रुतं बहुविधं तपस्तप्त्वा भानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यस्यामेव
द्विधायां विवेकजं स्वयमेव वदति । परविद्याजनकतपश्च बहुविधमुक्तं
सांहितीषु “ तद्धितपस्तद्धितप ” इत्यादिना । वक्ष्यति च “ तद्धितपस्तद्धि
तप ” इत्यादिकम् । अस्मिन्ननुवाके च श्रद्धर्तसत्यं योग इति वदति ।
आगमोत्थन- “ यतो वा इमानि भूतानि ” इत्यादि वाक्यजन्यज्ञानमिति व-
क्ष्यति । आप्नोतिपरं- सर्वतो व्याप्नोति, निरशेषशुणविभूतिकं ब्रह्मा नु
भवतीत्यर्थः । परं- बहुमुक्तनायेभ्यः परं सर्वकारणं बहुविधमेकी-
भूतमापि तस्मादुपरिष्ठात् परमव्योम्निवर्तमानं च । जीवस्य परिशुद्ध
स्वरूपमेवात्र परमिति प्राप्यतयोक्तमिषि नशंकनीयम्, वक्ष-
माणब्राह्मण प्रतिपाद्याक्षर परमव्योमाधिपत्य निरुपाधिकविषयित्वा-
काशादि निखिलजगदेऽकारणत्वादि वैभवानुपपत्तेः । मुक्तस्यापि
जगद्व्यापारवर्जत्वं । परब्रह्मवित् परं ब्रह्माप्नोती-
त्यर्थः । परप्राप्तिकामो ब्रह्मविद्यादित्यर्थः । नान्तरीयकतया तस्मा
मुच्यंशोक्तमेव । यथा “ सुम्पद्याविर्भाव ” इति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरामीहे

ब्रह्मज्ञानं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मं, यो वेद निहितं
गुहायां परमेव्योमन् ॥ १ ॥

ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मनिर्वाक्यैर्ब्रह्मकुर्वाणोमन्ब्रह्मन्नायत इत्याह (तदिति) तदेव
भ्युक्त्वा- तत् - ब्रह्म अभिसुखीकृत्य प्रणिपाद्यतया ऋगेषा अभ्युक्ति-
रुक्ता । ब्रह्मनिर्वाक्यस्य वैशद्यमनेन क्रियत इत्यर्थः । (सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन्, सोऽनुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति) अयं साक्षिमन्त्रः ।
ब्रह्मसिद्धिः देधा । उपलब्धिर्लब्धिश्च । उपलब्धिश्च लक्षणतः
प्रमाणतश्च द्विविधा । लक्षणमपि द्विविधम् - सर्वज्ञत्वसर्वश-
क्तित्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पाद्यनन्तमंगलगुणोपस्थापकेन इतर
सकलसमयाभ्युपगतत्वव्यावर्तः । निखिलहेयप्रत्यनीकत्वोपस्थापकेन
स्वाभ्युपगतबद्धमुक्तनित्यव्यावर्तनात् शोधनं चेति । तत्र प्रथम
लक्षणमुत्तरानुवाके संक्षिप्योच्यते (यतो वा इमानि त्यादि) तस्व
जगज्जन्मादिकारणस्य सर्वशक्तेस्सकलेश्वरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधी-
यते (सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति) तत्र सत्यपदं निरुपाधिक
सत्तायोगिब्रह्माह । तेन विकारास्पदमचेतनं तत्संसृष्टचेतनश्च व्या-
वृत्तः, नामान्तरभजनाहोवस्यान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्ता
योगरहितत्वात् । ज्ञानपदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह, तेन
कदाचित् संकुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः । “ तमक्रतुं पश्यति
धीतशोकः ” “ धातुः प्रसादात् ” “ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भा-
वा मागताः ” “ भाविर्भूतस्वरूपः ” “ सम्पद्याविर्भाव ” इत्यादिषु मु-
क्तानां ज्ञानविकासस्य काळावच्छेदं दर्शयति । अत्र तु इतरवाक्यवत्
स्वतोऽनवच्छिन्नज्ञानत्वमुक्तम् । ननु ज्ञानमात्रं ब्रह्मेति किमिति
नाभ्युपेयते ? प्रथमं तावत् ब्रह्मसूत्रलक्षणमभ्यात् । “ सत्त्वसारत्वा
ब्रह्मपदज्ञः प्राह्वयत् ” इति हि सूत्रं । सत्यपदेनैव जगदभ्यावृत्तेः तदवच्छिन्नत्वम्

गान्ध । ज्ञानपदस्य स्ववाक्य एव विपश्चित्पदेनानुभाषणं च निरपेक्षं प्रमाणं । सर्वज्ञत्ववचनेन प्रत्येकत्वमप्युक्तमेव । “विज्ञानयनः” एवेत्यङ्गिना स्वप्रकाशान्वयमभ्युपगन्धतएव । तत्रास्माकं प्रद्वेषः । अनन्तपददेशकालवस्तुपरिच्छेदरहितमाह । “परोक्षशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे”ति स्वाभाविकज्ञानबलाद्यनन्तकल्याणगुणकत्वात् स्वज्ञानगुणैश्चानन्त्यम् । तेनपूर्वपदस्य व्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सन्निवृत्त्यस्वरूपरूपगुणाः सदापश्यन्तिसूरयइति सदादर्शनवन्तोव्यावृत्ताः । विशेषणानां व्यावृत्तकत्वात् । विष्णोः पदसदापश्यन्तीति नित्यनिर्देशः सर्वेषां तातिशयंच प्रतीयते । अतोनेनवाक्येन जगन्निमित्तोपादानं वस्तुसकलैतरवस्तु विचजातीयमिदिलक्षितं । तथाहि- अन्तशब्दः समाप्तिवचनः देवदत्तोयमिद्वैवेतिदेशावच्छेदः इदानीमेवापमिदिकालतस्समाप्तिः, एवमेवायमितिस्वरूपनः परिच्छेदउक्तः । ब्रह्मसर्वत्रैवभवति सर्वत्रैवभवति सर्वत्रभवति । नैवं प्रकृतिपुरुषकालाव्यक्त नित्याख्यानि अस्यरूपाणीति तानिव्यावृत्तानि । तथापिस्वरूपलक्षणे प्यन्तर्भूतमेतत्सर्वं । कुतः । सर्वत्रैवस्ति सदास्ति सर्वत्र भवतीति देशकालवस्तु भिरेवानन्त्यसिद्धेः । तत्रच ययानदेशकालयोरभावेन देशकालाभ्यामपरिच्छेदउक्तः, किंतु ताभ्यांविशिष्टतया, एवंचवस्तुवन्तरभावेन दस्तुपरिच्छेदइतिस्थितम् “वासुदेवस्सर्व” “नतदस्तिविनायत्स्यात्” “सञ्ज्ञत्यज्ञाभवत्” “सर्व-खल्विदं ब्रह्मे”तिवस्तु परिच्छेदउच्यते । ननु-अनन्तपदेनैवसर्वं व्यावृत्तं किं सत्यज्ञानपदाभ्यां ? उच्यते । सत्यज्ञानपदेत्वानन्त्योपपादके, सत्यस्याहिकालानन्त्यसिद्धिः । अनन्तदेशगतस्यवस्तुनोवच्छेदोपि ज्ञानस्वरूपस्यैव सम्भवति, न जडस्य, अतस्त्यज्ञानपदाभ्यामव्यावृत्ततया नित्यसूरय एवानन्तपदेन व्यावृत्ता इत्युक्तम् । यथा-गुणवत् क्रियावत् समवायिकारणमिति परीक्षकै रुक्तं द्रव्यलक्षणं द्रव्यरूपाणां मेव गुणकर्मसामान्यादीनां व्यावृत्तं मुच्यते एवं ब्रह्मगुणानामेव सजातीयविज्ञातीयानां व्यावृत्तिलक्षणमेतत् । “किमेकं दैवत्” इत्यस्य अनन्तमित्युक्तं । तद्वानन्तशब्दस्य पुल्लिङ्गता स्यात् । बाटं । तद्वानन्तो ब्रह्मेति निर्देशविपर्यय स्यात् । नैवं देवानां प्रिय । यां वेदेत्यस्य कर्मतया अनन्तमिति निर्देशात् । अतः सर्वथाः

सोऽनुते सर्वान्कामान् सहेति, ब्रह्मणा विपश्चितेति,

स्वावर्तकं स्वरूपलक्षणमित्युक्तम् । एतौ सत्यज्ञानानन्दादिगुणौ
 स्वैर् पराविद्याः पसंहायाः, ब्रह्मस्वरूपनि प्रबान्तर्गतत्वादि, “त्यान
 न्दादयः प्रधानस्ये ” ल्यधिकरणोक्तम् । अतस्सत्यादीनिपदानि
 कल्याणगुणप्रतिपादनपराण्येव निखिलहेयव्यावर्तकानि । सत्यात्म
 प्राणाराममित्यादावपि लक्षणमुक्तम् । कथाश्च द्वचनसौष्टवा देत
 लक्षणवाक्यं प्रसिद्धम् । इत्थं ब्रह्मविदित्यत्र वेदनकर्मवाचि ब्रह्मपदं
 व्याख्यातम् । वेदनांश्चस्वविवरणम् (योवेदनिहितं गुहायां परमेव्यो
 मन् इति) उत्तरत्र “ सयश्चायम्पुरुषे, यश्चासावादित्ये. सप
 क ” इतिहृदयगुहायां निहितस्य हिरण्यवर्णं पुण्डरीकाक्षं महारज
 ताम्बरं रूपमिति निर्दिश्यते । “ अन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिन्नयं
 पुरुषोऽमनोमयः, अमृतोऽहिरण्यमयः ” इतिचोक्तम् । “ गुहायां निहि
 तोऽस्यजन्तोः ” “ पद्मकोशप्रतीकाशं ” “ नीलतोयदमध्यस्थे ”
 ल्यधिकरणेऽपि । “ तमसःपरमोधाता ” “ श्रद्धासत्योमहस्त्वा ”
 नितिच परमव्योम्निनिहितंरूपम् । एवं परमव्योम्निनिहितमादित्य
 वर्णं स्वहृदयगुहायां ‘ सेन्द्रयोनि ’ रित्युक्तमार्गणानुक्रमया तेनैव
 रूपेण प्रविष्टं सत्यादिलक्षणंच योवेदेत्यर्थः । “गुहाप्रविष्टावात्मानोहि”
 “ गुहायां निहितोऽस्यजन्तो ” रित्याद्यैकार्थ्यान्न परमव्योमनि गुहा नच
 गुहायां परमव्योम । “ अस्माल्लोकात्प्रेत्य ” “ अमुंलोकंप्रेत्य ” “ एतत्ततो
 भवति ” “ नाकस्यपृष्ठमारुह्य ” “ अक्षरैरपरमेव्योमन् ” “ तमसोप
 रिष्टात् ” “ यद्यतबोविशन्ति ” “ सूर्यदारेण ” “ सप्तान् ब्रह्मगम
 यति ” “ सोऽध्वनीः धारमांजोतिवद्विष्णोः परमं दं ” “ अश्वत्यस्वा
 मसंहितः ” “ वैदेनाकं ” मित्याद्यनंदोपनिषदेकार्थ्यात् । श्रुतोपनिष
 त्कगत्यभिधानात् प्राप्तिमपि किशिनष्टि (सोऽनुते सर्वान्कामान् सहेति)
 अनुते ” - प्राप्नोति । “ सर्वान् कामान् ” - काम्यंतइति कामाः,

दहरविद्यायां, तस्मिन् यदेतस्तदन्वेष्टव्यं किंतदन्नविद्यते यदन्वेष्टव्यं तस्मिन् कर्मिस्त्वमाहिताः, एषभत्नापहतपाप्मा सत्यकामस्तस्यसंकल्पः” “य इहात्मानं मनुविद्यन्नश्रित्येतांश्च सत्यान् कामान्” इत्यपहतपाप्मत्वादयोऽगुणाः कामशब्देनोच्यन्त इति श्रुत्यैव व्याख्यातम् । वक्ष्यका रश्च “तस्मिन् यदेतस्मिन् कर्मिस्त्वमाहिताः” इत्यादिना विस्पष्टमाह । “कामादीतरत्राचयतनादिभ्यः” इति हृदयायतनत्वसत्यसंकल्पत्व विशेषरूपव शित्वादिभ्यः तत्सहचारिण सत्यकामादेः प्रत्यभिज्ञानादिति गुणोपसंहा ररूत्रं च । अतोविद्याविकल्प वचनाच्च सर्वाविद्यासूक्तस्वाभाविकज्ञान बलाद्यनंतगुणान्, “ब्रह्मणा” - सत्यज्ञानादिलक्षणेन, सहा श्रुते - सर्वगुणान्वितं ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः । तत्क्रान्त्यायात् गुणोपासनं च युक्तमेव । दहरविद्यायां गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द प्रयोगः । यथा “ब्रह्मणोमहिमानमप्नोती” त्यस्मिन् प्रकरणे । प्रकर ण्येति च सत्यज्ञानानन्त्यं विपश्चित्वं सत्यकाम सत्यसंकल्पत्वादयो गुणाः सुसुशुणाकाम्यन्तइति निर्दिश्यन्ते, तान् सर्वाननंतगुणस्वरूप गतत्वादाप्नोति । परमित्यंशं विवृणोति (ब्रह्मणाविपश्चितेति) ब्रह्मशब्दस्य पुनः प्रयोगः त्वात्स्यस्यैव प्राप्पत्व कथनार्थम् । विवि धपश्यञ्चित्वं द्विविपश्चित्वम् । पृषोदरादित्वा त्पश्यच्छब्दावयवस्यय कारलोपेन व्युत्पादितः । वेद्यतयोक्तेन तेनैव सर्वज्ञेनसद्देत्यर्थः । सत्य स्यैव सर्वज्ञत्वं परविद्यायामप्युक्तम् - “यस्सर्वज्ञस्सर्वावादि” त्या रभ्य “तदेतत्सत्य” मिति । वक्ष्यमाणसृष्ट्यखिल प्रकार प्रशासनानु कूलं बहुस्यामिती क्षणक्षमं च विपश्चित्वं द्रष्टव्यम् । इतिकरणं मंत्रस माप्तिद्योतकम् ।

अयमर्थः - परमेष्ठ्योन्मयसंकुचितेनानन्त्येनावस्थितं उपासकानु ग्रहेणात्यल्पहृदयगुहायां तेनैव रूपेण सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मोतियोवेद स विपश्चितानिखिलकारणभूतेन ब्रह्मणासत्यज्ञानादिलक्षणेन सह सर्वानुपासनविषयभूतान् प्राप्त्यान् गुणान् अन्वतइति ।

कचिद्वाहुः - कामशब्दनिर्दिष्टः पुत्रादयश्चि । तद् दहरादि
 कतिञ्चिन्व्य विरोधः । पञ्चान्नोतोत्येत विरोधः । तत्कतु
 न्यायविरोधः । सूत्रविरोधश्च । ननु ज्ञानस्वरूपस्य कथं ज्ञानादिगुण
 कत्वं संभवति? तं तत्सूत्रकारेण परिहृतं, “ एवमप्युपन्यासा त्वर्वाभावा
 द्विरोधं बादरायणः ” इति । एवम् - विज्ञानस्वरूपस्यैव पूर्वेषामप
 हत पाप्मत्वादि सत्यसंकल्पत्वादिपर्यतानामपि ‘ ए आत्मापहतपाप्मं ’
 उपन्यासात् ; पूर्वेषाम् - अपहतपाप्मत्वादीनामपि सत्त्वावगमाद्भुभय
 भुत्यवगतो भयस्वरूपस्य परस्परविरोधाभावात् रूपद्वयं नान्योन्यपरि
 हार्यमित्युभय रूपसमुच्चयं भगवान् बादरायणोमन्यते । “ यावदात्म
 भावित्वाच्च नदोषस्वदर्शनात् ” - ज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपभावित्वाच्च
 तेन तद्व्यपदेशे नदोषः, खण्डादिषु तथादर्शनात् ; खण्डादौहि याव
 त्स्वरूपभावविधर्मत्वेन गोत्वस्य गौरित्येव व्यपदेशो दृश्यते । एवं परमका
 रण परमव्योमनिकथ परमज्ञवेदनया परमकारण सर्वगुणान्वित विप
 क्षितभामिबन्धना अनिर्विशेषब्रह्मत्वं वेदनमन्त्रेणैतदिति सुस्पष्टं द्रष्टव्यम् ।

अथगुहायां कथमवस्थानमित्यपेक्षांपूरयति “ तस्माद्वापतस्मादात्म
 न ” इत्यारभ्य “ तस्माद्वापतस्मात् विज्ञानमयाः ; अन्योतर आत्मानं
 दमय ” इत्येतेन । तत्रपरमव्योमिनिर्हितस्य च परमत्वमेवदर्शयि-
 त्वाकाशस्य तदंतर्गतित्वात् ब्रह्मविपक्षिता मस्त्यत्वम सार्वज्ञमन्त
 वत्त्व मत्पानंदादिगुणकत्वं तत्रप्रशासनाधीनधारणत्वं तत्संकल्पायत्त
 स्वरूपस्थिति प्रवृत्तित्वं तदनुप्रविष्टत्वं तदधीनमाणानंदादिकत्वमित्या
 दिकं सर्वात्मनैषांत्याज्यत्व मदर्शनाय “ तस्माद्वापतस्मादात्मन आका
 शस्त्वंभूत ” इत्यादिना । जविस्य परमप्राप्यतया निर्दिष्टस्य परत्वमेव सर्व
 त्वास्मिन् अनुवाके प्रतिपाद्यते । तथाहि अण्डकारणाना माका
 शादीनामपि स्रष्टृत्वं, तेषांसर्वेषां च ब्रह्मत्वं, वाक्मनसामोच्चरनिरति
 शय द्वापन्नानन्दत्व, मात्मसत्तानाशहेतुज्ञाना ज्ञानविषयत्वं, कामा
 देव निखिलकारणत्वं, तदनुभवेश ब्रह्मत्वादिकं, सर्वावस्था- सुप

तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशस्संभूतः

स्वाधीनत्वं, निखिलहेय प्रत्यनीकत्वं, निखिलमाणनानन्दादिहेतुत्वं निःखिलभयाभयहेतुत्वं, अदृश्यत्वानाम्त्वा निरुक्तानिखयनत्वं निखिलवाच्यवादि प्रशास्त्रादिकं, स्वमतिष्ठानामुपासकानां सर्वतोभयप्रदत्वं अकर्मनिमित्त दिव्यरूपत्वं, निखिलद्रुप्यापुण्यनाशकत्वमित्यादि वैभवमुपपाद्यते ।

सत्यज्ञानादिखलक्षणस्यात्मनोऽविपश्चितएव जगदुपादानत्वमाह (तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशस्संभूतइति) तस्माद्वाएतस्मादात्मनइति पदत्रयेण मन्त्रवर्णोदतरूपं सर्वमनूद्य निरुपाधिकसत्यं परमकारणत्वात्परमित्युच्यते । वैदितिसकलोपनिषत्प्रसिद्धिः । तथाहि- मनुनामक्रांतासुवालोपनिषत् । “ तद्विष्णोः परमंपदम्, तदेतन्निर्वाणमनुशासन. तमः परं देवेषु क्रीभवाति, तस्मात्तमस्संजायते, तमसोक्षरं, अक्षरादव्यक्त. ” मित्यारभ्य “ अद्भ्यः पृथिवी तदण्डमभव ” दितिसर्वशास्त्रा प्रत्ययः प्रदर्शितः । तद्विधिर्मर्थ अत्रतमः प्रभृतिः सृष्टिर्नोक्ता? स्वशास्त्राण्यन्यत्रोक्तत्वात् । ‘ तमसासीत्तदानीं, अजा मेकां, यदेकमव्यक्तं ” मित्यादां पृथिवीलोकादारभ्य सर्गक्रमप्रकारस्साहित्यीकृतः, अत्राक्षरपरमव्योम्नः प्रस्तुतत्वात्तदपेक्षयास्य व्योम्नः परैरनेततयाभ्युपेतस्या त्यल्पत्वमंतवत्वं तत्क्रोडोक्ताना मुदुंबरमशकन्यायं च दर्शयितुं माकाशादारभ्य सृष्टिरुच्यते । परभागेनवासर्वं सुस्पष्टमिति भवात् । “ त्रिपादस्यामृतं दिवि, त्रिपादोऽर्धं उदैः पुरुषः, पादोऽस्येहाभवात्पुनः, ” “ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, ” “ यत्र पूर्वैसाध्यास्संति देवाः ” “ यत्रा मृतस्स पुरुषोऽहं व्ययात्मे ” तिपरभागस्सर्वत्रोच्यते । तद्वदत्रापि परमव्योमापेक्षया कियानयमाकाशोण्डोदरगतः, कियतीवापृथिवी पंचाशत्कोटि विस्तीर्णा, सूरिपरिधिदपेक्षया कियंतवत्ते ब्रह्मादयो जीवाः । “ प्रतेधै निरयास्तातस्थानस्य परमात्मनः ” इति मंत्रमवेदः । प्रकृतिग

आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः अद्भ्यः
 पृथिवी, पृथिव्या ओषधीः अन्नान्तरिक्षम्,
 अन्नात्पुरुषः ॥ २ ॥

हृदङ्कारादिशरीरा दाश स्संभूतः । यस्याङ्कारशरीरमित्यादिद्रष्ट
 ष्यम् । सर्वत्र शरीरप्रतिबंधिन्या त्मशब्दप्रयोगः । यद्यपिचेतनादन्य
 त्नापि क्वचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते, तथापि प्रयोगमाचुर्यतज्ज्ञेयम्, यथा
 गविशोशब्दस्य । अर्थान्तर प्रतीतिस्तु तदसाधारणापेक्षया । “ साका
 मयत ” “ विज्ञानमयः ” “ अन्योतर आत्मानं दमयः ” “ तस्यैषएव
 शरीरआत्मा ” इत्यादिवाक्यश्रेयाश्चस्विरिकुर्वन्ति । संभूतइति सर्व
 त्रानुवर्षते । ब्रह्माण्डकारणानां पंचभूतानां ब्रह्मादिभ्यः कारणतया
 महत्त्वं च प्रशम्यते । “ आकाशाद्वायुः ”- स्पर्शमात्रगुणकस्संभूतः ।
 एवं “ वायोरग्निः, अग्ने रापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या
 ओषधयः, ओषधीभ्योन्नम्, अन्नात्पुरुषः ” इति सृष्टिक्रम
 उक्तः । ब्रह्मणाञ्चित्यशक्तित्वं तद्भ्यतिरिक्तस्य सर्वात्मनास्तुद्रत्वंच
 सृष्टिप्रलयकारणवाक्यानां तात्पर्यार्थः, “ तत्तेजपैक्षत । ताभापये
 क्षते ” ति छान्दोग्यैककण्ठ्यात् । तद्रूपेणावस्थितः परमात्मैव साक्षा
 त्स्मृतेतिस्त्रोक्तं “ तदभिध्यानादेवतु तल्लिगात्स ” इति । तुशब्दः पक्षग्या
 वृत्त्यर्थः । न तेजः प्रभृतयः स्वानंतराणां कारणानि, अपितुतच्छ
 रीरकः पर मात्मैव, कुतः? परमात्मसृष्टिलिगा तथाविधाभिध्यानात् ।
 यथा “ तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेतिबहुभवनसंकल्परूपाभिध्यानं ह-
 ष्यते । इदृश मभिध्यानं तेजः प्रभृतिशरीरकस्य परमात्मनएव संभ
 वतीतिसुत्रार्थः ।

ब्रह्मविदोऽप्योतीति प्रस्तुतं ब्रह्म “ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ” ति
 ग्यारुपातं, अथ “ तस्माद्वाप्तस्मादात्मन ” इति तदेवात्मशब्देन

सवाएषपुरुषोन्नरसमयः, तस्येदमेवशिरः, अयं
दक्षिणःपक्षः, अयमुत्तरःपक्षः, अयमात्मा, इदं
पुच्छंप्रतिष्ठा, तदप्येषश्लोकोभवति ॥

इत्यनन्दवल्या प्रथमोऽनुवाकः ।

निर्दिष्टम्, तस्यैव इतरसमस्तात्मत्वाभिधानं दर्शयितुं मन्तरात्म परंपरा
माह “ सवाएषपुरुषोन्नरसमयः ” इत्यादिना “ अन्योत्तरआत्मानन्दमय
इत्यन्तेन । तेन निखिळ जगदेककारणत्वं निखिळलोकान्तरत्वं च लभ्यते,
उभयमेवहि परमात्मासाधारणलक्षणम् । “ अन्नात्पुद्गल ” इत्यन्नावि
कारत्ववचना दन्नरसमयइति न प्राञ्जुर्पापेभ्यः । सर्वांतरप्रतिपत्त्यर्थं
प्रथम मन्नरसमय न्देहं बुद्धावारोपयति (सवैपुरुषइति) “ तस्येदमेव
शिरः ” यदेवलोकवेदयो स्सिद्धं तदेवशिरः, न प्रमाणान्तर विरुद्धं
किमापि श्रुतिशिरोभिस्स्वीक्रियते, इत्युत्तरेष्वपि अनुसन्धानार्थं मुच्य
ते । “ अयं दक्षिणःपक्षः, अयमुत्तरःपक्षः ” - बाहू । “ अय
मात्मा ”- तयोर्मध्येयस्ताद्रीवाया उपरिष्ठान्नाभेयोर्मध्यकायः, सआत्मा-
प्रधानभागः, इतराङ्गानां धारकश्च । “ इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ”- गो
पुच्छमिवाधस्तादात्मवत्ते यथाधस्त्यःकायः पादद्वयरूपः तदिदम्पु
च्छमिव पुच्छं, प्रतितिष्ठते अनेनेति प्रतिष्ठाच । वैश्वानराविद्यायां
पादयो शुंणनामत्वेन प्रतिष्ठाशब्दः प्रयुक्तः । “ तदप्येषश्लोकोभवति ”-
यथा तदेवाभ्युक्तेति ब्रह्मसाक्षिमन्त्रः एवं तद्रूपतया जगत्कारण
कोटिनिविष्टान्नमय मभिमुखीकृत्य तस्य कारणत्वादि वैभवविषय
एष वक्ष्यमाणश्लोक आम्नातो भवति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

आनन्दवल्यां प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

अत्राद्वैमज्जः प्रजायन्ते । याः काश्चपृथिवीः

श्रिताः, अथो अत्रेनैवजीवन्ति, अथैनदपियन्त्य

(अत्राद्वै प्रजाः प्रजायन्ते, याः काश्चपृथिवीःश्रिताः) अत्रान्नमिति
 अन्नसमाहित्वाच्यते । अन्नरसस्यावस्थान्तरमात्राद् शरीरं, अतोन्नस्तोत्र
 मन्नमपस्तोत्रम्भवति । अत्रात्- अण्डावच्छिन्नत्वात्पृथिवीकृतात्पंचभूतात् ।
 “ अन्नमसृजते ” इति छान्दोग्ये पृथिव्यण्डं मन्नमित्युच्यते ।
 वैमसिद्धौ । प्रजाः- जरायुजाण्डज स्वेदजोद्भिजा स्मुरनरातिर्यक्स्यावरान्त
 भूताः । पांचभौतिकानामपि शरीराणां मन्नप्राप्त्युपादानमयत्वं ।
 अन्नरसव्याप्तिमात्रमवास्ताश्चात्यन्तोत्कृष्टाश्च ब्रह्मादिस्थावरान्ताः ।
 पृथिवी-अद्भ्यः पृथिवीत्युक्तं जलावरणं । आश्रिताः । ब्रह्मादिशरी
 र मप्यनेकसंहननत्वात्पृथिव्यवष्टम्भं । “ अथो अत्रेनैवजीव
 न्ति ”- घटादे मृदपेक्षा केवलमुत्पत्तिकाले, नैवमत्र, सुहुतेनान्नेनै
 व ब्रह्मादयोजीवन्ति , अपहुतेनासुराः , यज्ञशिष्टेनषयं, अस्म
 दनुपयुक्तेन पश्वादयः, केवलमृदावृक्षजलकादयः । “ अथैनदपियन्त्य
 न्तवः ”- एतत् - एतत् , अपियन्ति - अपीतिः - अप्ययः, अन्नपरि
 णामेनहिमरणमापि, अन्ततः । “ अन्नं हिभूतानां ज्येष्ठम् ”- इतरभूतेभ्यो
 बहुतरमुपजीव्यं च प्राणिनामुपजीव्येष्वग्रयं च । “ तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ”-
 सर्वप्राणिनां धातुसाम्यकर मौषधमायुर्वेदे रप्युच्यते- “ नहिपश्याशनस्या
 मेव्याधिरन्तरमाविशेत् ” इति । श्रीभागवते च “ नाश्रतः पच्यमे
 षान्नं व्याधयोभि भवन्ति चे ” इति । “ सर्ववैतन्नमाप्नुवन्ति, येषां ब्रह्मोपासते ”-
 यावदपेक्षितमन्नं प्राप्नुवन्ति, येजन्मस्थिति कल्पहेतुत्व साम्यादन्नं ब्रह्मदृष्ट्या
 उपासते तेह्यन्नाधिपतयोपि भवन्ति । उत्तरानुवाके- अन्नमयादीनां मुपासनं

न्ततेः, अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं, तस्मात्सर्वौषधमुच्यते,
 सर्ववैभवं आप्नुवन्ति, येन ब्रह्मोपासते, अन्नं हि भू-
 तानां ज्येष्ठं, तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ॥ १ ॥

अन्नं द्रूतानि जायन्ते, जातान्यन्नेन वर्धते,
 अद्यते चिंच भूतानि, तस्माद्ब्रह्मं तदुच्यते इति, तस्मा-
 त्त्राह्यतः स्याद्विद्वत्संख्यात्, अन्योत्तरात् प्राणमयः,

प्राप्तिश्चोच्यते - “ अन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्ये ” इति । ब्रह्मदृष्टिप्रकार-
 श्चो नरानुवाके स्पष्टमेव वक्ष्यमाणः । ब्रह्मदृष्टेर्हेतुं ब्रह्मणा साम्यप्रकारं
 स्मारयति (अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात्सर्वौषधमुच्यते इति)
 “ भेषजं भगवत्प्राप्तिरे ” त्यादिवचनात् ब्रह्मचसर्वभेषजं । “ अन्न-
 द्रूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धते । ” एतच्च समानं - ब्रह्मणः ।
 निर्वचनेन चाह (अद्यते चिंच भूतानि) सृष्टिस्थित्योऽस्वयमेवाद्य-
 ते संहारे भक्तिश्च । “ तस्माद्ब्रह्मं तदुच्यते इति ”- इत्थं ब्रह्मादिभि-
 रनन्तप्रकारभेदै रनन्तप्रकारभेदं भुञ्जते भुनक्तीति चात्र मुच्यते,
 ब्रह्मचैवं । इतीति साक्षिण्योक्तसमाप्तौ । “ तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्मरसमयात्,
 अन्योन्तरात् आत्मा प्राणमयः ” - अन्नरसमयादिति शब्दादिगुणक सर्वं
 भूतग्रहणं । तस्माद् अन्योऽपि सजातीयः, अन्तरः-भूतसूक्ष्ममय इत्यर्थः ।
 आत्मा-आप्नोतीति ह्यात्मा प्रधानभूतोधारकश्च । प्राणमयः-पञ्चवृत्तेः
 प्राणवत्ताप्राप्तेन प्राणत्वं पञ्चवृत्तिषु प्राणवृत्तेः पञ्चमत्वाद्वा । यथा

तेनैषपूर्णः सव्यएषपुरुषविधस्व, तस्यपुरुषविध
तां, अन्वयंपु पावधः ॥ २ ॥

तस्यप्राणस्वशिरः, व्यानोदक्षिणःपक्षः,
उपानउत्तरःपक्षः, आकाशआत्मा, पृथिवीपुच्छं
प्रतिष्ठा, तदप्येष्टोष्टोभवति ॥

इत्यानन्दवस्त्यां द्वितीयोनुवाकः ।

पाञ्चभौतिकस्यापि शरीरस्यान्नरसप्रानुयातं अन्नरसमयत्वं । तेनैषपूर्णः-
बाहिरन्तश्च तेनाप्याषकेन व्याप्तोन्नरसमयः पुष्कलोभवति । प्राणवि
योगेहि विक्रयो विक्रलोभवति दुर्दर्शोपि मरणे चोपक्रान्ते । “ सवा
एषपुरुषविधस्व ” प्राणमयोपि पुर्देषाकारः । “ तस्यपुरुषविधता
अन्वयं पुरुषविधः ” - तस्यान्नमयस्य पुरुषविधत्वमनुकृत्यायं प्राण
मयः पुरुषविधः, पुत्रमनुकृत्य पिताभवतीति ज्ञाप्यते । अथवा तस्ये
दि प्राणमयउच्यते । यथा पितुस्सदृशः पुत्रः एवं प्राणस्य पुरुष
विधता मनुप्राणुक्तोय मन्नरसमयइति । एवमुत्तरेष्वपि । “ तस्य
प्राणएव शिरः ” प्राणवृत्तिः प्रधानमङ्गं । योव्याप्यनयत्यशितपीतं
सदृशित्वेन । रित्याह “ व्यानोदक्षिणःपक्षः ” । “ अपान उत्तरःपक्षः ”
ऋषीषनिगर्जा त्सम्यबाहुः । “ आकाशआत्मा ”- समानवायु
व्याप्तः प्राणोपानादि मध्यवर्त्याकाशे मध्यकायः । “ यथाकाश
स्थितोनिर्धं वायुस्सर्वगतोमहा ” निति समानस्यावकाश प्रदत्त्वा
दाकाशाख्यावा । “ पृथिवीपुच्छंप्रतिष्ठा ”- पृथिवी प्रधान उदान
इति तदास्य भाष्यस्यः पादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितइतिच ।
“ तदप्येष्टोष्टोभवति ” पूर्ववत् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

आनन्दवस्त्यां द्वितीयोनुवाकः ॥२॥

प्राणदेवाऽनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये-
 प्राणोहिभूतानामायुः, तस्मात्सर्वायुषमुच्यते, सर्व
 मेवत आयुर्यति, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, प्राणोहिभूताना
 मायुः, तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति, तस्यैष एव शरी-
 रआत्मा, यः पूर्वस्य ॥ १ ॥

“ प्राणदेवाऽनुप्राणन्ति ”- पञ्चधावस्थितप्राणमनुसृत्य ब्रह्मादम-
 शोच्छ्रवन्ति । “ मनुष्याः पशवश्च ये ” नन्दिशेषइत्यर्थः । “ प्राणोहि-
 भूतानामायुः । ”- स्यादरजङ्गमानामायुः स एव । यादत्र अभिन्नं शरीरं
 प्राणोवसति तावदायुरिति । “ तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ” मावतां जग-
 त्प्राणमुच्यते । स्वार्थे तद्धितः । यद्वा सर्वेषामायुः । “ सर्वमेवत आयु-
 यन्ति ”- यावदपोक्षितं मायुस्तत्सर्वं प्राप्नुवन्ति । “ ये प्राणं ब्रह्मोपासते ”-
 प्राणसमष्टिविषये ब्रह्मदृष्टिं येषुर्वते, ब्रह्मदृष्ट्याये तमुपासतेते तथा
 भवन्त्यात्यर्थः । (प्राणोहि भूतानामायुः, तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति) ब्रह्म
 सृष्टशतब्राह्मण्यं रूपमिति समाने तदित्यर्थः । कोह्येवान्यातकः प्राण्या
 दिविहि द्वयमपि वक्ष्यति । इति श्लोकसमाप्तौ । “ तस्यैष एव शरीर-
 आत्मायः पूर्वस्य ” अन्नमयस्याकाशादि पञ्चभूतमयस्यात्मत्वेन योनिर्दिष्टः
 तस्माद्वाप्यतस्मादात्मन आकाशइति स एव प्राणमयस्यापि शरीर आत्मा ।
 शरीर शरीरसंबन्धी । “ मनोमयः प्राणशरीर ” इति श्रुत्यंतरं च ।

कथमन्नमयस्य परमात्मत्वेत्यवगम्यते? इत्थं, तस्माद्वाप्यतस्मादात्मन
 त्याकाशादि सकलकारणत्वेन प्राप्तबीजव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मण्येवा
 मयस्य व्यपदेशाद् व्यतिरिक्ताकाशादीनां तत्संबन्धात् पञ्चभूतमयस्य

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् , अन्यातरआत्मांम
नोमयः, तेनैषपूर्णः, सवाएषपुरुषविधएव, तस्य
पुरुषविधतां, अन्वयम्पुरुषविधः, तस्ययजुरेवशिरः,

एव तच्छरीरत्वमवगम्यते । अन्यस्यापि अपुरस्कृतत्वाच्च । सुबाह्वमाध्य
न्दिन काष्ठादिपाठत तत्वानां तच्छरीरकत्व तदात्मकत्वाद्यवगमाच्च ।
अतस्तस्माद्वा एतस्मादेत्यत्रैवात्रमयाद्यानंदमय पर्यतानां परमात्मैवा
त्मेत्यवगम्यते । अतश्चतुर्वैश्व यः पूर्वस्य आत्मेत्यवगतः स एव प्रा
णमयस्या प्यात्मेतिसमंजसम् ।

कथं तर्हि प्रस्तुतमात्मानं परिभ्रज्याप्रकृतजीवस्व यःपूर्वस्येत्यनुवा
दः उच्यते, तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादिति श्रेष्ठप्राणग्रहणेन सर्वबाह्येन्द्रिय
संग्रहश्च । सप्तप्राणाः प्रभवन्ति सप्तवैशीर्षण्याः प्राणाः, तथाप्राणा इति
श्रुतिसूत्रेषुप्राणशब्देन इन्द्रियवचनात् । प्राणसंवादाच्च । उत्तरानु
वाकेन अत्र प्राणेषुश्रोत्रमिति कण्ठोक्तत्वाच्च । “भूतात्माचेन्द्रियात्मा
च प्रधानात्मा तथाभवान् । आत्माच परमात्माचत्समेकः पंचधा
स्थित ” इति श्रीविष्णु पुराणैक कण्ठ्याच्च ।

नन्वत्रमय शब्देन भूतानां ग्रहणंचेत्यथं पंचवृत्तेः प्राणस्य प्रथक
ग्रहणम्? उच्यते, वायुकाशंतथा न्तर्वायुमात्रं प्राणइतिसूत्रकारेण साधितम्?
“ नवायुक्तये पृथगुपदेशादि ” ति ।

“ अन्योन्तर आत्मानोमयः”-अत्रप्राणुपर्यायोमयत् । मनोकुद्वच
हंकारचित्ताख्यान्तः करणवृत्तिषु मननाख्यमनोवृत्तेः प्रचुरत्वात् ।
“ तेनैषपूर्णः, सवाएषपुरुषविधएव, तस्यपुरुषविधतां, अन्वयम्पुरुषविधः”
इति गतार्या । “ तस्य यजुरेवशिरः ” - अन्तःकरणस्य यद्वैद्विषया
वृत्तिशिरः । धर्मतत्त्वयाश्च चतुराश्रमादि प्रसिपादकंयजुरेवानेक

ऋग्दक्षिणःपक्षः, सामोत्तरःपक्षः, आदेशआत्मा,
अधर्वागिरसःपुच्छंस्पृष्टिः, तदप्येषश्लोकोभवति ॥

इयानन्दवर्द्ध्यां तृतीयोऽनुवाकः ।

यतोवाचोनिवर्तन्ते, अप्राप्यमनसासह,
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न विभेति कदाचनेति,

शाखम् । “ ऋग्दक्षिणःपक्षः ” - ऋग्वेदोद्देशादिपरः, तद्विषयावृत्ति
मनसोदक्षिणोबाहुः । “ सामोत्तरःपक्षः ” - सामवेदस्तु पितृव्यस्यादिति
खण्डः पक्षस्वामा । “ आदेशआत्मा ” तत्त्वमसीत्यवेहीति ज्ञापन
रूपा तदंगतयायजेतेति प्रवर्तनरूपाश्च एवंविध सांगात्मज्ञान
विधिःविषयमनोवृत्तिः प्रधानभूतं मध्यशरीरभूतञ्च । “ अधर्वागिरसः
पुच्छं स्पृष्टिः ” - अधर्वागिरोभि दृष्टाश्चमन्त्रा अधर्वागिरसः, शान्तिक
पौष्टिकं नानाप्रतिज्ञानशेषपराः, ब्रह्मत्वंचाप्यधर्वभिरिति च । “ तदप्ये
षश्लोकोभवति ” - एवमखिलवेदावगाहिनिपुणं मनोमयं चाभि मुखी
कृत्य श्लोकाम्नायते

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यात्

आनन्दवर्द्ध्यां प्रथमोऽनुवाकः ॥३॥

(यतोवाचोनिवर्तन्ते, अप्राप्यमनसासह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न वि
भेति कदाचनेति) “ यतः ” - तेषेशतमित्यनुक्रम्य निरतिशयदशा
शिरस्कतयोभ्यस्यमानात् ब्रह्मणभानंदात् । “ वाचोनिवर्तते ” - स्वानन्दस्य

अविद्यासंभवतीति ब्रह्मानंदमप्यनार्या प्रकृतावदाः अघञिराहित्या देवाः ।
 अविद्यासंभवतीति ब्रह्मानंदमप्यनार्या प्रकृतावदाः अघञिराहित्या देवाः ।
 अविद्यासंभवतीति ब्रह्मानंदमप्यनार्या प्रकृतावदाः अघञिराहित्या देवाः ।
 अविद्यासंभवतीति ब्रह्मानंदमप्यनार्या प्रकृतावदाः अघञिराहित्या देवाः ।
 "विद्वान्" - 'न संदृशेतिष्टविरूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च
 नेनम्, इदामनीषामनसाभिकल्लतो यएनं विदुरमृतास्तेभवति, 'न
 चक्षुषा गृह्यतेनापि वाचा' 'मनसातु विशुद्धेन' 'तस्मिन्नयं पुरु
 षोमनोमयः, अमृताहिरण्यमयः' 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्सत्य
 कामः अत्यसंकल्पः' 'मनएवमनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः' 'चित्त
 येन्मुक्तयेतेन ब्रह्मभूतपरेश्वरं' 'मनसाध्याननिष्पाद्यस्समाधिस्त्वोभि
 धीयते' 'विद्यात्पुरुषपर' मिति श्रुतिस्मृत्युक्त प्रकारेणकेवलं मन
 सैवाकलुषेण यजुरेवशिरइत्याद्युक्त भ्रवणमननाद्यनुगृहीतेनविद्वान् ।
 "नविभेति" - अनादिजन्मसंचितेभ्यः पाप्मभ्यः । "कदाचन" -
 पुण्यपापयोर्निश्चेषमुन्मूलनात् ।

एवमिन्द्रिय शब्दसकलप्रमाणैर्द्रष्टुमनहंस्य ब्रह्मानंदमहार्णवस्य
 केवलं मनएवभक्ति सिद्धाअनं दिव्यचक्षुरिति मनोवैभवस्तोत्रंभवति ।
 कुम्भिकीटनरकादिभयेन विवर्तमानस्यभवभयार्णवमग्नस्य जीवस्य निश्चो
 षपापनिवृत्ति पूर्वकपरमानंदप्राप्तिः केवलं मनआयत्तेति मनोमाहात्म्य
 मनन्यसाधारणमुक्तम् । तस्य यजुरेवशिरइत्यादिना मनसस्सांगस
 कलवेद भवणधारणादि सामर्थ्यमुक्तम् । साक्षिमंत्रेणतु परमात्मापरो
 ष्यसाधनत्व मुक्तमितिविभागः ।

अत्राह - "सत्यात्मप्राणारामं मनमानंद" मिति वचनात् ब्रह्म
 षोमनोवृत्तिरेवानंदमिति वृत्तिशब्देन तथाविधमनोवृत्तिश्लोकेति, तदे
 तद्बहुमकारदुष्टम् । प्रकृतमनः प्रकरणविरोधः, केवलमनोमयस्य तद्विष

तस्यैष एव शारीर आत्मा, यः पूर्वस्य, तस्माद्वा एतस्मा
 न्मनो मयात्, अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः, तेनैष
 पूर्णः, सवा एष पुरुषविध एव ॥ १ ॥

तस्य पुरुषविधतां, अन्वयं पुरुषविधः, तस्य

यत्प्रविरोध इत्यादि । इतिः श्लोकस्य नातौ । “ तस्यैष एव शारीर आत्मा, यः
 पूर्वस्य ” - उक्तानन्दमहिमा प्राणसमष्टेशारीर आत्मेव एवंविध महामहि
 मायत्तमनोमयत्तमष्टेरपि शारीर आत्मा । यथाह ‘ यस्य मनश्शारीर यस्य
 बुद्धिश्शारीरं यस्याहंकारश्शारीरं यस्याचित्तं शारीरं ’ निति, ‘ इन्द्रियाणां
 मनश्चास्मि, बुद्धिर्बुद्धिमत्ताः मस्मी ’ इति । “ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् ” -
 ‘ वामस्संकल्पो विचिकित्साश्रद्धाधृतिस्मृतिर्हीनित्येतत्सर्वमन एवे, ’ इति
 श्रूयमाणादंतःकरणचतुष्टय प्रधानान्मनोमयात् । “ अन्योन्तर आत्मा
 विज्ञानमयः ” - विज्ञानमयोजीवः, न बुद्धिमात्रं, मयत् प्रत्ययेन व्यति
 रेकमतीतिः । प्राणमयादौ मयडर्थं सम्भवउक्तः, उत्तरत्रच प्राप्नुयार्थं
 त्वं सूत्रोक्तं - “ विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राप्नुया ” इति । अतो वि
 ज्ञानमयेपि विज्ञानवतो जीवस्य सम्भवान्नानर्थकत्वं न्यार्यं । बद्धो
 मुक्तश्च प्रत्यगात्माज्ञातैवेतिच सूत्रकारेण साधितं - “ ज्ञोत एव ” “ या
 वदात्मभावित्वाच्च न दोष ” इत्यादिना । ‘ न विज्ञातुर्विज्ञाते विपरि
 षोपो विद्यते ” “ विज्ञातारमरेकेन विजानीया ” इत्यादिश्रुतिशतं च ।
 आनन्दब्रह्मणो विद्वानि ’ इति मन आयत्तज्ञानोजीवः प्रस्तुतश्च, सो
 यमन्तःकरणादन्य इत्यत्रोच्यते कर्तृत्वं वक्तुम् ।

कथं तर्हि विज्ञानमयविषये परस्मिन् श्लोके “ विज्ञानं यज्ञं तनुत ”
 इति केषल विज्ञानशब्दोपादानमुपपद्यते ? ज्ञातुरेवात्मनस्स्वरूपं
 मापि स्वप्रकाशत्वात् विज्ञानमित्युच्यते इति न दोषः । ज्ञानैकनिरूपणी

श्रद्धैर्वशिरः, ऋतंदक्षिणःपक्षः, सत्यमुत्तरःपक्षः,

यत्वाच्च । तुस्वरूपस्य । स्वस्वरूपकधर्मशब्दे हि धर्ममुखेन धर्मि
 स्वरूपमपि प्रतिपादयति, गवादि शब्दवत् । “ कृत्यलुटो बहुल ”
 मितिवा कर्तारिल्युटाश्रीयते । नन्त्यादित्वमाश्रित्य ‘ नन्दिग्रही ’
 स्यादिना कर्तारिल्युट । अतएव ‘ विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते
 चित्ते ’ ति यज्ञादिकर्तृत्वं विज्ञानशब्दवाच्यस्य श्रूयते । बुद्धिमात्रस्य
 नहि कर्तृत्वं सम्भवति, अचेतनेषु चेतनोपकरणभूतेषु विज्ञानमया
 त्वात्तन्निषु अन्नमयादिषु चेतनधर्मभूतं कर्तृत्वं नश्रूयते । अतएव
 चेतनमचेतनं च स्वासाधारणैर्निष्ठयनत्वादिभिर्धर्मविशेषैर्विभज्या
 नन्दमयात्मकत्ववचनाय निदर्शयद्वाक्यद्वयं ‘ विज्ञानं चाविज्ञानं च ’
 ति विज्ञानशब्देन तद्रूपं चेतनं वदति । तथान्तर्यामिब्राह्मणे ‘ यो
 विज्ञानेतिष्ठ ’ त्रित्यस्यस्थाने ‘ यआत्मनी ’ ति पर्यायमधीयानामा
 ध्यंदिनाः काण्ठपाठगत विज्ञानशब्दनिर्दिष्टं जीवात्मेतिस्फुटीकुर्वति ।
 विज्ञानमिति च नपुंसकलिङ्गवचने वस्तुत्वाभिप्रायं । यद्यपि विज्ञानं
 तनुतइत्यत्र ज्ञानमेवोपादीयते; तथाप्यन्योन्यतर आत्माविज्ञानमयइति
 तद्वान् ज्ञातवोपदिश्यते । यथा ‘ अन्नाद्वैप्रजाः प्रजायन्त इत्यत्र श्लोके
 केवलाश्लोपादानेपि ‘ सवाएषपुरुषोन्नरसमय ’ इत्यत्र नान्नमात्रं नि
 र्दिष्टं, अपितु तन्मयस्तद्विकारः । एतमर्थं हृदिनिधायसूत्रकारो
 “ भेदव्यपदेशश्चै ” त्याह । “ तेनैषपूर्ण ” इत्यादि “ पुरुषविध ” इत्यन्तं
 गतं । “ तस्यश्रद्धैर्वशिरः ”- स्वाभाविकज्ञानवृत्तिभेदः श्रद्धा, महाविश्वासपू
 र्विका भक्तिगर्भा भगवदुपासनोद्योगत्वरालक्षणाश्रद्धैर्वशिरः । (ऋतंदक्षि
 णःपक्षः, सत्यमुत्तरःपक्षः) अत्रापि वृत्तिविवक्षिता । “ आत्मप्रयत्नसापेक्षा
 विशिष्टायामनोगतिः । तस्या ब्रह्मणिसंयोगो योगःइत्यभिधीयत ” इति
 श्रीवैष्णवपुराणे । “ ब्रह्मणेत्वा महस ऋमित्यात्मानं युंजति, ”
 यत्तमपरमात्मसम्बन्धैकाग्रं ध्यानंयोगः, आत्मा-प्रधानशरीरं । “ स्वो

योगात्मा, महःपुच्छम्प्रतिष्ठा तदप्येषश्लोको
भवति ॥

इत्यानन्दवल्यां चतुर्थोऽनवाकः ।

विज्ञानंयज्ञंतनुते, कर्माणितनुतेपिच,

जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहायद्दि । आत्मदास्यंहरेस्स्वाम्यं
स्वभावश्चसदास्मर । ” इत्यादिस्मृतिशतं (महःपुच्छंप्रतिष्ठा)
महइति तद्ब्रह्मेति पूर्ववचना दत्रापि सर्वधर्माश्रयभूत स्वप्रकाशभूतं,
पुच्छम्प्रतिष्ठाच । योगं विरोधिनिरसन सामर्थ्यंवा महः । “ ज्ञानं
वैराग्य मैश्वर्यं धर्मच मनुजेश्वर । आत्मनो ब्रह्मभूतस्य सहसिद्धंच
तुष्टय ” मितिभगवच्छानकवचना दात्मस्वभाव विशेषाएवशिरःपक्षा
दित्वेननिरूपिताः । एते आत्मगुणाइति द्विप्रसिद्धाः । (तदप्येष
श्लोकोभवति) श्रद्धापूर्वकं ममृतप्रापकं योगं मोक्षार्थी विज्ञान
मयएव भ्रुतिष्ठति, सच महच्छब्दवाच्य ब्रह्मेकरस स्वरूपएव, सच
मुमुक्षुभि रूपास्यश्चेति सन्दर्शयत् स्पष्टश्लोकोभवति ।

इति कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाख्यानाने
आनन्दवल्यां चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

(विज्ञानं यज्ञं तनुते) उक्तोविज्ञानमयः पंचमहायज्ञादिकं
ज्ञानायतनुते । “ कर्माणितनुतेपिच ” ति श्रयमाणकर्तृस्वरूपविशे
षोपस्थापकं । विज्ञानमितिपदं नाचैतन्नमन्तःकरणं वदति, मनोमय

विज्ञानं देवास्सर्वे, ब्रह्मज्येष्ठमुपासते, विज्ञानं ब्रह्मचे
द्वेदं, तस्माच्चैन्नप्रमाद्यति, शरीरेपाप्मनोहित्वा,
सर्वान्कामान्समश्नुतइति, तस्यैष एव शरीर आ
त्मा, यः पूर्वस्य ॥ १ ॥

इत्यन्तःकरणस्य श्रद्धांगकपूर्वोक्तयोगस्य च कर्तारिभिमवायाद् (विज्ञानं देवास्सर्वे) देवाः - ज्ञानिनः । (ब्रह्मज्येष्ठमुपासते) प्रधानशब्दाभिलष्यादचेतनाद् ब्रह्मणोज्येष्ठं विज्ञानमयमात्मानमुपासते । अविकारत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व स्वाभाविक सत्यकामत्वादिभिरजडात्प्राधान्यं । विज्ञानमात्मानं किमर्थं मुपासतइत्याह (विज्ञानं ब्रह्मचेद्वेदं) ब्रह्महृत्स्वाब्रह्मात्मकतयावाविज्ञानं ब्रह्मयदि विन्द्यात् (तस्माच्चैन्नप्रमाद्यति) अन्तिमप्रत्ययपर्यन्तं नप्रमाद्यतिचेत् । प्रमादसम्भवोप्युच्यते “ क्लेशाधिकतरस्तेषा मन्व्यक्तासक्तचेतसां । अन्व्यक्ताद्धिपरं दुःखं देहवद्भिरवाप्यत ” इति । (शरीरेपाप्मनोहित्वा) आत्मावलोकनविरोधि दुःखपापजातमपोह्यास्मिन् देहेवर्तमानः (सर्वान्कामान् समश्नुतइति) ब्रह्महृत्स्योपालकश्चेत् ऐहिकफलजातमश्नुते । आत्मावलोकनमात्रपरश्चेत् तदेवाश्नुते । तत्रच “ आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुनः आत्मारामः ” “ यस्तत्त्वात्मरतिरेव स्यात् ” “ तद्वत्कामायम्प्रविशन्ति सर्वे ” इति श्रुतिस्मृत्युक्तसर्वकानानश्नुते । इतिः श्लोकसमाप्तौ (तस्यैष एव शरीर आत्मा) स एष एव शरीर आत्मा विज्ञानमयस्यापि शरीर आत्मा । तथान्तर्यामि ब्राह्मणे “ य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मानवेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरोयमपति ” तथा काण्वषाठे “ यो विज्ञानेतिष्ठन् यस्य विज्ञानं शरीरं ” मित्यादि । कुर्वाणोपनिषदि च “ यस्याक्षरं शरीरं ” मिति । आपस्तम्बश्च

तस्माद्वाएतस्माद्द्विज्ञानमथात् , अन्योत्तर

“ पुःप्राणिनस्सर्वशुद्धाशयस्ये ” ति । “ लोभिध्यायशरारात्स्वात्
 सिद्धुः विविधाःप्रजा ” इति मनुः । “ तदनुप्रविश्य,
 विज्ञानं चाविज्ञानं च ” ति वक्ष्यति । “ शुद्धायां निहितोस्यजन्तोःरि ” ति च ।
 (तस्माद्वा एतस्मा द्विज्ञानमथात् । अन्योत्तरआत्मानंदमयः) एवं स्वा
 भाविक श्रद्धासत्ययोग प्रकाशधर्मकतया यज्ञादिसकलकर्मकर्तृतया
 लोकवेद प्रसिद्धात् स्वभावतो विज्ञानप्रचुराज्जीवादन्योविद्वक्षणस्तद
 न्तर स्सूक्ष्मआत्मा आधारतयानियंतृतया शोषितया सर्वमाप्नोती
 त्यात्मा , अत आनन्दमयः - आनन्दैकतानः ।
 “ आत्माश्रुते ” रित्यारभ्य जीवस्य उत्पत्तिविनाशराहित्यं
 ज्ञत्वप्रणुत्वं बहुत्वं प्रकाशादिवदंशत्वं चोक्त्वा, पक्षान्तरेषु दूषणानि
 ज्ञोक्तानि - अंतः करणस्य कर्तृत्वेभोक्तृत्वशोक्तिरपितस्यैवस्यात् , तदा
 प्रकृतेरन्योस्मीति समाध्यनुष्ठानानुपपत्तिः, तत्फलाभावश्चेत्यादि ।

आनन्दमयस्य परमात्मत्वे चाष्टसूत्राणि “ आनन्दमयोभ्यासात् ”
 “ विकारशब्दान्नेतिचेन्नमान्चुर्यात् । ” “ तद्धेतुव्यपदेशाच्च । ” “ मात्रवर्णि
 कमेवचगीयते । ” “ नेतरोनुपपत्तेः । ” “ भेदव्यपदेशाच्च । ” “ कामाच्च
 नानुमानापेक्षा ” “ अस्मिन्नस्य चतुर्थयोगंशास्ति । ” इति । सूत्रार्थस्तु-
 “ तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशस्संभूत “ इत्यारभ्य ” तस्माद्वाएत
 स्माद्द्विज्ञानमथात् । अन्योत्तर आत्मानंदमय ” इत्यत्रजगत्कारणतया
 वगतआनन्दमयः प्रत्यगात्मनोर्थांतरभूतस्सर्वज्ञःपरमात्मैव, कुतः? “ अभ्या
 सात् ” - खैवानंदस्य मीमांसाभवती ” त्यारभ्य “ ते येशतं प्रजापते
 रानन्दाः, स एकोब्रह्मणभानन्दः, यतोवाचोनिवर्तन्ते, अप्राप्यमनसा
 सह, आनन्दब्रह्मणोविद्वान्, नविभेति कुतश्चने ” तीतिहि वेद्यत्वेनायमानं
 दोनवधिकातिशयोभ्यस्यत्ते । तस्य च . प्रत्यगात्मन्यसंभावितस्य
 तदतिरिक्तेपरमात्मन्येव संभवादानन्दमयःपरमात्मा । शारदात्मत्वं च

परमात्मनश्च, “ गस्यपृथिवीशूरीर ” मित्यारभ्य “ एषश्चभूतान्तरात्मा
 दिग्भेदेऽप्येतेनाद्येण- ” इति श्रुत्यंतराभिधानात् । आत्मा
 ह्यनानिर्देशाच्च । “ आनन्दमयमात्मानं सुषुप्तकामती ” ति वेद्यत्वेन
 प्राप्यत्वेनात्मत्वेन ब्रह्मात्वेनानवधिकातिशयानंदत्वेन चानंदमयोभ्यस्यते ।
 “ छ वाएषपुरुषोन्नरसमय इति ” मयट्प्रकरणादानंदमयोपि विका
 रोभावितुमर्हति, अतोऽनानन्दमयः परमात्मेति चाशक्यं परिहरति
 “ विकारशब्दात्तेति च्छेन्न प्राचुर्योदि ” ति । आनन्दमयइतिविकारायं
 मयदन्ताच्छब्दात्प्रायमविकृतः परमात्मा, अस्यच विकारार्थत्वमेवयुक्तम्,
 अन्नमयइति विकारोपक्रमादिति च्छेन्न, प्रायगात्मन्यापि “ नजायतेस्त्रियत् ”
 इत्यादिविकारप्रतिषेधा प्राचुर्यार्थं एवायंमयादिति निश्चयात् । अस्मिंश्चा
 नन्दे “ यतो वाचोनिवर्तन्त ” इति वक्ष्यमाणाप्राचुर्यां दयमानंदप्रचुरः
 परमात्मैव । नह्यनवधिकातिशयः प्रकृतानंदः प्रकृतात्मनिसंभवति ।
 “ तस्माद्वाएतस्मादात्मन ” इति अविकार आत्मा प्रकृतः, विकारार्थत्वंच
 प्राणमयएवपरिचयकतम् । एतदुक्तंभवति- शतशुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्य
 मानस्य जीवात्माभयत्वासम्भवात् ब्रह्माभयोयमानन्दइति तस्मिन्ब्रह्मणि
 विकारासम्भवात्प्राचुर्येपि मयद्विधिसम्भवा दानन्दमयः परंब्रह्मेति ।
 यदुक्तं मानन्दप्राचुर्यं अल्पदुःखसहभावं अवगमयतीति; तदस्य,
 तत्प्रचुरत्वंहि तत्प्रभूतत्वं, तच्चेतरस्यसत्तां नावगमति, अपितु तस्या
 रूपत्वं निवर्तयति । इतरसद्भावात्सद्भावौतु प्रमाणान्तरावसेयो ।
 इहतु वाक्यशतेन तदभावोवगतः अपहतपाप्मेत्यादिना । तत्र
 एतावदेववक्तव्यं । ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वं मन्यानन्दस्याल्पत्वापे
 क्षमिति । उच्यतेच “ स एको ब्रह्मण आनन्द ” इत्यादिना जीवान
 दापेक्षया ब्रह्मानन्दोऽनिरतिशयदशापन्नः प्रभूतइति । “ तद्धेतुव्यपदे
 शाच्च । ”-“ कोऽहोवाच्यात् कः प्राण्यात्, यदेष आकाशमानन्दोऽन
 स्यात्, एषोऽहोवाच्यात् ” त्येवं जीवानानन्दयतीति जीवानां आनन्दहे
 तुरयं व्यपदिश्यते । अतश्चानन्दयितव्याजीवात् आनन्दयितायं आन
 न्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । आनन्दमयएवात्रानन्दशब्दे नोच्यत

इतिचानन्तरमेव वक्ष्यते । इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः— ‘मान्त्रवर्णिकमेवञ्च गीयते’— “सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मै” इति मन्त्रवर्णोदित ब्रह्मैवानन्दमयइतिगीयते । तत्तु जीवस्वरूपादन्यत्परंब्रह्म । तथाहि— ब्रह्मविदानोति परामर्ते जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्मनिर्दिष्टं, तदेषाभ्युक्तेति तद्ब्रह्माभिसुखीकृत्य प्रतिपाद्यतया परिगृह्य ऋगेषाधेदृभिर्ब्रह्मा । ब्राह्मणोक्तस्यैवार्थस्य वैशद्यमनेनमन्त्रेण क्रियतइत्यर्थः । जीवस्योपासकस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्द्विदक्षणमेव ! प्रत्यगात्मनः परिशुद्धस्वरूपमन्त्रवर्णोदित नित्याशङ्क्याद्— “नेतरानुपपत्तेः” । परस्मात् ब्रह्मण इतरः प्रत्यगात्मा मुक्तावस्योपि न मन्त्रवर्णोदितः, तस्य विपश्चिदाह्रह्मणेति विपश्चित्वानुपपत्तेः । विविधं पश्यच्चित्वाह विपश्चित्त्व । तच्च “सोकामयत बहुस्यां प्रजायेये” त्यादिवाक्यादितानरुपाधिकबहुभवनसंकल्परूपंज्ञात्वं । तत्तु प्रत्यगात्मनः परिशुद्धस्यापि नसंभवति, ‘जगद्ब्रह्मापारवर्ज’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । इतश्चाभयावस्थाप्रत्यगात्मनोन्य आनन्दमयः— “भेदव्यपदेशाच्च” । “तस्माद्ब्राह्मणतस्मादात्मनः” इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्मव्यञ्ज्यद्वाक्यं अन्नमाणमनाभ्यहव जीवादापि तस्यभेदव्यपदिशति “तस्माद्ब्राह्मणतस्माद्ब्रह्मज्ञाननयः । अन्योन्तरआत्मानन्दमय” इति । अतोजीवाद् भेदव्यपदेशाच्चायं मान्त्रवर्णिक आनन्दमयान्य इति विज्ञायते । इतश्च जीवादन्यः— “कामाच्चानानुमानापेक्षा” । “सोकामयते” इत्यारभ्य, “इदं सर्वमसृजते” इति कामादेवजगत्सर्गं श्रवणात् आनन्दमयस्य जगत्सर्गं नानुमानगम्यप्रकृत्यपेक्षा । प्रत्यगात्मनो यस्य कस्यचिदपि सर्गं प्रकृत्यपेक्षास्ति । अनुमानगम्यं प्रधानमनुमानं । इतश्चानन्दमयः प्रत्यगात्मनोन्यः परमात्मा— “अस्मिन्नम्यच्च तद्योगंशास्ति” । “रसोवैसः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवती” इत्यस्मिन्नानन्दमयेरसशब्दनिर्दिष्टे अस्य इदंशब्दनिर्दिष्टस्य जीवस्य तच्छाभादानंदयोगंशास्तिशास्त्रम् । प्रत्यगात्मनो यच्छाभादानंदयोगः तस्मादन्य आनन्दः परमात्मेति आनन्दमयः परंब्रह्म । “यदेव आकाश आनं

विद्यात् । ” “ विज्ञानमानंदं ब्रह्मे ” त्वादिष्वानन्दशब्देनानन्दमय
 रामुच्यते , यथाविज्ञानशब्देन विज्ञानमयः । अतएवानन्दं विद्या
 मिति व्यतिरेकनिर्देशः । अतएवानन्दमयमात्मानं मुपसंक्रामतीतिफल
 निर्देशश्च । केवलानन्दशब्दस्याभ्यास इतिषट्कं; तदनधीतवेदैरुक्तं,
 अस्मिन्ननुवाके भदर्शनात् । उत्तरानुवाके चानन्दं ब्रह्मेति आनन्दमय
 स्वैव प्रतिपादनं नानन्दमय व्यतिरिक्तस्य । एवं पूर्वानुवाकोक्तानां
 अन्नमयादीनां “ अन्नं ब्रह्मेतिव्यजानात् ” “ प्राणो ब्रह्मेतिव्यजानात् ”
 “ मनो ब्रह्मेतिव्यजानात् ” “ विज्ञानं ब्रह्मेतिव्यजानात् ” इतिप्रतिपादना
 तदनन्तरं “ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना ” इत्यत्राप्यानन्दमय एवेति हि
 सुस्पष्टम् । अतएव च आनन्दमयमात्मानं मुपसंक्रम्येत्युपसंहृतम् ।

ननु “ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे ” त्यानन्दमयादन्यत् ब्रह्मेतिप्रतीयते; नैवं,
 ब्रह्मैवस्वभावविशेषैः पुरुषत्रिधत्वेन रूपिताशिरः पक्षपुच्छादिरूपेणव्यप
 दिश्यते । यथान्नमयो देह स्वस्वस्मादनतिरिक्तैरेव स्वावयवैर्निर्दिशितः ।
 यदिज्ञानानन्दमयादन्यं ब्रह्माभविष्यत् “ तस्माद्वाएतस्माद्ज्ञानानन्दमयात्,
 अन्योन्तरआत्मा ब्रह्मे ” त्यपि निरदैरुच्यते । नचैवं निर्दिश्यते, अतः
 प्रक्रान्तं ब्रह्मेवानन्दमयइति । ननु ब्रह्मशब्देनप्रक्रान्तस्य ब्रह्मशब्देन
 प्रत्यभिज्ञास्यात् । नैतत् , ‘ ब्रह्मचिदाप्नोतिपर ’ मिति ब्रह्मशब्देन पर
 मात्मनः प्रक्रमात् । ब्रह्मशब्दः प्रथमंव्याख्यातः “ सत्यंज्ञानमनन्तं
 ब्रह्मे ” ति । अतएवपरमित्यात्मा तस्माद्वाएतस्मादात्मन इत्यात्मशब्देन
 निर्दिष्टः । अस्यसर्वानुपवेशात् सर्वान्तरात्मत्वेनात्मत्वं व्यजयद्वाक्य
 जातं प्राणमयादी नतिक्रम्यात्मशब्दमानंदमये समापयति । अतः
 आत्मशब्देन प्रक्रान्तं - ब्रह्मेवानन्दमयइतिनिश्चीयते । तथाहि जगत्कार
 णत्वं जगदन्तःआत्मत्वं चोभयमेवानन्यसाधारणं लक्षणम् । अतोनिखिल
 जगदेककारणतया प्रतिपादितस्यातिदूरस्य स्वात्मतया प्रतिपत्तिः
 प्रथमतो न स्यादिति । सर्वात्मत्वं प्रतिपत्त्यर्थं अन्नमयः पुरुष
 इतिप्रथमं आकाशशादिभूतमयंशरीरं निर्दिश्य; तदनन्तरभूतं तस्य धार्कं

पञ्चवृत्तिमात्रम्, तद्व्याप्युत्तरभूतमन्तःकरणम्, तदन्तरभूतञ्च जीवं
 तत्रवृत्त्यव्यवहारकमेवैतद्विदिरे, सर्वान्तरभूत परमाध्यरपरमात्मानं
 तरमात्मानन्दमय " इत्युच्यते इति परासमापयति ।

ननु " ब्रह्मपुच्छमतिष्ठे ' त्युक्त्वा " असन्नेवसभवति, असद्व्ये
 तिबेदचेत् " इत्यादिना ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्या मात्मनस्सद्भावा सद्भाषी
 दर्शयति, नानन्दमयज्ञानाज्ञानाभ्यां; नचानन्दमयस्य प्रियमोदादिरूपेण
 सर्वलोकविदितस्य सद्भावासद्भावाज्ञानसंकायुक्ता, अतो नानन्दमय मधिक
 ग्यायं श्लोक उदाहृतः, तस्मादानन्दमयादन्यपुच्छं ब्रह्म; - नैतदेवं, गति
 सामान्यभंगादौ चित्याभावाच्च । तथाहि " इदमुच्छम्प्रतिष्ठा, वृत्ति
 धीपुच्छमतिष्ठा, अयवर्गिरसः पुच्छम्प्रतिष्ठा, महः पुच्छम्प्रतिष्ठे " त्वेव
 मुक्त्वा तत्र तत्रोदाहृताः " अत्राद्वैतमाः प्रजायन्ते " इत्यादयः
 श्लोका यथा नपुच्छमात्रमतिपादनपराः, अपि स्वप्नमयादि पुच्छमति
 प्रादनपराः, एव मत्रा प्यनरसम काहात्वेन उक्तानन्दमयस्याय
 मसन्नेवेति श्लोकः नानन्दमयव्यतिरिक्तस्य । पुच्छशिरः प्रभृत्यव
 यवत्त्वाभावात् ब्रह्मणो नानन्दमयो अस्तिवेत् ? ब्रह्मणः पुच्छत्व
 मतिष्ठात्वाभावात् पुच्छमपि ब्रह्मनभवेत् । तथा विद्यापरिकल्पितस्य
 वस्तुनः तस्यांश्चात्रयभूतत्वात् ब्रह्मणःपुच्छं मतिष्ठेति रूपत्वमात्रमिति
 चेत् ? इन्त तर्हि असुखाद्व्यावृत्तस्य ब्रह्मणः शिरश्चिरस्त्वादिरूपेण
 भविष्यतीति त्वत्त्वं । गुणोपसंहारपादेच नानन्दमयत्वं परमात्मेव स
 मयेनपराणि सुखाणि - " नानन्दादयः प्रधानस्य " । नानन्दादयो
 गुणा स्वर्वासुपसंहृतव्याः, प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मण स्वर्वासु विद्यासु
 नभेदात्, सर्वासुविद्याः ब्रह्मैकत्वमनुसन्धेयं चेत् वै ईशोर्वेनाब्रह्म
 सन्धानमसन्धेयं तेषां ज्ञानानन्दयो गुणाः अनुसन्धेवाइत्यर्थः । " प्रिय
 रित्स्वात्ममतिरुच्यतेवाच्यवौ " भेदे । " त्वस्य शिरमेव शिर इति प्रिय
 शिरस्त्वादीना ममात्मनः क्त्वाभावात् तेषां शिरःपक्षादिभेदे ब्रह्मगुणत्वे
 सति ब्रह्मणत्वं वापच्यमसन्धितः । तस्य "सत्यंज्ञानमनन्तं" "नानन्दो

आत्मानन्दमयः, तेनैषपूर्णः, सवाएषपुरप्रविष्टपूव,

अत्र 'इत्यादिचिक्रयते । त्रियस्त्रिस्तवादिभ्य आनन्दादीनां विशेषमाह
 " इतरत्त्वर्थसामान्यात् " । इतरे - आनन्दादयः, अथसामान्यात् -
 ब्रह्मस्वरूपसामान्यात्, ब्रह्मस्य तत्रास्त्वनुवर्तन्ते, ब्रह्मस्वरूपनिरूपण
 धर्मत्वेन ब्रह्मस्वरूपसामान्यादिते । त्रियस्त्रिस्तवादयो ब्रह्मस्वरूप धर्मो
 बभूवन्ति चे तदभिधानं किमर्थमित्यत्राह - " आप्यानायप्रयोजनाभा
 वात् । " अनुचिन्तनार्थं तदभिधानं, प्रयोजनान्तराभावात् ; ब्रह्म
 विद्याप्नोषिष्यमिति वेदितव्यतयोपदिष्टं ब्रह्म आनन्दमियमोदादि
 रूपेण विभज्य शिरःपक्षा पुच्छादित्वेन रूपयित्वा बुद्धाधारोप्य
 मित्यर्थः । " आत्मशब्दात् " - मन्योन्तर आत्मानन्दमय इत्या
 मशब्दात् त्रियस्त्रिस्तवादयो नब्रह्मस्वरूपधर्माः, शिरःपक्षादयोहिं
 नप्रमधर्माः । " आत्मगुहीतिरितरवदुत्तरात् । " - मन्योन्तरआत्मा
 नन्दमय इत्यात्मशब्देन परमात्मनएव गुहीतिः-ग्रहणं, इतरवत् आ
 त्मावा इदमेकएवाय आसीदित्यात्मशब्देन यथा परमात्मनो ग्रहणं
 तद्वत्, रूपमवगम्यते ! उत्तरात् - लोकात्मयत् बहुस्यां प्रजायेये
 तिवाक्यात् । " अन्वयादितिचेत्स्यादवधारणात् " । पूर्वेष्वन्यो
 तर अत्रमात्ममय इत्यादिवाक्येष्वनप्रमस्वाप आत्मशब्दान्वयात् कथ
 मुत्तरवाक्या निर्णयइतिचेत् ? " तस्माद्भारतस्मादात्मनआकाशस्त्वंभूत् "
 इति प्रकृतस्यात्मनएव प्राणमयादि आनन्दमवपर्यते आत्मशब्दे
 नावधारणा त्स्यादेवं निर्णयः । अतः त्रियस्त्रिस्तवादीना मनःत्म
 धर्मत्वात् ज्ञानानन्दादीनां आत्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वाच्च तेषामेव सर्व
 शेषसंहारः ; अत सूत्रकारानुमतत्वादानन्दमयः परमात्मैव ।

(तेनैषपूर्णः) तेजानन्दमवेवान्तर्बहिःशेषविज्ञानमयः आप्यायनेन
 व्याप्तः, पुच्छाभवात्ति - " सवाएषपुरप्रविष्टपूव " इत्यादि गतं ।

तस्यपुरुषत्रिघनां, अन्वयम्पुरुषत्रिघः, तस्यप्रियमेव
शिरैः, मोदादक्षिणःपक्षः, प्रमोदउत्तरपक्षः. आनं
दआत्मा, ॥ २ ॥

ब्रह्मपुच्छम्प्रतिष्ठा, तदप्येषश्रीकोभवति ॥

इत्यनन्दवन्द्यं पञ्चमोनुवाकः .

(तस्य प्रियमेवशिरः) प्रियं दर्शनमात्रेण हर्षकरसुन्दरतरसनि
वेश विशेषवैचित्र्यसाक्षात्कारसुखे । तत्रचानन्ताक्षर्यमय स्वरूपरूप
गुणविभूतिस्त्रीलोपकरणान्तर्गतानन्तवस्तु साक्षात्कारसुखमेव प्रायमिक
मितिशिरः । (मोदादक्षिणःपक्षः) - साक्षात्कृतस्य उन्वयपक्षान्त
रवाप्तिजनितद्वादोमोदः । (प्रमोदउत्तरपक्षः) उन्वयस्याप्रतिहतनु
रक्षितत्ववृत्तिः । यद्वा मोदादप्यस्य स्तारतम्येनावस्थिताः सुखाविशेषाः ।
वार्ताजनित सुखाविशेषमोदः, दर्शनजन्यः प्रमोदः । (आनन्दआत्मा)
भोगसुखातिशयनिर्भूतिरानन्दः । इत्य प्रियमोदप्रमोदानन्दाः प्रधानां
गानि, वृत्तिविशेषस्य सुखार्थत्वात् (ब्रह्मपुच्छम्प्रतिष्ठा) अतस्सत्य
ज्ञानानन्तत्वानिःपुच्छस्थानीयानि , अविकारत्वादिभि रानन्दोधार्येन इति
वानि प्रतिष्ठान्त(तदप्येषश्रीकोभवति)“असत्रेवसभवति असद्भवेति वेद
चेत्” “ योषेदनिहितंशुद्धार्था ” “ आत्मनआकाशससम्भूत ” इति प्रस्तुत
आत्मज्ञानमस्मिन्नानन्दमये प्रतिष्ठितमतोनातः परतत्त्वमस्तीतिभावः ।
उत्तरानुवाके चानन्दम् प्रस्तुत्य वक्ष्यति “ सैवाभार्गवीवा नीविद्या,
परमेष्ठ्योमन् प्रतिष्ठिता, ययंबेद प्रतिष्ठिता ” ति ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

आनन्दवत्त्वां पञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

ॐ मन्त्रेवसंभवति, असद्ब्रह्मेतिवेदचेत् . अ
 त्तिमन्त्रेतिवेद, संतमेनंततोविदुरिति, तस्यैषएव

अक्षरात्सत् (असन्नेवसंभवति) सत्यज्ञानानन्तानन्दलक्षणस्य
 परमकारणतया सर्वात्मत्वेना नदिकाळाद्यनवच्छिन्नसत्ता
 लक्षणा इतिरिक्ताना मेवाविधिसत्ताभावात् तदुपासनेच तत्सायुज्यात्
 तद् इत्येवसंभवति " असद्ब्रह्मेतिवेदचेत् " । (अन्तिब्रह्मतिचे
 देव सन्तमेनन्ततोविदुः) उक्तप्रकारेण स्वहृदयपुण्डरीकोदरसन्नि
 हितं विज्ञानमपर्यंतपञ्चाविद्यतितत्वान्तरात्मभूतं परमकारणतया पर
 मबोमनिहितं सत्त्वादिलक्षणं सर्वात्मनानवच्छिन्नसत्ताकं ब्रह्मास्तीति
 यदिवेद, तर्हि ' सन्तमेवैतिकौलेये ' तिन्यायात् सन्तमेनन्ततोवि
 दुरत्येववेदः । इतिः खोक्तसमाप्ती । (तस्यैषएवशरीरआत्मा यःपू
 र्वस्य) तत्त्वानन्दमयस्य ' विज्ञानमयात् अन्योन्तर आत्मे ' त्युक्तस्य
 आत्मैतदुक्ते स्वस्य स्वयमेवात्मेति फलितं ।

ननु कथं तस्य शरीरआत्मत्वं, तस्यैव निरुपाधिकसर्वशरीरत्वयो
 पपादितत्वात्, " बहुस्यां " " तदद्भुतमभिये " तिवक्ष्यमाणत्वात् ।
 न, ' वेतदात्म्यमिदं सर्व ' मिति चेतनमिश्रं प्रपञ्च मिदंसर्वमिति निर्दिश्य
 तस्यैव आत्मैत्युक्ते सर्वावस्यचेतनं जगत् तस्य शरीरं भवति । तथा
 च श्रुत्यन्तराणि " अन्तःप्रविष्टं तत्त्वाज्जानानां " " यस्य पृथिवीशरीरं "
 " यस्याक्षरं शरीरं " " एषसर्वः तान्तरात्मा षडुपात्मा दिव्योदेवएको
 नारायणः " इति अनुकान्तानां सर्वतत्वानां परमात्मशरीरत्वमन्तर्यामि
 ब्रह्मणेवस्यप्रमभिहितं । " खोभिध्याय शरीरतत्त्वात् " " जगत्सर्वं
 शरीरन्ते " " तत्सर्वं वै हरेस्त्वह " इति स्मृतीतिहासपुराण प्रसिद्धेः ।
 एवं हि ब्रह्मविषयकं ज्ञातं शारीरकमित्येवाभिधीयते । आनन्दमय
 स्वत्मानो वेदनावेदनाभ्या मात्मलाभात्मप्रशुचचना दन्तरात्म परं
 एतथा आनन्दभावेन । अन्यथा ' तस्माद्वा एतस्मा दानन्दमयात् अन्यो

शारीरआत्मा; यःपूर्वम्य, अथाताऽनुप्रश्नाः, उता
 विज्ञानंमुक्त्येऽप्रेत्य, कश्चनगच्छतिः, आहाविद्या
 नमुलोकंप्रेत्य ॥ १ ॥

न्तर आत्माब्रह्मे ' त्वयि निरदेस्पत । नचैव निर्दिश्यते । अत्र आत्मज्ञानेन
 प्रकान्तं ब्रह्म जानन्दमय इति निश्चीयत इति ।

यदुक्तं " तस्यैव एव शारीर आत्मा " त्वानन्दमयस्य शारीरत्व
 अथवा जीवादन्यत्वं नसम्भवतीति; तदयुक्तं, अस्मिन् प्रकरणे सर्वत्र
 " तस्यैव एवशारीरआत्मा यःपूर्वम्ये " ति परमात्मनेन शारीरत्वत्वाभि
 धानात् । कथं? " तस्माद्वाप्तस्मादात्मन आकाशस्तम्भूम " इत्याकाशादि
 सृज्यवर्गस्य परमकारणत्वेन प्रज्ञातजीवव्यतिरेकस्य परस्य ब्रह्मणः
 आत्मत्वेन न्यपदेशात् तद्व्यतिरेकताकाशादीना मत्रमवपर्यतानां तच्छ
 रीरत्व प्रवगम्यते । " यस्य पृथिवीशरीरं, यस्यापश्शरीरं, यस्य तेज
 श्शरीरं, यस्याक्षरंशरीरं, यस्य मृत्युश्शरीरं, एषसर्वभूतान्तरात्मापइत
 पाप्मादिव्योदेव एकोनारायण " इति सुबाळश्रुत्या सर्वतत्त्वानां परमा
 त्मशरीरत्व स्फुटमभिधीयते । आनन्दमये त्वेष एवेति निर्देशस्तस्यानन्या
 त्मत्वं दर्शयितुं । विज्ञानमयस्य यश्शारीरआत्मा - आनन्दमयस्यापि एषैव
 शारीरआत्मा - आनन्दमयस्या भ्यासावगतपरमात्मभावस्य परमात्मन
 स्वयमेवात्मेत्यवगम्यते । स्वव्यतिरिक्तं चेतनाचेतनं वस्तुजातं स्व
 शरीरमिति सपवनिकपाधिकशारीरआत्मा । अतएवेदं परंब्रह्माधिकृ
 त्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकमित्यभिपुक्तैरभिधीयते । ततोविज्ञानमया
 अन्यत्र परमात्मा नन्दमयः । तेनैवपूर्वम्यइत्यादि प्रबन्धाभावाच्चात्म
 काभान्नपरं विद्यते । (अथातोऽनुप्रश्नाः) अय - अतिशयनिम्नोन्नतम
 वेदन अवधानन्तरम् । अतः- परमात्मवेदनाभावे स्वाभाविकनिरति
 शयानन्दहानिपूर्वकात्मविनाशमयात् । उक्तार्थंस्वा स्माक मसम्भा
 वनीयस्य वेदैकवेद्यस्य दादृशांमेवात्कूळस्य शिष्यस्य प्रश्नाः । (तदा
 विद्वानमुलोकं प्रेत्य, कश्चनगच्छति) "उता" 'निपातस्ये ' ति च्छान्दसो

विद्वत्प्रभः प्रश्नः । " विद्वान् कश्चन " - यः कोपि ब्रह्मज्ञः, स
 विधिबिधौ वा सत्तदन्तर्वायं इन्द्रो वा हिरण्यसुन्दरिणो वा राव
 णो वा राक्षसो वा वण्टाकर्णः पिशाचो वा क्षत्रवन्धुः विधुरो वा गोपिका
 कृष्णपीवानरो गृध्राः" येषि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः" मातं
 मङ्गलादयश्च, कश्चन, विद्वान्श्वेत ? "अमुंलोकं" - परमन्योमित्युक्तं परमात्म
 रूपं, सदासुरिभिर्निर्विद्वेद्यमानम्, " प्रेत्य " रघुलसूक्ष्मशरीरैर्द्रियादि
 सर्वोपाधिविहयपूर्वकं गत्वा, आनन्दमयं विपश्चितम्, किं गच्छति
 इति । एवं वाचनिकं प्रश्रद्धय हार्ददयमिते अनुमन्नाइति बहुवचनोपप
 तिः । तत्रवाचनिकं प्रश्रद्धयं तथेत्याह (ठ) । "ठ" इत्यवधारणे, "तदेवभूतं
 तदुभयमाहदम्" " तदुचंद्रमा" इत्याद्यैकार्थ्यात् । एवं विधं परमात्मानं
 परमन्योमनिष्ठय मांत्वादि गम्यं श्रुद्रोपि ज्ञानीचेत् गच्छति । एवं तत्रच
 सामीप्य सौकर्य सागुण्यादिकं सर्वचलभते । नात्रसंशयः । " अस्माद्धो
 कात् प्रेत्य"त्युत्तरवाक्ये परितेन "अमुंलोकं प्रेत्य"त्यनेन तत्सालोक्यमुक्तं ।
 "आनन्दमयमात्मानमुपसक्रामती"ति तत्सामीप्यम् । "कामान्नोकामरूपी"
 तिसमानरूपत्वं । " लोभ्रुतंसर्वान् कामान् सहब्रह्मणा " "श्रोत्रियस्यचा
 कामहृतस्य" इतितत्सायुज्यम् । "अहमत्रमहमत्रं, अहमत्राद्"इति सर्वला
 भतच्छते । अतो यः कश्चिदपि ज्ञानीचेत् मांत्वाणिकार परमन्योमाख्य
 ममुंलोकं गत्वा तमनंतस्वरूपं शुष्णविभवलीलोपकरणविशिष्टं न्याप्या
 न्भूयानन्दमयलोकपर्यन्तानन्दमयादि लोकानिप सर्वांन् कामान्नोकाम
 रूप्यत्तुलं चरति वादमित्यर्थः ।

अथ यःकोपि केवलज्ञाननिष्ठो ब्रह्मादिनिमित्तकारणमन्त्रेश्वर
 वादी च [एक्युपतिर्वा] परमाणुकारणवादिनः कणभस्माक्षपादादयोवा
 निरवचनिरति, यः कर्मयोगनिष्ठोपि ब्रह्मज्ञानविधुरश्चेन्न गच्छति । का
 कयाभ्यासो । तथाहि श्रुतिश्रुतं " तमेवंविद्वानमृतइहभवति, नान्यः
 पंचाज्यना " " योवाएतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा यजते तपस्तप्यः बहु
 निवर्त्तते अन्तपदेवास्य तद्भवति योवाअक्षरं गार्ग्यं विदित्वास्माद्धोका
 मेति सकृपणः " " यमात्मानमनुविषयविजानाति तस्य सर्वमुलोकेषु

कृश्रिधनमुदनुनः ३८. लोकामयन. बहुस्यां
प्रजाययति. मनपानप्यन. मनपमनपत्रा. इदं

कामचःरोभवति " " तमनुविषय व्रजंति एतत्सर्वान्कामान् तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति " " सर्वं ह पयःपश्यान् सर्वमाप्नोति सर्वं श "
इति । स्मृतिश्च " एतदन्तास्तु गतयः ब्रह्माद्यास्वमुदाहृता " इति मनोः ।
" सदस्रकरपत्रे " इत्यादिवाङ्मवल्कपस्य । ' मामुत्पु पुनर्जन्म दुः
खाद्यमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः " " आब्रह्मभवनार्होकाः पुनरा
वर्तिनोर्जुन " " पुनर्जन्मनदिद्यते " " इमं ज्ञानमपाश्रय ममसाधर्म्यमा
गताः । सर्वविनोपजायंते प्रत्येनव्यधाति च " " बहुवोद्धानतयमा
पुनामद्वावमागताः " " नयिनेतेपुचाप्यहम् " " ज्ञानीवाग्मैवमे
तन्म् । " " मामेवयेप्रपद्यन्ते " " तमेदचाय पुरुषप्रपद्ये " " तमेव
शरणगच्छ " " मामेकशरणव्रजे " ति च ।

अनन्तरं चतुर्मुखोपरिवर्तमानवाङ्मनस्तामीचरानन्दो प्रसिद्ध्या
दिप्रसिद्धकरशासनो नित्यसुरिपरिबन्धमभ्यगतः कथं माहशैः गम्यते,
कथं तरां तदनुभव इत्याशक्य. सर्वजननिर्गसुहृद् स्वस्वामिनो रिदू
णाप्रविष्टासलस्य नचित्रमिदं माश्रितवत्सलत्वमिग्याह (लोकामयत
बहुस्यां प्रजायेयेतीति) भक्षक्य क्रिया शक्योपादानादि स्वप्नत्वेन तदं
तरात्म काष्ठात्वेन चायं परमव्योमानिक्यो गुहाशय स्थान्यज्ञानानन्दा
दिलक्षण शरीर भासोक्तः । स भादिकाळे अगणितगुणदोषः परम
वाउलतया सुरपशुमनुजादिसर्वावस्थ सर्वकारणांतरामन्वादि सर्वप्र
कार संश्लेषसुखे सकामोभूत् । कथं? " बहुस्यां"- ब्रह्माद्यवस्थामि
रशेष मूर्तिभिर्भवेयम् । तदित्यं सुरपशुमनुजादिरूपेषु विभागेन जा
येयेतिकामनिवृत्त्यर्थं (सतपत्तप्यत) प्राचीनजगत्संस्थान पर्यालोचन
पूर्वकसंकल्पोन्नतपः । यथा आधर्षणे " तपसाचीयतेब्रह्म "
" यस्य ज्ञानमवन्तपः " " मेधयातपसाजनयती " त्यादिच ।
प्रतिशारमेच्छयाहारिः " " अभिष्योपदेशा " दित्यादिच ।

मवंममृजत. यदिदंकिञ्च तन्मृत्वा तदेवानु
प्राविशत . तदनुप्राविश्य ॥ २ ॥

इतस्मात्प्रं ब्रह्मैव " सांक्रामयन् बहुस्यां प्रजायये " तिस्रष्टुः
ब्रह्मणः स्वस्यैव बहुभवनसकल्पापदेशात्, विचित्र चिदचिद्रूपेणाह
मेव बहुस्यां तदथ प्रजाययेति संकल्पपूर्वकादि सृष्टिरूपदिभ्यने ।
प्राचीन जगत्सम्यानमालोच्यैव मृजतःतिश्रुयते "यथापूर्वमकलरय" दि
ति । (सतपस्नप्त्वा) " दधौमुहूर्तंधर्मात्मे " तिवत्
क्षण ध्यात्वा । अतीतकार्यवेदनात् । इदं सर्वममृजत) स्रष्टव्य ब्रह्मा
याधिकारहेतु कर्मज्ञानानुष्ठानविभाग क्षणं निश्शेषमालोच्य तथैव नि
श्शेषमिदं सर्वममृजत । (यदिदंकिञ्च) अणुर्वा महद्वा ब्रह्मादिस्तंब
पथतं पावनमपावनं मंगलममंगलं स्वस्वरूपस्वभावापलापशीलं अति
पातःक चण्डलःछानिपापिष्ठ वैषम्य नैर्घृण्यरहितं अनिर्दिष्टसाधनतया
नुष्ठिनकर्मानुरूप मनन्तविभागममृजत । (तःसृष्ट्वातदेवानुप्राविशत)
एवं सृष्टिरेव महोपकारा. अयापितत्राप्यपर्यवस्यन् कामातिशयेन तदे
वहेयमहेयमित्यनालोच्यानुप्राविशत । ययामृदनुत्तित्तिघंटादिकार्येषुगपत्,
एवं सृष्टिवेत्तायामेवोपादानतयानुवृत्तौ जातिवत्सर्वत्र पुष्कळप्रतीत्यर्ह
म् । अतएव प्रत्यभिज्ञाहोपि । अनुवृत्ततया प्रवेशोनुप्रवेशः । सर्वा
नुकूलतया प्रवेशोवा । तत्तत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिबुद्धीनामानुशुण्यायास्य
प्रवेशः, प्रतिबस्तु प्रवेशोवानुप्रवेशः । तत्तत्कर्मच्छानुशुण्येनप्रवेशोवा ।
ननु सर्वगतस्य किमिदानीं प्रवेशोनाम ? सर्वगतादाकाशात् तन्मध्ये
कोपं वायोऋत्पत्तिविशेषः आकाशात्पृथक् वस्तुप्रतीत्यर्हः, एवं वायोः
पृथग्भूताग्निः, एव मनन्तविभागे परमात्मनोपि तत्र गोच्छ्रमत्तवस्त
गोत्वजातिवत् पुष्कळप्रतीत्यर्हस्थितिरंगीकरणाया, " यःपृथिव्यान्ति
हन् " " योप्सुतिष्ठन् " इत्यादिश्रुतिबलात् । (तदनुप्राविश्य) तत्रचा

सुत्रसूत्रानुक्तं

पदेवस्वन् काण्डेवपरमक'रुपरमै'शो'र'द्वि मह'द'धिः (सञ्च पञ्च
 भवत् सत् - अय'द्वि'विकार'द्विनया सद्'स्व'नि मन्'द'हं'चिद्व'म्
 त्पत् - स्यजति सदा पूर्वपूर्वाक'र'म'नि नननविकारः'स्व'द्व'म'चिद्व'म्
 नम'व'स'व' यः'स्वि'न'त्र'स्वि'न'च' विप्र'व'य " " अश्
 त्प'श्'स्मि' यत्'क'क'य'ना'म'स्मि " " क'ः'क'क'य'ना'म'हं " "
 वे'द'न' सा'म'वे'दो'स्मि " ति स'व'त्र'हं' म'न'वा'क'रे'ति'स'य'थे ।
 प'श्'म'ग'गे'त'गुण' स'र्व'ज'न्तु' सा'धार'ण'वो'षण' भो'गो'प'र'न'थे' व'ः'क'न'मा'नि
 न'नि'वि'म'वो'प " त'द्व'श्च'नु'प'र्ज'व'नि " " त'स्य'ना'म'म'ह'श'यः " " न
 नो'क'धु'जो'न'ना'म'वि'या'ता " " ज्ञा'नि'स'मु'द्र'म'मृ'तं " इति विश्वो'र'जा
 व्य'स्व'भा'व'न'पा' स'व'ज्जु'पू'वेश' स'र्व'भा'व'र'य'त' स'वं'मृ'ष्टि'मि'ति'नि'प'म'ना'दौ
 स'क'ामः, किं पुन'भ'क'ज'न'ानु'प्र'वेश' त'द्वा'वा'दौ " भू'त'नां' यो'ऽ'य'पि
 ता " " पि'ना'म'ह'स्य'म'ह'नः " " रि'पु'णा'म'पि'व'र'स'कः " इ'भ्यु'च्य'मा'नः ।
 " त'स्मा'द'ब्र'ह्म'द'द' स'वा'ण'र'ता'नि'द'दा' त्य'न्ना'त्' प्रा'णा'भ'व'न्ति' भू'त'ना, "
 " आ'न'न्दे' ब्र'ह्म'यो'ने " रि'त्या'दि'ना' भा'ग'व'त'ज'न'द्वि'प'स'या' सृ'ष्टि'र'िति
 सृ'ष्टि'म'यो'ज'नं' वि'स्ते'रे'ण' व'क्ष्य'ति । ए'व' प्रा'गे'व'स'क'ाम'स'स'र्व'भा'वे'न'स्यि'तः
 प'र'मा'त्मा'ज्ञा'नी'त्वा'त्प्रै'व' मे'म'त'मि'त्ये'वं' भू'त'गु'ण'वि'भ'वः' स्वा'त्म'नि' चानु'प्र
 वि'या'ह' कु'र्वा'णः' प'रं'ब्र'ह्मा'स्मी'ति' त'स्मा'त्'स'व'म'भ'व'त् । ए'वं' स'म'स्त'चि
 द'चि'द्व'स्व'नु'प्र'वेशे'न' स'वा'त्'म'भू'त'स्य' ब्र'ह्म'ण' उ'पा'य'त्वा'त्' त'त्क'रु'न्पा'या'त्
 त'थः'व'स्यि'त'मे'वा'भ्यु'त'इ'ति' सि'द्ध । अ'वो'पा'सा'त्रै'वि'ष्य'म'हं'ग्र'हो'पा'स'न'चो
 च्य'त'इ'ति' भा'ष्य'का'रं'शो'क्तं - " जी'व'मु'ख्य'प्रा'ण'लि'गा'न्ना'ति' चे'न्नो'पा'सा'त्रै
 वि'ष्या' द'भि'त'त्वा'दि'ह'त'योगा " इ'त्य'त्र । सू'त्रा'यः " न'वा'च'वि'जि
 ज्ञा'सी'त'व'क्ता'रं'वि'द्या'त् " " वि'ज्ञा' बा'ण'न'वा'प्ट'म'ह'न' अ'रु'न्मु'ख्या'न्य'तान्' भ्रा
 ता'वु'के'भ्यः' प्रा'य'च्छ "मि'त्या'दि' जी'व'लि'गा'त्, "या'व'ह्य'च'स्मि'न्' श'र'त्ति'क्ष'णो
 य'स'ति'ता'व'दा'युः " " अ'थ'क'रु'न्प्रा'ण'स्य' म'हा'त्मा' इ'दं' श'री'रं' प'रि'गृ'ह्यो

स्वायती " ति मुख्यप्रमाणलिङ्गाच्च नाध्यात्मसम्बन्धनमेति चन्द्रः-
 बुवासीवैविष्यात्तेनो-~~...~~ तत्र चन्द्रोऽनंभ्रमं ।
 विविधकारणभूतस्य ब्रह्मणस्त्वत्वेणानुसन्धान भोक्तृवर्गशरीरत्वानु-
 सन्धानं भोग्यभोगोपकरणशरीरत्वानुसन्धानं चेति विविधमुपासन
 मुपवेष्टुमित्यर्थः । तद्विद् विविधं ब्रह्मानुसन्धानं प्रकरणान्तरेष्वप्या-
 मितं । इहापि " सापेक्षानमनन्तब्रह्म " भानन्देब्रह्म " त्यादिषु
 स्वस्वरूपानुसन्धान, ' तन्मृष्टा तदेवानुपाविशत् " " सत्यश्चानृ-
 त्तसत्यमभवत् " इत्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरी-
 रतयाचानुसन्धानं । एतदुक्तमवति - यत्र हिरण्यगर्भादि जीवविशे-
 षाणां प्रकृत्याद्यचेतनविशेषाणां च परमात्मसाधारणधर्मयोग स्तदभि-
 धायिनां च शब्दानां परमात्मवाचिशब्दैस्सामानाधिकरण्यं दृश्यते, तत्र
 परमात्मनः तत्तच्चिदाचिद्विशेषणान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिषिपादयिषित-
 मिति । एवं परमात्मनो निरवधिकवार्धिततुंगस्य प्रमत्त्वभावतया निम्न-
 त्वकाष्ठाप्यस्तीत्युपपादितं । कथं ? भगवदेकोपासनस्य सर्वलोकभावादि-
 व्याप्तिसम्भवइत्याशंकापरिहृता । 'तदनुप्रविश्य सञ्चयञ्चाभवदित्यत्र स-
 मानकर्तृत्वश्रुत्यां गांगिभावसिद्धेः तत्तदनुप्रवेशाय तत्तच्छरीरहेतुस्तत्-
 द्वावइविसुसृष्टः । सुत्वान्तरेण सामानाधिकरण्यं निर्वाहि श्रुतहान्यश्रु-
 तकल्पनाप्रसङ्गः । " सर्वं समाप्नोषिततोसिसर्वः " " सर्वगतवा-
 दनन्तस्य " " स एवाहमवस्थितः " " अवस्थितोरातिकाशकूत्सः " इत्या-
 द्यविरोधश्च । " यन्मात्मनितिष्ठन् आत्मनोन्तरो यमात्मानवेदयस्यात्मा-
 शरीरं " " योक्षरमन्तरेसश्चरन् यस्याक्षरंशरीरं एषसर्वभूतान्तरात्मा-
 पइतपाप्मादिभ्योदेव एकोनारायणः " " अन्तःप्रविष्टश्चास्ताजनानां
 सषांमे " ति स्वशरीरभूते जीवात्मनि आत्मतयावस्थितः जीवशब्दे-
 न ब्रह्मप्रतिपादनमिति काशकूत्स्राचार्यो मन्यते । अस्मिन् जीवशब्दश्च
 जीवस्य परमात्मपर्यंतस्यैववाचकः, न जीवमात्रस्येति पूर्वमेवाकं ' नामरूपे-
 ष्याकरवाणी ' त्यत्र । एवमात्मशरीरभावेन तादात्म्योपपादनपरस्य ब्रह्मणो

निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च. निलयनंचानिलयनंच. विज्ञा
नंचाविज्ञानंच. मन्यंचानृतचमन्यननवंत. यदिर्दिकं
च. तन्मन्यमित्याचक्षते.

पद्मपद्मवसुधं जगत्प्रतिगच्छतः जावभ्याप्यविदुषश्चोचतः ब्रह्मण्यन
नात्मोक्षवाटिन्यो जगत्सृष्टिं प्रकृत्यभिधयिष्यां जगती ब्रह्मनादात्म्ये पदे
अपराधं.सर्वाभ्युतय म्मुम्पगुपवाटिनाभवतीति वीशकृष्णायमेवमन
सूत्रकार स्वीकृतवान् ।

विविधोपासनार्थं तदुभय निशिनष्टि (निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च) ज्ञानि
गुण क्रियावयवमुखनभ्रह्मदवाच्य मच्चिद्वस्तु निरुक्तं. कल्पनापचक प्रप
नां क चिद्वस्तु अनिरुक्तं, केवञ्च शरीराद्वागानिरुच्यतइति निरुक्तं । पुमा
ब्रह्मचोचनरः नपद्युर्नचपादपः । शरीराकृतिभेदास्तु भ्रुपैकमयानयः "
" पुमान्छांगौरयवाजी कुजराविदुगस्तः । देहेषुलोकसङ्घेय विज्ञेया
कर्महेतुषु " " इत्येवार्थेऽप्युक्तैर्यत् किञ्चिद्वस्त्वभिधायते । यच्चवा
चाप्रतिषेधतत्सर्वं विष्णुरभ्ययः " इति । (निलयनंचानिलयनंच) तदा
भितं जहनिष्ठयनं, " ययेदधायतेजगत् " भूतमात्राःप्रज्ञामात्रा स्वर्षिता"
इति जहस्याभयभूतचिद्वस्तु न तदाभितमनिष्ठयन । (विज्ञानंचाविज्ञा
नंच) ज्ञानस्वरूपमेकं अन्यदचेतनस्वभावरूपं । (सत्यंचानृतच सत्य
मभवत्) निरुपाधिकसत्यमेकं सर्वदा इति त्येक रूपेणग्रह्यत. अन्येत्
सोपाधिकसत्ताकमपि निरुपाधिकसत्ताकमिष्व भ्रान्त्यागृह्यते. अनुप्रविश्य
कामेन स्वभावे तत्रप्रयुक्तदोषप्रसंग इत्यत्राह (सत्यमभवत्) एवाविधचेतन
मचेतनंचसर्वं । "सत्यमभवत्" ब्रह्मानुप्रवेशेन सर्वात्मभूतं स्वयं सत्य
मेवाभवत् । स्वात्मना तद्गतदोष स्वभावे स्तरप्रयुक्तसर्वदोषैश्चानाग्रत
दोषगंधमधिकारमेवाभवत् । अनुप्रवेशेपि सर्वत्रासकृचित एवेत्याह
(यदिर्दिकंच तत् सत्यमित्याचक्षते) दाशकितवाक्किमीकोटादिभावेनापि
अवस्थितं यद्विदुषां विदुषां चैवानित्यमनित्यंवा. "तत्" "सत्यमित्याच
क्षते" निर्दोषं परमात्मस्वरूपमेवाचक्षते शास्त्रदृष्टिमंतः । " ब्रह्माथव
स्याभिरशेषमूर्तिभिः हरेर्नाकचिद्वयावैरिक्तमस्ति " " नेहनानास्ति

तदप्येषश्लोकोभवति ॥

इत्यानन्दकल्याणी षष्ठोऽनुवाक

असद्दाइदमग्रंआसीत् , ततोवैसदजायत.

किञ्चन " " नतदस्तिविनायत्स्यात् " इति पयइव पित्तोपहृतानां विश्वं
 जगत्त्वापिनां संसारिणां प्रतिकूलं, परमात्मापेक्षाया सर्वजगत्सुख
 रूपमेव । तथाच " नरकस्वर्गसंज्ञेवै पापपुण्ये द्विजोन्नम । बल्वेकमेव
 दुःखाय सुखायैर्ध्यांगमायच " इत्यारभ्य " तस्माद्दुःखात्मकं नास्तिनच
 किञ्चित्सुखात्मक " मिति । अत एवविध देवतासायुष्यं प्राप स्वर्षानन्द
 स्वर्षदीपरहित स्वर्षसमभ्युतेच । नहिदेवतान्तरव देवकाकवस्त्वव
 च्छिन्नस्वरूपईश्वरः । (तदप्येषश्लोकोभवति)

इति कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयैः प्रतिपद्यन्ने
 आनन्दकल्याणी षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ।

(असद्दाइदमग्रंआसीत् , ततोवैसदजायत) " इदं "
 ऋषिष्यादि तमःपरैतत्त्वजातं ब्रह्मादिजीवजातंच । "अये" सृष्टेः
 पूर्वकाळे । " असदासीत् " "ततः" पश्चात् विपश्चिदानन्दमयात् । जातं
 "तत्त्वायत्" । "वै" इति लक्षणोपनिषत् प्रसिद्धिप्रदर्शनम् । "नान्यत् किञ्च
 यमिषत्" "नैवेह किञ्चनान्न मसीत् " "तमःपरैदेव एकीभवति" "तद्वि
 ष्ये-परजंबदं " " एकोइवेनारायणमासीत् न ब्रह्मानेष्टानः " " अप
 इतथाप्यादिभ्यो देवदकोनारायणः " " यस्मिन्नित्सत्त्वविचैतिसर्वं "
 " बस्माज्जात नपरानैवकिञ्चन " " सप्तप्राणाः प्रभवन्ती " त्यारभ्य

नदात्मनैस्वयमुकृतः सम्मानधमुकृतमुच्यते इति ।
यद्वं तद्धमुकृतं । गनेधैमः । गनेधैवायन्तश्चानन्दी

“ हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान ” निन्दनं द्रष्टव्यम् । अने
देवतान्नरोवासकृत् स्नानवसाद्युःसा तैरेवसदा सन्नैव भवतीतिभावः ।
परस्पर विचित्र विकृद्धानन्त प्रपञ्चस्य तर्हि किनुगदानकारणमित्या
शक्य केवटं सत्यज्ञानादिदक्षगम्वाभैव सर्वाविधकारण मित्याह
(तदात्मनं स्वयमुकृत) तत्र सत्यं ब्रह्म आत्मानमवापःदानादितया स्वी
कृत्य सत्यसंकल्पत्वाद्यन्तगुणतया निमित्तकारणमपि स्वयम्भूत्वा
निखिलजगदाकारेणानन्दमय स्वात्मानमेव स्वयमुकरोद । “ तस्माद्वा
एतस्मा द्वात्मन आकाशस्वभूत इति भूतमृष्टिकमेष्टुकं । एव सखि
मवंधा ह्मभोगप्राप्त्यादि दोषप्रसंगद्वयाशक्य परिहरति (तस्मान
स्तुकृतमुच्यतेइति) “ तथाजीववदन्धेन ” “ बहुधाविजायते तस्यर्धाराः
परिजानन्तियोनि ” “ सउश्रेशन् भवतिजायमानः । तन्धीरा
सः कवयउन्नयन्ति “ तस्माद्विराडजायत ” इत्यारभ्य “ वेदाह
मेतंपुरुषमहान्तं ” “ मानुवेदनकश्चन ” “ अहं सर्वस्य प्रभवां
मतस्सर्वं प्रवर्तते । इतिमन्वा भजन्ते मां बुधाभावसमन्विताः ”
“ अण्यक्तव्यक्तमापन्न मन्यन्तेमानुद्दयः ” “ जन्मकर्मचमोदिव्य
मेवंदोवेति तत्त्वतः । त्यक्त्वादिहं पुनर्जन्म नैतिमामेति सोऽजुन ” इति ।
“ लोकावन्तु लीलाकैवल्य मितिविच ब्रह्मसूत्रं । एवं ब्रह्माविद्भि स्त
स्मात् तत्सुकृतमुच्यते । इतिभ्र्लोकसमाप्तौ । एवं विधस्यस्वा
त्मनएव वेग्यरूपेण निर्माणसामर्थ्यं नान्यस्यास्ति । “ तेष्वान
योगानुगता अपश्यन् देवता आत्मशक्तिस्वगुणे निशुदां ” “ ब्रह्म
णस्तःस्तु सर्गाद्याभावशक्यदः । भवन्तितपतांश्रेष्ठ पाचकस्य यथो
ष्णता ” “ समस्तांशक्यश्चैता नृपयत्रप्रतिष्ठिताः ” इतितस्यैवास्ति ।

एवं निखिलजगन्मयं कार्यं मनुभवतएव परमानन्दः नैव
कारणं ब्रह्मानुभवत इत्यतःअहं (पदैतस्सुकृतं, रसोवैसः, रसं
वायं ह्यन्धानन्दीभवति) प्रधानादिविशेषानन्तन्वजातं हिरण्य

जीवजातश्च स्वप्ननैव न्व कामीदिव लोऽह्या चकार,
 कामनया वितत्य समगतं मृदुल्लुको लब्धवानन्दीभवति । उभ
 शब्दरागोपि भवेत् । " वै " प्रसिद्धौ " नत् " सर्वं वेदवेदांत महापि न्न
 सम्मतस्स्वाच्छन्द्यं अचिन्त्य दिव्यलोकप्रवृत्त निशेषानन्नाश्रयमयानिखि
 ल्लगद्रेककारणभूतस्वप्ननैव कृतं । " रसोवैतः " किमुत्याद्य कारणवादी?
 स्वाभिज्ञानवाक्ये प्यानन्दमयादि शब्दाः प्रयुक्ताः । कार्यान्तरान्तयैवा
 मन्दमयोरसहायुच्यते । अतः परममृतं कारणं ब्रह्म तस्य रसां
 शो निष्कृष्टो निस्पन्दभातः कार्यान्तनावस्थितं ब्रह्मेतिरसुपेवेत्युक्तः ।
 अविद्याकर्मवासनादि परतन्त्रतया स्वपरपूर्वापरावस्था परिज्ञानेन
 स्वकर्मभिर्गच्छेत्प्रवृत्तया " तौयेनजीवान् व्यससजंभूम्यां । य
 दोषधीभिः पुरुषान् पशुंश्च विवेकभूतानिचराचराणां " त्वनुप्रविष्टे
 नानेन कृतत्वा जावानां दुष्कृतवशेन न कथंचिदपि दुष्कृतत्वसं
 भवः । अयमेकएवसुकृतः । तस्याभवस्थायां परमलोकानन्दाधि
 क्यया त्परमसारभूतः । अनएनं " लब्ध्वा अयं " जीवमानन्दीभवति । हिरण्य
 गर्भादि साधुज्येत् " गन्वागतवानिवर्तते " गतागतकामका
 माळभन्ते " इति निष्कर्षे केवञ्जदुःखछाभएवेत्युच्यते ; अतोनिखिल
 विकारपुरुषार्थमय प्रपञ्चात्मकतया वस्थितं ब्रह्मा नुभवतो पुरुषार्थ
 सम्भवइत्याशंकापि दूरात्स्वारिता । उक्तं भूमविद्यायामपि " नप
 श्योमृत्युम्पश्यति नरोगं नोतदुःखतां । सँहृपयः पश्यति सर्व
 मानोविस्ववश " इति । वैश्वानरात्मविद्यायामपि - " सखर्वेषु
 लोकेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमती " ति । दहरविद्यायाश्च " तस्य
 सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवती " त्यादिकं । " इमान्लोकान्
 कामात्रीकामरूप्यनुसंचर " त्रित्यस्यामेव विद्यायां वदति । अत
 स्संकल्पमात्रेण निशेषकार्यानुप्रवेशात् क्लेशकर्मविपाकाशया परामृष्ट
 तया " अजोपिसन्नव्ययात्मे " त्यजहृत्स्वभावतयाच कारणरूप
 यवास्ति । इदमेवानन्तलीलत्वमिति रसं शेषायं लब्ध्वा ज्ञानी
 पावदात्मसत्तमानन्दी भवति ।

सम्भारमन्त्रे परमात्मनः स्थानुद्गमस्यैवानुभवशोद्धिः कुर्वन्तरः ।
 तृष्णित्यर्थं महभूमिपानीपवत् मर्यादोपपिष्टस्य सच्छक्तिच्छायां
 अन्धकारप्रविष्टस्य भाङ्गोकवत् आनुरस्य दिव्यौषधवत् पूर्वमहात्नि
 नमस्य यानपात्रवत् वनगहन प्रविष्टस्य देशिकदर्शनवत् वृषामि
 छादस्वोपरि मनभ्रामृतासारवत् तापत्रयानलसंकुल भवमहार्णवनिम
 मस्य हृदयं सदयमनुप्रविष्टः । एवं सकामं हृदयगुहाया मागत्यापि
 स्थितं भक्तिभ्रष्टासमन्वितेषोपासीत ।

किं च कटकमकुटाद्यष्टकारागामेष भोग्यता, नकनकमात्रस्य,
 'रसोवैशः' अत्यंत भिन्नान्मत्वाच्चित्र इच्छानां सर्वजोवाना मविशेषाणा,
 भवसंभवे परमानन्दसंभवः । " वै " इति सकलभ्रुतिस्मृतीति हासपुराण
 मसिद्धिः । ऋक्षवानर गोलांकऋगृघ्रादय " स्वैर्वसर्वं परित्यज्य राम
 मेवान्वयुस्तदा । " " अलमद्यद्भिभुक्तेन " " सर्वलोकमिपोरामः " "
 " रामः कमलपत्राक्ष स्वैर्वसर्वमनोहरः " " अमृतस्येव नातृप्य " "
 त्रित्यादि । आत्मजैष्वेषविध स्नेहइति किमत्राचित्रं ।

(आत्मानं स्वयमकुरुत) " अंगादंगात्संभवति " " आत्मावैपुत्र
 नामासि " । एवं स्वातन्त्र्य काष्ठा, वासुल्य काष्ठा, आनन्दस्व काष्ठा,
 सकलैतरसहकार्यादिनैरपेक्ष्य काष्ठा निरतिशय भोग्यत्व काष्ठा अनन्त
 ज्ञानादिगुणानां नैसर्गिकत्व काष्ठाश्च प्रतिपादिता । तदितरस्य
 सर्वस्य निश्चेषेणासात्वाविशेषश्च प्रतिपादितः । स्वयमेवनिरतिशय
 पुत्रसंभवेन सर्वत स्पृहियति चे दितस्सरस्वरूपोभवेत् नचेत्याशंकाश्च
 परिहृता (रसोवैशइति) निमित्तसमधिकार्यादि कारणान्तरं स्वसं
 कल्पमपि तदानीं नासीत्, केवलमात्मनैवात्मानमकुरुतेत्यत्रा नन्त
 सर्वमंगलगुणजातमुक्तमभवति । अगणितगुणदोषतया निश्चेषजगत्सर्गं
 निश्चेष तदनुप्रवेश तदध्यस्तात् निश्चेष निखिलमाद्य दितिनैसर्गिकं
 सौहार्दं तत्र प्राधान्यबोध्यं । आत्मानंस्वयमाकुरुतेति कार्यकारणयो
 रनन्यत्वं बोध्यं । अत एक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं च ।

अवतिं कोह्येवान्यात्कः प्राप्यात् , यदेष आकाश
मानन्दो न स्यात् , एष ह्येवानन्दयतीति ॥ १ ॥

यद्वाक्यः विशाखभूतमेतवेताळादि सकलजगदानन्दनस्य किं चित्रं
स्वर्णरत्नारविन्दैक शरणानन्दनमित्याह (कोह्येवान्यात् कः प्राप्यात् . यदेष
आकाश मानन्दो न स्यात् , एष ह्येवानन्दयतीति) ब्रह्मादिप्राप्तकेषुच 'कः'
"अन्यात्" जीवेत् । "येन जगत्तानि जीवन्ती"ति द्विवक्ष्यति । (अन्यादिति) अन
प्राप्ते । "अन्यात्" अवनचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । "कः" पुनः "प्राप्यात्" प्राण
नं वा कः कुर्यात् । अन्यात्प्राप्यादिति तच्छवासानिश्वासी विशक्षितौ ।
"यत्" यदि । "एषः आकाशः मानन्दो न स्यात्" । सम्भवतिच परस्य
ब्रह्मणः प्रकाशत्वादाकाशशब्दाभिधेयत्वं आकाशते आकाशयति चेति ।
" आकाशस्तद्विधा " दितिसूत्रं । आकाशशब्दाभिधेयः प्रसिद्धाका
शाद्वेषेण द्यावतरभूतो यथोक्तलक्षणः परमात्मैव, कुतः? तद्विधात-
" कर्वाणिरवाः मानिभूता न्याकाशादेवसमुत्पद्यन्ते " इति निखिल
जगदेककारणत्वं सर्वस्मा ज्ञयायसत्वं परापणत्व मित्यादीनि परमात्म
विधानीत्युपलभ्यन्ते । तस्मादाकाशः परंब्रह्म । " मानन्दः "
" कं ब्रह्म खं ब्रह्मे " ति अनवच्छिन्नः सुखाविशिष्टाभिधानमिति
सूत्रोक्तं । सुखाविशिष्टाभिधानादेवच- " कं ब्रह्म खं ब्रह्मे " ति
प्रकृतस्य सुखाविशिष्टस्य ब्रह्मण उपसनस्यानविधानार्थं संयद्गामत्वादि
शुणविधानार्थं च "यत्तद्वरक्षिणिपुरुष" इत्यभिधानात् । "एव" कारोनेरपे
क्ष्यं हेतो योतयति । " कंचसु खं न विजानामी " त्युक्तस्य
उपकोसलस्येमा माशंकां जानन्तोऽग्नयो " यद्वावकं तदेवखं यदे
वखं तदेवक " मित्युचिरे । ब्रह्मणस्सुखरूपत्वमेवा परिच्छिन्न
मित्यर्थः । तथैवात्रापि प्रतिपत्तव्यं । (मानन्दइति) अयमर्थः-आ
काशः प्राणी परमसुखरूपः पुरुषोत्तमो न स्याद्यदि कोह्येवान्यत् कः
प्राप्यादिति । निखिलजगदुज्जिजीवयिषया न केषल मुच्छवासानिश्वास

यदात्ययेषु पुनस्सद्गृह्येऽज्ञानस्येऽनिन्दे
 नित्येऽनयप्रतिष्ठाविदने. अथनाऽनयगतोभवति.

हेतुवेनधारकत्वात् अपितु । एषेष्टेवानन्दयाति'ति धरा
 कपोषक भोगरशनेन एषएवमवन्त्येक मानन्दयति । अत्राशान
 मुदानः " तद्विषयानुत्तरेणा " ति । एवंविध परमानन्द
 रूपं स्वात्मान इदिस्य मविदि-त्वा देव्यन्तरेवत'भक्तताः वि
 निन्दकाशा, तेषि लभन्तेचनतः कामान् मयैवविदितान् इतान् ।
 " मृदाय नाभित'नाति लोकोःनामजनऽयम् " यथाज्ञ'तमि
 क्षितिसिद्धि तैजः प्रभृतीना वृक्ष दीनांच मएवजीवनं यथ'नि
 द्वाषधं " " दुग्ग'मिचै'पथी मन्वां म्भोमे'नू'वा रसा'मकः
 " अहं वैश्वानरोभू'वा प्राणिना देहमाश्रितः । प्राणायानसमायुक्तः
 पचास्यन्नं चतुर्विधम् " ' मनस्मृति ज्ञ'नमरे'हनंच" "कीर्ति'श्रीवाक्
 च नागीणां स्मृतिर्मेधाश्रुतिः क्षना " इति ।

एषेष्टेवानन्दयातीत्यवधारणेन क्रमयमनोमय विज्ञानमयानन्तधार
 कपोषकभोगरूपेण दिव्यमानन्दमयनाम्नानमेवानंक्रुष्ट स्वातन्त्र्या त्वय
 मेवाकुरुत, कोन्यएवंसमयेः सौशील्यौदायंवीयादिगुणोत्तमः पुरुषापुरुष
 विभागंच का जानाति । यद्वत् मधुकैटभाहिरण्याक्षबद्धिबाण त्रिरोचनवा
 छिद्रूषण रावणमुरनरककसाधननोद्धुरासुररक्षोनिरसनेन च धर्म
 स्थापनेनच "एषएवानन्दयाति" " बाहुच्छाया मत्रष्टब्धोपस्य लोकोमहा
 त्मनः " " विष्णुरामाभगवतोभवस्यामितंतजसः " इति । अथवास्वा
 प्ययसमये सर्वेषामहरद्विभ्रमस्थानतयाचानन्दयति ।

गर्भेवासजजामरण नरकाद्यनन्तदुःखभयनिरसनाया नत्रधिकान्ति
 शयानन्दल्लाभायच संक्षेपेणएतावदेवकर्तव्यमित्याह (यदाज्ञेवैषएतस्मिन्न
 दृग्धेनात्म्ये निरुक्तेनित्यनेभयं प्रतिष्ठाविदते, अयसो भयगतोभव
 तीति) सत्यापयतिद्विहृप विज्ञाय प्रसिद्धिः. तथाकदाचिदपि 'ज्ञेयः'

युद्धाद्यैर्वैषणैर्निर्महद्गमन्तं कुरुते . अथ तस्य भयं

होषिणोवः । न काळावस्थानिवन्धुभ्यं अपवित्रं पवित्रोवा अमु
 लक्ष्मिन्दिपादपंकजे निवेशितं मम पञ्चजं व.. एनास्मिन् मंत्रवर्गादारभ्यो
 स्वैरूप स्वभाव गुणविभवर्त्ता हृदयवस्थिते हस्तापचयचःभि
 प्राये परमवन्तले पमकारुणिके महोदारे अनत्रानद्रेष गन्धे गुणनि
 गुणज्ञे . 'मदृष्ये ' ' न खन्द्योतिष्ठनिरूपनस्य नचक्षुषाभ्यनि वक्षने
 नम् " " महष्टोद्रेष्टा " " नचक्षुषागृह्यतेनाविव चा मनसातुविशुद्धेन "
 'द्वामप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः । यस्यावताररूपाणि सन
 क्षितिदिवोकसः ' ' अरभ्यन्तस्पररूप " मिति ब्रह्मादिकरणागोचरे प्रपंच
 विदक्षणे . " अनाम्ये " आत्म्यंशरीरं अशरीरे अतोर्जावात्मविदक्षणे ।
 " अनिरुक्ते " मुक्तेः पूर्वं सुरनरादि निरुक्तोर्जं व.. तस्मादपिव्यावृत्त ।
 " अनिरुद्धये " स्वमहिम्नि प्रतिष्ठिते । ' विष्णो पश्यंथती " ति तदाश्र
 येभ्यो नित्यमुक्तेभ्योपि अतिदूरोविदक्षणे । एतानिस्त्रिद्वेय प्रत्यनीकत्व
 मुक्तं भवति । सकृदेतर सानिश्चय सुखविमुखरव तस्मिन् भगवति प्रा
 प्यत्वनिष्ठां त्वमेव देवदेवेशे । त्येवरूपा मतएवाभय रूपां यदिदभते,
 " भय " अनन्तरं तत्क्षणएवोनरपूर्वघयोर्श्लेषविनाशरूपफलं ददात्येव विप
 क्षित्परमकारुणिकः । प्रतिष्ठाञ्छरणं श्रीमद्रामायणोक्तं " क्षेत्रोमे
 परमोराजन् त्वयिनित्यं प्रतिष्ठितः . भक्तिश्च नियतावीर भावोनान्य
 त्रगच्छती " ति वायुसुतेन । " नदेवलोकाक्रमणं नामरत्वमहंबुणे ।
 पैश्वर्येषापि लोकानां कामयेनत्वयाविने " ति । " सर्वैश्वर्यपरित्यज्य
 राममेवान्वयुस्तदा " " रामोरामोरामहति प्रजानामभवन्कृपा "
 इत्यादिच । " विमुक्तान्य समारंभो नारायणपरोभवे " त्युपायत्व
 काष्ठाचतत्रैव । (यदाह्येष एतस्मिन्नदुर्गमन्तरं कुरुते, अयत्स्यभयंभ
 वति) " यदा " " एषः " उपासकएव, " उत " अपि, " अरं "
 अरुं, " अन्तरं " अवकाशः संतानविच्छेदः । (अथ तस्यभयंभवति)

अत्रैव भयं विदुषो मन्वानस्य,

पुत्रकलभगवदनुसंधानन्यतथाभवति । विषयान्तरस्य लयः प्रवेशो वा ।
 तथा ' सत्वशुद्धौ धृत्वास्मृतिः स्मृतिर्लभे सर्वप्रयत्नां विप्रमोक्षः "
 ' वासुदेवं मनो यस्य " " यन्मुहूर्त्न क्षणं वापि वासुदेवो न चासते । साहानि
 स्तन् महत् उद्वेगं साधयति स्साचक्रिक्रिये " इति । भयं प्रतिष्ठासिन्धुषो
 निशब्दौ " अदमंती " इति प्रयुक्तौ । अतोत्र भयरूप संसार प्रवेश
 उदरशब्देनोक्तः सच आत्मभोगं परित्यज्य देहभोगं श्रिता प्रवेशः अन्तर
 मिति ब्रह्मणि प्राप्स्यत्वाविवयमन. प्रतिष्ठाविच्छेदः । लोके येष्वप्येषु प्रावि
 ष्टानियानितानि सति संभवं तदर्थान्यवेति हि भाष्यम् । किं तत्र भयमित्यत्र
 स्वयमेवाह (तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य) तत्र ब्रह्मादिदेहमात्र
 कामहृतत्वं मेवास्यात्मनः भयम् । " तु " शब्देनाति दूरं वाचाप्रगोचरं
 शोचयति । " कृत्वा कृष्टममं पुनरावृत्तिलक्षणम् । कृत्वा वासुदे
 वेति मन्त्रिणीजमनुत्तमं " " तस्मिन्ताविमलाह्लाद क्षीणपुण्यं च वा
 यदा । तदमात्रमहादुःखाविहीनाशेषपातका " " सत्त्वात्कर्मतिः
 कृष्णे दूषमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गानं तस्मृत्स्याह्लाददंशितः "
 " वरं हतवह्नाद्या पंजरांतव्यवस्थितिः । न शौरिचित्वाविमुक्त जनसं
 वासवेशसम् " " दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामहृष्टामहर्षयः । बुद्धिमंतं
 महाभयं नृपंतहवर्षिणः " " एकस्मिन्प्राप्यतिष्ठां मुहुर्त्वेभ्यनवर्जिते ।
 दस्युभिर्भूषितेनेव पुस्तमाक्रंदितुं भृशं " इत्यादि । " यस्य देवे परा
 भक्ति " इति च सुबाहोपनिषत् । " ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च " इति । एवं परभक्तिरूपतया परमानन्दरूपे ज्ञाने वर्तमाने ।
 " मन्वानस्य " तदन्वाचितस्य । संसारदुःखरूपं तदेव महद्भयं
 भवत्येव ।

कश्चित्परमभक्तोपि क्षणं मृगस्मरणतः मृगो भूत् । शिशुपाहो
 पि द्वेषेण ऐकाग्र्या तन्सायुज्यं मवाप । इत्थं भगवद्भक्तिं विच्छेद

तदप्येष श्लोको भवति ॥

अनन्तरं प्रथमं उक्त्वा ।

एवा मनसु रजस्य रूपः सदा । प्रकृतज्ञानोचरं ब्रह्म । एवं स्थिते
 सति कथं चेतस्य सृष्टंरमपि तच्छिन्नाविमच्छाङ्क विच्छेदोऽसृष्टं ?
 कथन्तगा मनसु रजस्येति मनसं ? कथन्तगा सुभयदवाप्रितहनं ?
 विदुषो मन्वानस्य उच्यते मनसि च - इत्युच्यते । इत्युच्यते केशिपु
 इव सुदृशिनो । तदाकारे संवति तिस्रस्तनां तदापि । तदा तदप्रय
 विषय सृष्टयेति च । तदापि तदा तदनुभव प्रतिष्ठानां चेतसा
 ना मिदं च मनसु रजस्येति । तदापि । सदा । इत्युच्यते ग
 तदा । तदापि च । का सदापि । तेषां प्रजापते रजस्यः । स
 पको ब्रह्म-प्रज्ञाः । तेषां च । का सदापि । इत्युच्यते । चेतसा
 वाच " इत्युच्यते । अनन्तरं विधाने तदपि प्रतिष्ठापयंत जनपरिकरवत्
 स्वकृतेषु सदापि विषया न सन्तीति तदा तदनुभव विच्छेदो भ
 यन्निवि मुच्यते । चेतसा चेतसापि सृष्टुं वेदे । ति ये परमा
 मा विरेग वेवत छेत्ताधिभागितरा वर्तते, तेषां तन्मायुज्यमा
 पत्राणां च विधानात्तमिथाशंक्य तत्र श्लोको भवतीत्याह । तदप्येष
 श्लोको भवति ।

इति श्री धर्मशास्त्रेणुते निरर्घे तेषां निरर्घे निरर्घे तेषां

अनन्तरं प्रथमं उक्त्वाः ॥ ७ ॥

भीषान्माहानं पवने. भीषेदेति नृत्ये. भी
 षास्मादाभिश्चन्द्रश्च. गृन्थुर्ध्वानि पञ्चन इति. रैषा

(भीषास्मा इति. पवने वासुदेवस्य इत्ययं द्रवमुपासते. तेन भगवन्भवतीति क्रिमाद्यः। उपस्थदेवनामानेवमद्वयम् । 'कम्पना' इति सूत्रम् । सर्वेषां ततोऽन्विष्टानां तस्मात्पञ्चाः सदाभयनिमित्तमेजनं शयते । यच्छब्दोऽन्विष्टानां किं भावश्चेतीति नदतोभया ददाति हर्षनात् कृतान्तगतं रूपं इत्यर्थः । "भयात्स्यात्प्रतिपत्तिभयानपत्तिरूपः । भयदिन्द्रश्च वायुश्च मृत्पुर्धावति पंचम" इति कृत्स्नस्य जगतोऽस्मात्प्रथं निरुत्तरिति । "अस्मान्" धानन्दमयास्मिन्निजात् । 'भीषा' भयेन. तदाहानं भयेन । देहादिषु सत्त्वगतिः "वातः" धातुः । तथा पर्वत प्रभञ्जनकर्मणोपि स्वेदापनयमात्रं कुर्वन् सर्वेषां रेषवर्ते, नतुभ्यगुणेत्यर्थः । एव (भीषेदेति सूर्यः) क्षणःपुकात् नतिष्ठधनेन सदापायश्चोदेति वृष्ट्यादिकाद्यन्तराणि तत्समधानतिष्ठधनेन सदाकरोतिभयेन, नतुस्वभावगुणाभयाम् । एवं (भीषास्मादिभ्येन्द्रश्च) अग्निर्देवापाकादिकं मृत्पुर्ध्वदा कुर्वन् तदाहानं भगवन्नेव चामनिधावति, उदरगतश्च गमनं ददति । किबहुना, सर्वदेवानामोदर इन्द्र इन्द्रश्चोदेव नयोदामनुवर्तते नान्यशासनभंग भयादित्यर्थः । (मृत्पुर्धावति पंचमइति) सकृत् प्रजासंहरणायधिकृतोपि काष्ठो जीवधावति, इतरथा तेषामात्रे ह्यग्निरथापिभिवशश्च अरोते । सर्वसंहागाधिकृत यम इन्द्रसंहरणानां सर्वेश्वरादेवभयमुकर्ते । "इति" समाप्तिद्योनाय । पंचमइति तददेशः प्राधान्यात् । "कंपनात्" "साद्यप्रशासना" इति श्रद्धासूत्रम् । "प्राशस्तिवारीविद्या" इति गतः । एवं सर्वलोकापालाः काष्ठानवाहनात् सूर्याः । एतेषां संहराधिकृतानाथसर्वे पुण्डरीकस्य भूदृष्टिः । सर्वेश्वरशानादिषु सदापुत्रानाः भीतभीता एव

ननुस्यमीमांसाभवति, युवान्वाप्ताधुयुवाध्यायकः

वर्षेण इति निश्चिन्नाजगद्विश्वारणस्य निःकृत्तजाइनाःरागमृत्प
 विस्वित्तन्नुवस्वत्स्ययापि सयादिनापि प्रशाक्तम् : यद्यपि निः
 शिक्षापानन्दनेभगवति भावगमनतः परित्यज्य, धिकार चितकानामप्यत्र
 सयादीनां किंचित्सुखत्वान्भव । तत्रपि तद्वत् भयमन्तरेणुप
 युवा दुःखवृत्तनिश्चिनमिति भव, विदुस्सुखलेशोपिनःस्तोप्येः । " दुष्टा
 कीर्त्यापराधर"मिति स्वर्गोपे सुखवान् । तानेकमदमानमराद्रिदुःख
 सहस्रकालत देवदानव राक्षस द्विभयानुराग्नि सर्वलोकादिभ्यम् ।
 सततदृष्ट्यत्ताभंगनयापेक्षाः न सुखमरि सुख निरपत्राकम् ।

ननु भासादिवतानां साधुशास्त्रिभ्यः ननुसाधुशास्त्रिभ्यः
 सुतशः प्रभावः कर्मकाण्डेभ्यते । तदनुत्तरकरप्रभाष्येकथोत
 युतिव इवादिमुखं ननु, पुत्रवसन्निधारे न विभ.ती.याह (सैभानन्दस्य
 मीमांसाभवतीति) कस्ययुगाधिक्यं, आनन्दाधिक्यं च कस्य, हस्यानन्दो
 निरवधिकः, अतएवका देवतायाः ५ उपादेशव केनि विषत्तंटाइव
 कनुषवानीय (व हाहाहलभिमनासिकामहव) सा भगोभकादिभभर
 गभाणःनपि देवतिष्यं मनुष्यादीना सुखलवपरिच्छेद निर्णयायां निरूप
 याकिरते दृष्ट-रूपरूप युगाविभवकालानद् तदुपासकानन्दाधयो
 नन्दमीमांसे त्यन्ततोवकन् । तत्र सादंभौमस्य एकलपरादरेद्वान
 स्ताहा भंगभैतस्य तत्तदुपासनन्दसःनतो दुःखं धनंधुरावद्वतो निररे
 क्षिप्रस्य ननुजपते रतावानेयानन्देइत्याह (युवान्वा त्वाधु जुवाइया
 वकः) " दुवा " पंचविंशत्य उवावस्याभेद प्रानद्या ननुप्यात्वायस्तु
 काविश्रयः, साधुनां आचदितुराचापंस्य य आनन्दः, साधवः क्षात्र
 दोषाः । युक्तव पटुशम् । हनानवपस्कोपि साधुभि इानाधिक्या
 वाचिगस्य इत्ययः " क्वदाभंगतस्वष्टि स्मनुइवामिधाम "

तेयेशर्तमानुपाआनन्दाः, सएकोमनुष्यगंध
वीणांमानन्दाः, श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य, तेयेशतं

(तेयेशतं मानुषाभ्र नन्दाः सएको मनुष्यगन्धवांणामानन्दः)
“ ते ” मनुष्यानन्दाएव । “ येशतं ” शतशुणिताः । “ स मनु
ष्यगन्धस्य ” वेदरहस्यज्ञस्यवा ‘ वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिविद्यावि
हारदः । ताळज्ञश्चाप्युषिनि ’ ति संगीतवाद्यादिरहस्यज्ञस्यवा ।
ब्रह्म मनुष्यास्सन्तः विद्याकर्मविशेषात् गन्धघटवं प्राप्ताः मनुष्यगन्ध
शाः । ते ध्यानादिशक्तिसन्धवा स्तेषां मनुष्यगन्धवांणा मानन्दः ।

(श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य) “श्रोत्रियस्य” शास्त्रदृष्ट्यातूषदेश’ इति
शास्त्रैर्नष्टे रतएव निरतिशयदशागिरस्कानन्दमयं सएकारणं सर्वांत
भूतं सर्वमन स्वात्मनोपि आत्मतयानुभवतो त एवानिष्टुद्रे देवेन्द्रस्वा
दिकं पदमित्तिच जानतः । ‘ जायापरबानांविभागोविद्यत ’ इत्युच्य
ते, इति पुनः नित्यशरीरशरीरिणो रात्मपरमात्मनोः । ‘ अविभागेन
दृष्टत्वा ’ इति सूत्रं । किमर्थं सुक्तभाविर्भूतस्वरूपः प्रत्यगात्मा परं
ब्रह्म स्वात्मनो विभक्तमनुभवति ? उतस्वात्मनोप्यात्मतया ऽ विभागेनाहं
ब्रह्मास्मांति ? इति संशयः । ‘ निरंजनः परमं साम्पनुपैति ’
‘ संश्रुते सर्वान् कामान् सहब्रह्मणा विपाश्चतेति ’ ‘ इदंज्ञ नमपा
श्रित्वा मनसाधर्ममागता ’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यो विभक्तमनुभवतीति
पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु ‘ सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म, यथादात्म्यामिदं स
र्वं, तत्त्वमसी ’ त्यादि सामानाधिकरण्यैः “ यः पृथिव्यांतिष्ठन् यस्य
पृथिवीशरीरं, यथात्मनितिष्ठन् यस्यात्माशरीरं ’ मित्यादिषु सर्वस्य
विद्विद्वस्तुनः ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मप्रकारत्वेन तत्तद्रस्तुबुद्धिशब्दा
स्तत्पर्यंत विषयाहस्यवस्य ‘ आत्मेति तूपगच्छन्ती ’ तिन्यायेन स्वात्मनो
प्यात्मतया अहंब्रह्मास्मीत्युपासनेन यथावस्थित परमात्मामकतयात्मनो
ब्रह्मत्वं बुधे स्तत्साधर्म्यं प्रतिपादयति । ‘ सर्वान् कामान् सहब्रह्मणाधि

मनुः पृथ्वीणामानन्दाः, सैक्यो देवगंधर्वाणां सानं
दः, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य, तैयेशंत देवगंधर्वा
णामानन्दाः, स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामा

पश्चिते 'ति ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मपकारभूतत्वात् स्वात्मभूतेन ब्रह्मणा
सहनद्गुणानुभवतीति वदति । कल्याणगुणाद्यांश्च ब्रह्मातुभवतात्पर्यः ।
अतो गांगिनो रेकफद्यत्वा त्परमात्मसमृद्धिं स्वसमृद्धिमेवानुभवति ज्ञा
नी । स्वसमृद्धिवादेव " एतेषां सर्वसमृद्धि कामाः लोको
जनस्यास्ययदेव " इत्याद्येपुपबृह्मणश्च । ननु ' स एकामातुष आनन्दः
श्रोत्रियस्याचाकामहतस्य ' इति किन्नाधीतं उच्यते । मातृपानन्दस्या
समाप्तत्वात् । गधर्षसुखपर्यन्तोहि मनुष्यानन्दः पुष्कलो भवति ।
तर्हि तत्र विभज्यवचनकिमर्थं सर्वपयायेषुक्ता स्तज्ज्ञानवद्वैश्यां गुणा
नन्दा स्वर्ष एवैकतः तत्तल्लोकवर्षिगंधर्वाणुभवानन्द एकतइति प्रदर्शनाय
प्रथमपर्यायपुत्राविभाग उक्तः ।

(तैयेशंत मनुष्यगंधर्वाणामानन्दाः) एवं सर्वैश्यांदि गुणपू
जंमेतुष्य गधर्वाणां शतस्य य आनन्दास्तेसभूय, " स एकः " " देव
गंधर्वाणां " अन्तरिक्षलोकवासिनो देवयोनयस्सर्वे देवगायका
गंधर्वाः, तेषाम् । एतेन देवानामुपकरणभूतसिद्धाप्सरःप्रभृतीना माषा
ताळसप्तलोकवासिनां दैत्योरगादि देवयोनिभेदानां च ऽऽनंदोप्युक्त
प्रायएव । (श्रोत्रियस्यचा कामहतस्य) ।

(तैयेशंत देवगंधर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिरलोक लोकाना
मानन्दः) चिरस्थायी लोको येषां ब्रह्मसुतानां देवयोनिभेदानां लोको भ
वति । (श्रोत्रियस्यचा कामहतस्य)

निन्दः, श्रोत्रियस्यचाकामहृतस्य, तेयेशतंपितृ
णांचिरलोकलोकानामानन्दाः, ॥ २ ॥

सएकआजानजानां देवानामानन्दः, श्रोत्रियस्य
चाकामहृतस्य, तेयेशतमाजानजानां देवानामानन्दाः
सएकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः, येकर्मणा देवानां
पियन्ति, श्रोत्रियस्यचाकामहृतस्य, तेयेशतं कर्मदे
वानां देवानामानन्दाः, सएको देवानामानन्दः, श्रो
त्रियस्यचाकामहृतस्य, तेयेशतं देवानामानन्दाः ॥ ३ ॥

सएकइन्द्रस्यानन्दः, श्रोत्रियस्यचाकामहृतस्य,

तेयेशतं पितृणां चिरलोकलोकाना मानन्दाः, सएक

आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्यचाकामहृतस्य,
शतमाजानजानां देवानामानन्दाः, सएकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः)
कर्मदेवान् स्वयमेव व्याचष्टे (येकर्मणा देवानपियन्ति) “ ये ” यागादि
कर्मणा चर्यांश्च शब्दान् गच्छन्ति । ब्रह्मणि ह्यवत देवेष्वपि ह्ययो देवस्य प्रा
प्तिः । पूर्वम्युक्तं रूपस्यागात्म कोत्तरं सुहृत्प्रावस्या ह्ययः । तेययाति
ममुखाः । (श्रोत्रियस्यचा कामहृतस्य, तेयेशतं कर्मदेवानां
देवानामानन्दाः, सएको देवानामानन्दः ।) अस्वामिन्द्रादित्य रूप
चर्यांश्च शब्दान् इवतानाम् । (श्रोत्रियस्यचा कामहृतस्य, तेयेशतं देवाना
मानन्दाः, सएकइन्द्रस्यानन्दः, श्रोत्रियस्यचा कामहृतस्य) तल्लोकवा
चिन्तो कामहृतश्रोत्रियस्य तत्समानैश्वर्यं प्राप्तभ्येति सर्वत्रयोज्यम् ।

सयएवंविद्, अस्माह्लोकात्प्रेत्य, एतन्मयमात्मान
मुपसंक्रामति, एतंप्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं
मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतंविज्ञानमयमात्मा
नमुपसंक्रामति ॥५॥

एतमाचन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति, तदप्येष
श्लोकोभवाति ॥

इत्यानन्दवस्त्या भट्टमोनुवाकः ।

देवानीच न विशेष इति दर्शितं । सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादि
स्यइत्युभयत्रचशब्देन जातिवत्परिसमाप्य बतमानत्वमुक्तम् ।

अथ साविप्रुपदेशश्च पुष्कलः । तथाहि । सयश्चायं पुरु
षे, अधियोनः प्रचोदयादितिचैकार्थं । यश्चासावादित्ये तत्सविदुषं
रेण्यं भर्गोदेवस्यधीमही त्युभयमेकार्थं ।

(सयएवंविद्) अतिदिष्टस्य पुण्डरीकाक्षस्यो वासनायं
पूर्वोक्तोपासकश्च परमव्योमहृदययो रूपासनं उक्तरूपाविशेषेणयःकु
रते । “ अस्माह्लोकात्प्रेत्य ” तच्छब्दस्यानुपंगः । अमुंडोकं
प्रेत्येति चानुवर्तते । सहीत्युक्तश्चाधिर्दिमार्गः । (एतमन्नमयमा
त्मानमुपसंक्रामति) पूर्ववत् । (एतं प्राणमयमात्मान मुपसंक्रा
मति, एतंमनोमयमात्मान मुपसंक्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसं
क्रामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति) अन्तःकरण चतुष्टया
त्मानं स्वात्मानं । एषं चतुर्विंशवितम्बमतीत्य- एतं विज्ञानमय

ततोवाचोनिवर्तते, अप्राप्यमनसासह, आ
नन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न विभेति कुतश्चेति, एतं

तानाम्, उपसंक्रामति । बद्धमुक्तरूपं सर्वं । अथ “एतमा
ब्रह्ममथमात्मानमुपसंक्रामति ” मान्वर्णिकं परमव्योमनिष्ठं पर
मकारणं । उपसंवेशान्मुपक्रमणं तदनुभवानन्दकाष्ठा । यथा भूमवि
द्यायां “ न पश्यो मृशुं पश्यति न रोगं नोतदुःखतां । सर्वं ह्यपश्यः पश्यति
सर्वमाप्नोति सर्वं शस्त्रस्वराद्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु का
मचारो भवति नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति स भूमा ” इति । “तदपि”
आनन्दमयं प्राप्तस्यानवाच्छिन्नानन्दानुभववैशद्याय श्लोकः ।

इति श्री कुरुनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यायान्ते

आनन्दवल्ख्यां ब्रह्मानुवाकः ॥ ८ ॥

(ततोवाचोनिवर्तते, अप्राप्यमनसासह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्,
न विभेति कुतश्चेति) पूर्वमेव व्याख्यातोऽयम् ।

कश्चिदाह “ वाङ्मनसयो निवृत्तिवचनेन निविशेषत्वं प्रतिपा
द्यते ” इति ।

तदुपसंगतम् । “ ततोवाचोनिवर्तन्ते ” इति वाक्यं यदि वाङ्मन
सयो ब्रह्मणो निविशेति, ततो निविशेषतां ब्रह्मणो वगमयितुं न शक्नुयात् ।
किंतु वाङ्मनसयो स्तथा प्रमाणतां वदेत् । तथा च निरुपाख्यात्वमेव ।
आपि उच्यते परमित्याख्य ब्रह्मणः परम प्राप्यत्वं वच्यत्वं निर
विशेषात्त्वं विषयित्वं जगत्कारणत्वं आनन्दैकतानत्वं तादृशान् प्रत्या
पश्यति । तस्मिन् ब्रह्मणो निविशेत् । ज्ञानविषयत्वं कामादेव विविच
यित्वा । सर्वस्य सत्त्वं सत्त्वं प्रवेशकृततद्गामकोत्वं

हवावर्नतपति, किमहंसाधुनाकरवं, किमहंपापः

शतगुणितोत्तरक्रमेण चतुर्मुखाद्भुपरिनिरतिशयानंद स्वर्षप्रकारानंदमयं च भन्यज्ञानेकमंगलं प्रतिपाद्य भय वाहू मनसयो ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणं ब्रह्मैत्युच्यते इति भ्रान्तजल्पितम् ।

किंच “ यतोवाचो निवर्तन्त ” इतियच्छब्दनिर्दिष्टं “ भानन्दं ब्रह्मणोविदा ” निति भानन्दशब्देन निर्दिश्य तस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं “ ब्रह्मण ” इति व्यतिरेक निर्देशेन प्रतिपाद्य तदेष वाहू मनसागोचरं “ विद्वान् न बिभेती ” ति पुनरपि तद्वेदनमभिदधद्वाक्यं जरद्गवादिवाक्य बदनर्थकं चाम्नातं स्यात् ।

तर्हि कोऽर्थः ? उक्तै हंतुभि शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्दस्य सातिशयेयत्तां चकतुमुपक्रम्य तस्येयत्ताया अभावादेववाह्वानसयो स्तत्रनि वृत्तिरुच्यते “ यतोवाच ” इति । एवमित्यन्तारहित ब्रह्मानन्दं विद्वान् कुतश्चननबिभेतीति सर्वसामञ्जस्यम् ।

किंचास्य मात्रवर्णिकस्य विपश्चितः “ लोकामयते ” ति स्वसं कल्पामज्जगज्जन्मस्थिति जगदंतरामत्वादे इत्तरवात् मुक्तान्यस्वरूपान्यत्वं सुस्पष्टमेव ।

साक्षिः श्लोकगतं “ नबिभेति कुतश्चनेती ” त्यं शब्दाच्छे (एतद्वाचन तपति) “ एतं ” भानन्दमये लब्धप्रतिष्ठम् । “ नतपति ” वक्ष्यमाणं । “ वाच ” अवधारणे । हेतिप्रविद्धौ । “ ययात्कृतम्यौ ” “ पुष्करपक्षा शभापः ” “ उत्तरपूर्वाधयोत्श्लेषविनाशौ ” । मुक्तस्य कुर्यान्नकुर्यादि त्युभय विधाद्गुणासनाविषयत्वा स्परमात्मनिमित्तमेव भयं नास्ति, अतो न्यस्मात्परस्पर वैरादिकृतं भयं च नास्ति, सूरिणामविद्याद्यभावात्, “ कामात्रीकामरूपी ” ति वक्ष्यति । “ भयतस्य भयं भवती ” ति पूर्व प्रस्तुतं भयमप्यत्रैव व्याख्यातं । (किमहं साधुनाकरवं किमहं पापमक रवमिति) श्रिवातिविद्मकरवमिति भयम् । नतपतीति पूर्वेण संबन्धः

अकरवमिति, सयएत्रविद्वानेतेआत्मानँस्पृणुते, उभेह्ये
वैषएतेआत्मानँस्पृणुते, यएत्रैवेद, ॥ इत्युपनिषत् ॥

इत्यानन्दवस्त्र्यां नवमोनुवाकः ।

इत्यानन्दवस्त्री समाप्ता ।

“ भवस्यमनुभोक्तव्य ” मिति भकृत प्रायश्चिता ब्रह्महोभयविषयम् । भतो
नादिसंचित पापानुभवभयनास्ति ।

एवं परब्रह्ममाहात्म्यकृतं स्वमाहात्म्यमपि ध्येयमित्याह (सय एवं
विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते) य एवं विद्वान् स “ एते ” एताभ्यां, “ आ
त्मानं ” “ स्पृणुते ” रक्षति । पुण्यपापफळानुभवभयाद्रक्षयतीत्युक्तेः
फळानुभवोनास्तीत्युक्तं भवति । “ उभेह्येवैषएते आत्मानं स्पृणुते, य
एवं वेद ” पुनर्वचनं पुण्यपापविधूनन ध्यानसातस्य तास्पर्यस्योतनाय
निस्संशयत्वाय च । पुण्यस्यापि निरतिशयस्य विधूननज्ञाननाय च ।
अनुवाक समाप्तिद्योतनाय च । “ इत्युपनिषत् ” इत्यमचट्कर्णं परम
रस्योपदेशरहित तादृशाय न वक्तव्यः । यथाह “ इदन्तेनासप
स्काय नाभक्ताय कदाचन । नचा शुभ्रश्वेषाच्यं नचमांयोभ्यसू
यति ॥ य इदं परमं शुद्धं मद्भक्तैस्वभिधास्यति । भक्तिमयि परां
कृपा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ नच तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मोप्रियकृतमः ।
भक्तिानन्वमेतस्मा दन्यः प्रियतरोभ्रुवी ” ति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

आनन्दवस्त्र्यां नवमोनुवाकः ॥९॥

ब्रह्मविदिदमयमिन्द्रमेकविंशतिः रश्मुद्वारसमया
 त्प्राणोव्यानोपानाकाशः पृथक्पुच्छंषड्विंशतिः
 प्राणं यञ्जुःऋक्सामादेशोथर्वागिरसःपुच्छं द्वाविं
 शतिर्यतश्चर्तसत्यं यीगोमहोष्टादशविज्ञानंप्रियं
 मोदः प्रमोदआनन्दो ब्रह्मपुच्छं द्वाविंशतिरसंभेवा
 थाष्टाविंशति रस्थषोडश भीषास्मान्मानुषोऽमनु
 प्यगन्धर्वाणां देवगन्धर्वाणां पितृणां चिरद्यो कलोका
 नामाजानजानां कर्मदेवानां येकर्मणा देवानामिन्द्र
 स्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणस्सयश्चसंक्रामत्येकंपंचा
 शद्यतः कुतश्चनैतमोकादृष्ट ॥९॥ (ब्रह्मविज्ञव)

॥ अथ भृगुवल्ली ॥

एवं ध्येयरूपं सर्वं विविच्य प्रतिपाद्य वाचकेषु प्रणवस्य प्राधान्य
 मंगांगि च्छनुवृत्तात्वं चोक्तं । प्रणवानन्तरं स्वाध्यायप्रवचनबोध महाभागव
 तमुद्भक्तकुलतिलककस्यमतं सर्वर्षिपरिषदनुमतश्चेतिगदितं । समाधिबेळार्या
 मुक्तिबेळार्याश्च विशङ्कमहर्षे स्त्वप्रभावानुभववचनप्रायवाचकं समाप्तं ।
 अनन्तरं वेदमन्त्रस्योतिविद्यां गतया कायिकेषुपादेयं च विविच्योक्त्वा
 सत्यस्वाध्याय प्रवचनादीनां अवश्योपादेयता च सकलवेदवेदांतस्मृतीति
 हासपुराणाचार्यलोकपाळप्रभापतिशिवर सर्वरहस्य सर्वस्वतया प्रत्यपादि ।
 ' यश्छन्दसा ' महं वृक्षस्ये' ति द्वयमेवाक्षिप्यवचनम् । ' शन्नोमित्र' इत्यार
 भ्याचार्य वचनम् । ' यश्छन्दसा ' मितिमननम् । ' ब्रह्मवि ' इत्यनुवा

आकाशं सांख्ययुक्तं । वेददेशकालवस्तुं कृतवफलं त्रिविधानस्यभेद
 ब्रह्मलक्ष्यावर्तकं लक्षणं दर्शितम् । अनन्तसंज्ञावपि परस्परव्यभिचारेण
 यथा परस्परवैशद्यकरे । अयाधिलो कायारंभकाणां माकाशादीनां
 स्वक्रमश्च सांख्यीश्वनुक्त एवोक्तः । पुनस्वप्न इत्यत्र भृगुर्वै वारुणि
 सांख्यियु पनिषत्सुभगवतः प्रधानभूतेषु रूपेषु सांख्यितानां पर्यवसाना
 दर्शनेन तस्मिन् ब्रह्मणि प्रमाणं लक्षणं चोक्तम् । प्रमाणतो लक्षण
 वक्ष्य भुक्तस्य मूननं च कृतम् । यश्छन्दसामिति छन्दस्विन्दनानुवचनेन
 कर्णाभ्यां भूरिविश्रवामिति कण्ठोक्तयाच । अथतत्रैवमेधात्रादि विद्यानु
 ग्ण फलसाधनानि चोक्तानि । अनन्तरं 'तद्ब्रह्म' सभासमा, भगा
 न्यन्यादेवताः, तायोवेदस्य वेदब्रह्मेति परमपुरुषांग भूतदेवतान्तरो
 पासनानि अंगिभूत पुरुषज्ञानसाधन मात्राणांतिस्थापितम् । अथसर्वी
 जसौगांगको निर्बीजयोगाभ्यधायि । 'पुरुषोमनोमयः अमृतोहिरण्यम'
 इतिसर्वीजयोगविधिः । सत्यात्म प्राणारामं मनभानन्दं, शान्तिसमृद्धम
 मृतं इति उपास्वेति निर्बीजयोगविधिः । योगफलमूर्धन्यनाडिमभ्यांत्
 क्रमज मन्त्रिरादि प्राप्तिपूर्वक विभूतिविशिष्ट ब्रह्मानुभवश्चानुसंबन्धेयत
 योक्तः । सर्वीजोपासनेनैव, पाङ्केनैव पाङ्कं स्पृणोती' ति जगदाका
 रोपासनेनैव जगदाकारभगवत्प्राप्ति रित्यपिनियमितम् । सर्वोपासनेषु
 उपासत्रैविष्यं पंचविंशतितत्त्वेभ्योन्यत्वमुक्तं ।

तथाहि अन्नमयशब्देन पंचभूतानि गन्धादिपंच तन्मात्रयुक्तानि
 गृहीतानि । प्राणमयशब्देन सप्तवेशिर्षण्याः प्राणास्सप्तश्रेष्ठाउक्ताः ।
 मानस्यभूतवैलक्षण्यं सूत्रस्थापितं "नवायुक्रिय पृथगुपदेशाः" इति ।
 मनोमयशब्देन बुद्ध्यहंकार चित्तानि च संगृहीतानि । विज्ञानमय
 शब्देन कर्ताभोक्ता च पंचविंशकः । विज्ञानमयादन्योन्तरइति-पद
 विशुक्तः । 'साकाष्ठासा परागतिः' इति कठोःनिषत्सिद्धम् ।
 अथ 'यश्छन्दसामृषभोविश्वरूपः' आकाशशरीरं ब्रह्म, सत्यात्मप्राणा

रामं, ' तत्र ब्रह्म, स आत्मा अंगान्यन्यादेवता ' इत्युक्तात्मशरीरं
भविं विवरणरूपतया सर्वतत्वानिबृत्तिश्चारीरामित्वं सर्वान्तरत्वं मात्र
काष्ठात्वं अतएव तद्ज्ञानिन स्सात्तत्वा स्वत्यत्वं तद्ज्ञानरहितस्य निरा
त्मत्वादसत्यत्वं तत्सत्यत्वादिस्थापनाय साधितम् । ' आप्नोति
स्वाराज्य ' मित्याद्युक्त वैशद्याय ' कश्चनगच्छति ' ' कश्चित्समभ्रता
इत्युक्तम् ।

अथ शान्तिसमृद्धममृत मित्युक्तस्यांशस्य वैशद्याय लोकामयते
त्यारभ्य सर्वजन्तुभि स्स्ववंप्रकारसंश्लेषे सकामत्वं, यथाकर्मगुण
दोषतया तत्तद्भावपर्यन्त स्तंश्लेषः तेन विना सत्यत्वानर्हस्य ' तदा
त्मानं स्वयमकुरुते ' ति स्वात्मदानेन स्वरूपास्थिति प्रवृत्तिप्रदानं च
प्रतिपादितम् । यथाह ' य दातमदा बद्धदा ' इति । आत्मबद्धप्रदा
नेन विश्वप्रकारोपजीवन्त्वा त्प्राणाभि रनुष्ठितं सुकृतमिति च स्थापितम् ।

एषोद्यमानन्द्याती ' त्यज्ञानतयाप्यानन्दं किं पुनस्स्वरूप इति
शोक्तम् । ' कोद्योवान्या ' दिति सर्वस्याविशेषेण प्राणनमानन्दनंच
किं पुनरनन्यभावस्य स्वभावादभयागतस्य स्वप्रतिष्ठितस्नेहभक्ति-
कस्य । अतस्स्वात्मपर्यन्तसर्वप्रदत्वे कस्संशयइति मोदार्थसौशील्य
वात्सल्यादि काष्ठाप्रतिपादिता । अथ ' तयोवेदसवेद ब्रह्मे ' त्येतत्पारिव्यज्य
भंगसंदन्यांगतया देवतान्तरोपासकानां उपास्यशतमखादीनां आविशे
षेण भगवत्प्रतिष्ठितमनस्कततया सभयत्वा दुत्तरपूर्वाभयो रश्लेषविना
शाभावेन देवयानेन परमाकाश ब्रह्मोपसंक्रमणाभावाच्च । तदा विशे
षेण उभयमेवेति विस्तृतं मुक्तम् । अनन्तरं ' मनमानन्द ' मित्यु
क्तस्यानन्दस्य युवत्वादिरूपगुणैः ज्ञानबळाद्याभगुणैश्च त्रिस्त्वैर्निरव
धिकत्वं ब्रह्माद्यानन्दानां ज्ञानबळ एतत्तत्त्वे तत्सायुज्यकामनया तद्
पासकानांच तथा विधत्वं प्रतिपादितम् । अथा ' मृतोद्दिरण्मय ' इत्यस्य
वैशद्याय ' यश्चासावादित्ये स एक ' इति रूपं मुद्दिष्टम् । अप्योक्तं
शार्ङ्गपाठे इत्यादिस्पाष्ट्याया स्माहोकात् ब्रह्माण्डरूपा एतन्नवरातिनीनं

अथ भृगुवल्ली ।

भृगुवैवाराणिः, त्र्यंशित्त्वात्परस्पर,

पुरापुरादिकोकगर्भा दमुंलोकमानन्दमयपरमस्योमपरमपदादिशब्दवाच्यं
सूरहस्यंतमस उपरिष्टात्, "मैत्रेय"अनन्दमयादि सर्वप्राप्तिः सर्वाविद्यानिवृ
त्तिश्च त्युक्तम् । 'एतंवाचनतपती' ति परब्रह्मविदुचोनसापः तद्द्वय
तिरिक्तदेशतोपासकानां सन्तापइत्युक्तम् । एवंविध भगवद्दौर्भाग
चिन्तनं विहितं, 'स यएवं विद्वानिते' इति ।

अथ भृगुवर्त्यामपि वैश्वरूप्यपर्यायानस्योपपादनाय निखिलजग
त्कारणत्वं एवं ततो निष्कृष्टलक्षण काष्ठेऽप्युच्यते । परप्राप्तिसाधन
तयोक्तं वेदनमपि न वाक्यजन्यज्ञानमात्रं, अपितु भूयीभूयोद्वष्टितेन
महतातपसेव साध्य साक्षात्काररूपमित्युक्त्वा, 'भक्तं ननिन्धा' इति
व्रतानि साहिती ष्वनुक्तानि शोच्यन्ते ।

अथार्चिरादिना लोका ल्लोकान्तरं गच्छतवसानन्दसम्भवः । तत्र च
कामरूपी सामगानादि तत्परश्चास्त इत्यानन्दवर्त्यां मन्तुतमेव सर्वं
साक्षिवाक्येन गुरुक्षिप्पोपदेशरूपेण द्रढयति । 'भाचार्योन्तेवाचिन
महृशास्ति' 'भाचार्यांद्देव विद्याविदितासाधिष्ठं प्राप' इति । अन्यथा
हि विद्याप्राप्ता नाशिनी स्वयं कन्यापहार इव । 'वश्चाधर्मेण विप्रया
वश्चाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छती' ति ।

(भृगुवैवाराणिः) 'महर्षीणांभृगुरह' मिति प्रसिद्धोवाकणिः ।
(वर्णापितर मुपसत्वार) लौकिकादन्यच्छास्त्रीय मुपसदान्तरमेतत् ।
'गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्प्राप्ति' रित्यधीतवेदस्यैव वचनात् । 'तेह
समित्प्राणय' इति, [ते प्राचीनशास्त्रादयः] 'समित्प्राणोद्धार उपस्थानेभ्य'

अधीहिभगवोब्रह्मेति, तस्माएतत्प्रोवाच, अन्नम्प्राणं
चक्षुश्श्रोत्रं मनोवाचमिति, तहोवाच, यतोवाइमानि

इति, 'उपनीय' इत्याद्यैकार्थार्थं 'शिष्यकर्म सर्वत्रोपस्वर्णा
ख्य मुपसद्गमेव। अनुपेतस्येत्यादि प्रयोगात् पूर्वमुपनीता अपि ब्रह्मविद्यां
गतया पुनरुपनेतव्याः। अधीहिभगवोब्रह्मेति) अध्यापयस्वभग
वन् ब्रह्मप्रतिपादनेन ब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्मभाग मित्युपसृष्टार सङ्घिःपाणिः।
तमुपनीय (तस्माएतत् प्रोवाच) एतत् वक्ष्यमाणं प्रोवाच वचः,
स्वाधीतवचन मित्युक्तम् ! (अन्नं प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं मनोवाच मिति)
"अन्नं" समष्टिश्चक्षुरूपम् "प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं" सर्वेन्द्रिय सम
ष्टिभ्यःष्टयुक्त तथाऽऽधंमाणं, मनः' अन्तःकरण चतुष्टयरूपं मनो
मयरूपम् । भूतानामन्नस्य स्वैश्वर्यज्ञापनाय प्राणेषु पचवृत्ते श्रेष्ठ्य
ज्ञापनाय च अन्तःकरणेषु मनः प्राधान्यज्ञापनाय च एवं तदङ्गः ।
एवं चतुर्विंशतत्त्वं संग्रहणम् । अथ 'वाच' मिति विज्ञान
प्रयानन्दमयावृत्ता 'अन्नंजीवनाग्निमानुप्रविश्य नामरूपेण्यकरवाणी'
तत् जीवरूपत्रिाशष्ट्य परम्य नामभाक्त्वं एतत्प्रसिद्धः । इत्य 'अधीहि
भगवोब्रह्म' नि सम्प्रश्नोत्तरतया 'अन्नं प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं मनोवाच'मिति
लक्ष्यं निर्दिष्टम् । अत एवा 'ब्राह्मप्रजाः प्रजायन्त' इत्यादि वचनं च ।

सर्वशरीरत्वं हि पूर्वानुष्वाकोक्तं, अतोन्नमयादिरपि ब्रह्मांशपव ।
एव अन्नमयादि पंचकवचनं हि पूर्वापराविरोधस्स्यात् । प्रागुक्त साक्षि
त्वेन ह्ययमनुष्वाकः प्रस्तूयते । उत्तरत्र 'ब्रह्मब्रह्मेति व्यजनात्,
प्राणोब्रह्मेतिव्यजना' दित्यारभ्य पंचानामुपासनमुच्यते । 'अन्नमय
मात्मानमुपसंक्रम्ये' त्यादौ प्राप्तिक्रमश्च तथैवोच्यते ।

अथाभ्यासवृत्तिव्याप्तिरहितं अनंतगुणविभषोपपादकं सर्ववेदांत
सारतयाधीतं सकलेतरसंमयसर्वतदव्यापकं लक्षणमप्युच्यतामित्यत्राह
(तहोवाच) "ह" इत्याश्वये । अहो शिष्य प्रश्नाभिप्रायं वेदलक्षणयानुगुणो
क्तिचातुरीति । लक्षणमोह (यतोवा इमानीत्यादि) "यतो" "येन"

भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयं
न्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति,

“यदि”ति प्रसिद्धवाग्निदेशै जगत्कारणवाचि पुरुषसूक्त सद्दिष्टादि
सकलकारणवादि वाक्यसिद्ध मनुष्य तस्य ब्रह्मत्वं विधीयते (तद्ब्रह्मेति)
तत्रच ‘तस्माद्विराडजायत’ ‘पुरुषएवेदं सर्वं’ ‘सर्वाणिरूपाणि विचि
र्यधीरः नामानिकृत्वा’ ‘सोकामयत बहुस्यां’ ‘तदात्मानं स्वयमकु
रत’ ‘अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’ ति निमित्तोपादान सक
लकारणभावेनैव प्रसिद्धः । अत्रापि तथैवानुच्यते । ‘यतः’ निमित्ता
पादान रूपात्सद्ब्रह्म परमपुरुषपरमात्मादि शब्दवाच्यात् । “इमानि”
प्रत्यक्षानुमान शब्दप्रसिद्धानि पुरुषसूक्त पूर्वानुवाकाद्युक्तानि ब्रह्मेन्द्रा
दीनि । “भूतानि जायन्ते” भूतानी त्यचिद्विशिष्टा ब्रह्मादय स्ववेष्वोच्यन्ते ।
‘भ्रामयन् सर्वं भूतानि’ ‘लोकनाथं नद्ब्रह्म’ ‘एकोविष्णुर्महद्भूतं’
‘पृथक्भूतान्यनेकशः’ ‘भूतानां योव्ययः पिता’ ‘ईश्वरस्सर्वभूताना’
मिति ! ‘जीवन्ती’ ति चेतनेष्वेवोपपद्यते । (येन जातानि जीवन्ति)
“येन” भातप्रतयावस्थितेन । “जातानि” स्वरूपसिद्धौ तदपे
क्षयैव पुनरुच्छ्वास निश्वासादि सकलप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि वर्तमानानि ।
(यत्प्रयन्त्यभि संविशन्ति) चतुर्विधेषु प्रलयेषु “मयन्ति” प्रेतभावे प्रव
र्तमानानि लीयमानानि यदभितस्संविशन्ति । “तद्ब्रह्म” एवतावत् कर्मा
नुगुण्येन ब्रह्मादिस्वरूपस्थिति प्रवृत्तिभेदानुगुणस्वाभाविक ज्ञानबलैश्च
र्याद्यनन्तगुण मक्षरपरमव्योमनिलयं सदासृष्टिस्थं निखिलविलयका
लेपि स्थितं यत् तत् ब्रह्म । एवंविधं तदेव सर्वप्रकारमंगलं पूर्णं पूर
यितृच । अत “स्तद्विजिज्ञासस्व” उपासनं कुरु ।

तत्तदायत्तस्वरूपजीवन विनाशानि समाति ब्रह्मादीनिभूतानि ।
जन्मविनाशादिवचनात् सत्यस्वमापि भूतानामुक्तम् । नहिमित्याभूतस्य

सतपोत्पद्यतं, सतपस्त्वप्ययम् ॥

इति भृगवस्त्वां प्रथमोऽनुवाकः ।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, अन्नाद्ध्येव खल्वि
मानिभूतानि जायन्ते, अन्नेन जातानि जीवन्ति, अन्नं
प्रयंत्यभिसंविशन्तीति,

अक्सपस्य तत्र जन्मविनाशौ । 'ततो वै सदा जायत' इति चोक्तम् ।
"इति करणं" परिपूर्णलक्षणोपदेशसमाप्तौ ।

एवं लक्ष्ये लक्षणे च उपदिष्टे शिष्यः "सतपोत्पद्यत" तत्संज्ञाका
रार्थम् । "सतपस्तपसा" ।

इति श्री कृष्णारण्यमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

भृगुवस्त्वां प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

'जितं तपः सत्यंतपो दानं तपोयज्ञस्तपः' इत्युक्तं
तपस्सांगमनुष्ठाय तदुक्तेन "अन्नं" अन्नं प्राणं च भुङ्क्ते तस्मिन्
प्रथमोपदिष्टम् । "अन्नेति व्यजानात्" स्वाप्रत्ययेन ज्ञानांगत्वं तपसः ।
तत्र कथं ब्रह्मदृष्ट्युपपत्तिरित्यत आह (अन्नाद्ध्येव खल्विमानिभूतानि
जायन्ते) पञ्चीकृतादितर सर्वभूतसंलुप्तं ब्रह्मादिकारणं पृथिवीतत्त्वमन्न
मित्युच्यते । "इति" इत्यौ । अवधारणेन परमकारणस्य ब्रह्मादि
कारणत्वं द्वारेण विनास्वीत्युच्यते स्वपान्ययाभावा संभवादिति । खल्वि
ति सर्वप्रकारेणैक कण्ठ्यम् । (अन्नेन जातानि जीवन्ति) भुञ्जन्तश्च भुवि
भागैर्हि ब्रह्मादीनां जीवनमपि । (अन्नं प्रयंत्यभिसंविशन्तीति)
भूतत्वात् ब्रह्मादिस्थानं विमानादिकमपि पृथिवीद्वयमेव । अण्डान्तर्गतं

तद्विज्ञाय, पुनरेववदणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो
ब्रह्मेति, तंहोवाच, तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व, तपसा
ब्रह्मेति, सतपीतप्यत, सतपस्तप्त्वा ॥

इति भृगुवल्स्यां द्वितीयोनुवाकः ।

सर्वं । अण्डमप्सु लीयते आपस्तेजसीत्यादि क्रमेण विलयः । “ इति ”
करणमुपादानसमाप्तौ । यतएव, एकतलक्षणैकदेशदर्शना दत्तं ब्रह्मेति
व्यजनादितिसंबंधः ।

“ तद्विज्ञाय ” तद्वत् याथात्म्य साक्षात्कारपर्यन्तं ध्यात्वा तस्मात्
सर्वभेदप्रमाणमयादि सृष्ट्यदर्शनात् स्वकार्यादर्शनाच्च अचक्षुष्टः
(पुनरेववदणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति) त्वयोक्तमन्नं
नानन्तं, नच सर्वतत्त्वकारणं, नचा नवधिकातिशयानन्द मिति ।
(तंहोवाच च तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व) इत्यादि पूर्ववत् । उपदेष्टव्यं
सर्वं निरपेक्षं मुपदिष्टम् । अतोवाक्यजन्यं ज्ञानमवसितम् ।- साक्षा
त्कारस्तु नवाक्येन शक्यते । किन्तु तपसैव । तृतीया श्रुत्या तपसोऽध्या
नांगत्वम् । “ तपो ब्रह्मेति ” ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनं तपएव न वाक्य
मित्यर्थः । अतस्तपःप्राबल्याभावात् परमकारणतत्त्वं च त्वया न सा
क्षात्क्रियते । केवलं तत्कार्यं तद्रूपभूतमन्नदृष्टम् । अतोमहतातपसा
ब्रह्मविजिज्ञासस्व “ तत्सर्वं धर्मवैर्येण यथावत्सं प्रपश्यती ” ति वद ।
एवमुक्तः (सतपीतप्यत सतपस्तप्त्वा ।)

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

भृगुवल्स्यां द्वितीयोनुवाकः ॥२॥

प्राणो ब्रह्मेतिर्व्यजानात् प्राणाद्देवेष्व
 खल्विमानि भूतानि जायन्ते, प्राणेन जातानि जीवन्ति,
 प्राणं प्रयंत्यभिसंविशन्तीति, तद्विज्ञाय, पुनरेव वरुणं
 पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तहोवाच,
 तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति, सतपो तप्यत,
 सतपस्तप्त्वा ॥

इति भृगुवल्त्या तृतीयोनुवाकः ।

(प्राणो ब्रह्मेति व्यजनात्) चक्षुरश्रोत्रादि सर्वप्राणमयश्रेष्ठप्राणो ब्रह्मेत्युपास्ते । तदुक्तक्रमेण (प्राणाद्देवेष्व खल्विमानि भूतानि जायन्ते) प्राणेन विना जीवसत्ताभावाद (प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति) “ बाह्यमसि सम्पद्यते मनः प्राण ” इति उत्क्रमण क्रमः ।

(तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति तहोवाच तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति) महातपसाशान्तयति रेकेण पुनःपुन रूपसन्तिः । तद्व्यतिरेकोपायाभावेन च पुनःपुनस्व पक्षे चोपदेशः । तत्त्वभेदेनोपायभेदस्सम्भवतीति च पुनःपुन रूपसन्ति सम्भवः । प्राणस्य सर्वं देवादि स्वरूपस्थिति प्रवृत्त्यादिहेतुत्वं उन्नेर्थादन्तरं प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्चये इत्यत्र । सुब्राह्मोपनिषदि च ‘ आकाशमिन्द्रिये ’ श्वित्यादिना भूतानामिन्द्रिये श्वैकीभाव विभागावुच्यते । अत उपपन्नं ‘ प्राणाद्देवेष्व ’ इत्यादिकं मन इत्यन्तम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने

भृगुवल्त्यां तृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

मन्नेब्रह्मेतिव्यजानात् , मनसोह्येवखल्वि-
मानिभूतानिजायंति, मनसाजातानिजीवति, मनः
प्रयंत्यभिसंविंशतीति, तद्विज्ञायं, पुनरेववरुणंपि
तरमुपससार, अधीहिभगवोब्रह्मेति, तँहोवाच,
तर्पसाब्रह्मविजिज्ञासस्व, तपोब्रह्मेति, सतपोतप्यत,
सतपस्तप्त्वा ॥

इतिभृगुवल्त्यां चतुर्थोऽनवाकः ।

विज्ञानं, ह्येतिव्यजानात्, विज्ञानाद्ध्येवखल्वि
मानिभूतानिजायंते, विज्ञानेनजातानिजीवन्ति,

करणलक्षण शब्दभाजा मुपलक्षणत्वात् भूतेन्द्रियादीनां
चा हंकारजन्यत्वात् “ मनसोह्येव खल्विमानि भूतानिजा-
यन्ते ” इत्यादिकमुपपन्नम् । मन भायत्तत्वाच्च सर्वबोद्धप्रवृत्ति
निवृत्तीनाम् । मनोविगमे सर्वस्य विनाशाच्च । ‘ मनश्चष्टानिकर्षती ’
ति ‘ खंमनोबुद्धिरेवच । अहंकार इतीयं मे भिन्नाप्रकृतिरष्टधे ’ तिच
मनस स्वर्षप्रकृतित्व मुक्तम् । एवं (मनसाजातानिजीवन्ति मनः
प्रयन्त्यभि संविशन्तीति तद्विज्ञाये) त्यादिगताम् ।

इति श्री कूरनारुयणमनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने
भृगुवल्त्यां चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजनात् विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते) ‘ अव्यक्त मक्षरे क्रीयते ’ ‘ अक्षरादव्यक्तं ’ ‘ प्रकृत्यां पुरुषे

विज्ञानं प्रयत्नं भिसंनिशंतीति, तद्विज्ञायं, पुनरेव
 रुणम्पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तं हीवा
 च, तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति, सतपो
 तप्यत, सतपस्तप्त्वा ॥

इति भृगुवल्स्यां पंचमोऽनुवाकः ।

आनन्दे ब्रह्मेति विद्यायाः, आनन्दाद्ध्येवं

तथा ' इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां । जीवभूतां महाबाहो ययेदं
 धार्यते जगत् ' ' एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारये ' इति ।
 पुरुषसमष्टे सर्वेषो नित्यं श्रुतिस्मृतिसिद्धं । (विज्ञानाद्ध्येवेत्यादिपूर्ववत्)
 आनन्दमय इति पूर्वापराभ्यां द्रष्टव्यम् । तदुच्यते तस्मात्तु यैमय
 इति च तत्रकारोक्तम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

ऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(आनन्दाद्ध्येवं इति नामानि भूतानि जायंते) इत्या
 दिना लक्षणसंगतिं आनन्दमये दर्शयति । ' तमः परेदेव
 एकीभवती ' इति सर्वस्य तस्मिन् लयवक्तः । ' आत्मावा इदमेकपदाथ
 आसीत् ' ' एको वै नारायणमासीत् ' ' उभावेतौ लीपेते परमात्म
 नी ' इति । एतौ प्रधानपुरुषौ । ' अहं कुरुस्व जगतः प्रभवः पुरुष

स्वस्विमानिभूतानिजायंते, आनन्देनजातानिजीवि-
र्ति, आनन्दमयस्यभिसंविशंतीति, सैषाभागवीवा-
णीविद्या, परमेव्योमन्प्रतिष्ठिता, य एवंवेदप्रति-

ष्ठिता, इति । (आनन्देनजातानिजीविन्ति, आनन्दमयस्यभिसंविशंतीति)
यत्तत्तव भानंदो ब्रह्माविष्यजानादितिसंबन्धः ।

(सैषाभागवी वादणीविद्यापरमेव्योमन् प्रतिष्ठितेति) सैषानन्दमय
विद्योपबुद्ध्यन्त्वेन प्रस्तुता भृगुणाधिकृताख्यापिताच वरुणांक्ता । “ पर-
मेव्योमन् प्रतिष्ठिता ” आनन्दमयेप्रतिष्ठितेति वक्तव्यं परमेव्योमन्निति
वचनं सर्वतरव विद्येयेपि परमाकाशरूपस्य परमकारणस्य लयाभाषद्
ज्ञानार्थम् । तथाहि ‘ त्रिपादस्यामृतांदिवि, त्रिपादोर्ध्वं उदैत्पुरुषः ’ ‘ एतत्
तोभवति भाकाशशरीरं ब्रह्म ’ ‘ ब्रह्माग्रं ज्येष्ठं त्रिविधाततान ’ ‘ अक्षरेपरमे-
व्योमन् ’ ‘ योवेदं निहितं शुद्धार्यां परमेव्योमन् ’ ‘ आदिस्यवर्णं तमसः पर-
स्तात् ’ ‘ तमसोपरिष्ठात् ’ ‘ ह्रींश्चतेलक्ष्मांश्च पञ्चमौ ’ ‘ नाकस्य पृष्ठमाह्वयं ’
‘ यत्र पूर्वं साध्यास्सन्ति देवाः ’ ‘ यद्यपयोविशान्ति ’ इति । एव परमपद-
विद्येये आनन्दमये विद्या पर्यवसिता : तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति
नाम्यः पन्था इति चोक्तम् । ‘ तमसः परमोधाता शखचक्रगदाधरः ।
श्रीवास्तवशा नित्यधीरजस्यशश्वतोध्रुव ’ इति सकलवेदान्त वाक्यैः प्राचे-
तसादिभिः राक्षसीभि रप्यभिमतोयमर्थः केनापद्भोतुं शक्यते । ब्रह्मशरी-
रभूतानां भूतेन्द्रियादि तत्त्वानां च यद्यपि कारणत्वमुक्तम्, तथापि तानि
न स्वपर्यवसितानि अतस्तेषां कारणत्वं च परमात्मपर्यवसितामिति पूर्वां
परविराधेन विशिष्टस्यैव कारणत्वमिति दर्शयितुं प्रतिष्ठितेत्युक्तम् । तेषां
‘ एतद्विद्यात्पिणि, पर्यवसिता-समाम्ना, विद्येत्यर्थः । ततः परमकारणत्वाद्
‘ महर्षीणां भृगुरह ’ मिति भृगोःख्यात्यां समुत्पन्नैति चोक्तस्य भृगोः परमभाग-
वत्स्य गृहेपरमपदे च प्रतिष्ठिता । सूरिभि स्मुरक्षितादुर्लभं विद्यानिर्वा-
णैः स्थिता । “ प्रतिष्ठिता ” अन्यत्र केवलं स्मरति । प्रतिष्ठितत्वं तत्रैव ।

विद्यति, अन्नवानन्नप्रदा भवति, महान् भवाति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन, महान्कीर्त्या ॥

इति भृगुवल्क्यां षष्ठोऽनुवाकः ।

अन्ननिर्दिधात्, तद्रतं, प्राणावाअन्नं, शरीर

(य एवं वेदप्रतिष्ठति) एवं विद्याप्रतिष्ठाज्ञानमात्रात् प्रतिष्ठति
मिष्टांलभते । अवघातस्वेदव दनुषंगेण (अन्नवानन्नादो भवति)
“ अन्नवान् ” भोग्यवान् । परपदेदि भोग्यसमृद्धिः । “ अन्नादः ”
भोग्यसमृद्धश्च स्यात् । तत्रसुरिवत् “ महान् भवति प्रजयापशुभिः ब्रह्म
वर्चसेन ” प्रजयामहान् भवति । सर्वकारणज्ञानात् । एवं दृष्टफल
लाभकथनेनापि ब्रह्मण स्वर्वातिशायित्वं प्रतिपादितम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसंहितायां
भृगुवल्क्यां षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अन्ननिर्दिधात्) अध्यात्मनिष्ठस्यैव प्रभूतान्येतात्युच्यन्ते फलांतरे
विनियोगाभावात्प्रकरणञ्च विनियोगाच्च । एतन्न मशोभनमित्यादि
नवदेत् नच्चिंतयेत् । “ तद्रतं ” विदुषोर्विशयानुपालनोयौ नियमः ।
तत्रहेतुमाह (प्राणावाअन्नं) “ वै ” इति हेतौ । अन्नं हि सर्वेषां प्राणरूपेण परि-
णमत । अन्नेन प्राणा इत्यादिभूतः । अन्नायत्तस्वरूपस्थिति प्रवृत्तिकः प्राण
इत्यर्थः “ शरीरमन्नाद् ” मित्युत्तरवाक्यात्सर्वेन्द्रियसाहित श्रेष्ठप्राणोन्नं
शरीरस्य, शरीरेण प्रस्तात्वात् धारकत्वाच्च । एवं विधः प्राणः कस्यान्न

मन्नादे, प्राणेशरीरंप्रतिष्ठितं, शरीरेप्राणःप्रतिष्ठितः,
तदेतदन्नमन्निप्रतिष्ठितं, मयएतदन्नमन्निप्रतिष्ठितं वेद
प्रतिष्ठितं, अन्नवानन्नादोभवन्ति, महान्भवति
प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चमेनं, महान्कीर्त्या ॥

इति भृगुवल्क्यां सप्तमोनुवाकः ।

मित्यत्र स्थय मेबाह (शरीरमन्नादे) पञ्चीकृतत्वा न्याञ्च भौतिकान्न
मयं शरीरं प्राणादनम् । अतः, (प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं) प्राणनिरोधे
विनाशात् । (शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः) शरीरायत्तधारणाश्च प्राणाः ।
इन्द्रियाणि च नाभौ हृदये सर्वांगेषु च स्थितानि । अन्न शरीरे
निरोधेपि हि प्राणानस्थानि । एवं शरीरस्याप्यन्नत्व सुकृतम्भवति ।
शरीरगत वस्तूनामेष प्राणैर्द्रियधारकत्वात् । “ अन्न मयं हि सोम्य
मन ” इति श्रुतेः मनसाप्यन्नमयत्वम् । अथ जिवेनात्मनानुप्रविष्टस्य
परमात्मनोपि शरीरेस्थितिरन्नादत्ता, अतो ध्यात्मं सर्वमन्नायत्तत्वात् अन्न
मन्ने प्रतिष्ठितं च । अतोन्ननिन् को ध्यात्मनिन्दकस्स्यात् । कथं ?
अध्यात्मोपासकोह्यात्मानं न निन्देत् । ‘ यस्यस्थश्चशरीर ’ ‘ कोह्येवा
न्यात् कः प्राण्या ’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । आत्मनिन्दानशङ्के हि
निषिध्यते । उपासनानुगुणफलत्वाच्चात्रोपासनं नप्याह (स य एत
दन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेदेत्यादि) (अन्नवानित्यादि) गतादिम्

इति श्री कूरुनाशयणमुनि विरचिते तैत्तिरीयापनिषद्वाक्याने

भृगुवल्क्यां सप्तमोनुवाकः ॥७॥

अभ्रं न परिचक्षीत, तद्भूतं, आपोवाअन्नं,
 ज्योतिरन्नादं, अप्सुज्योतिःप्रतिष्ठितं, ज्योतिष्यापः
 प्रतिष्ठिताः, तदेतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितं, सयएत
 दन्नमन्नेप्रतिष्ठितंवेदप्रतिष्ठिति, अन्नंवाअन्ना
 दोभवति, महान्भवति प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन,
 महान्कीर्त्या ॥

इति भृगुवन्द्यां महामोनुवाकः ।

बिदुषो नियमान्तरं आह (भ्रं न परिचक्षीत) येन केनचात्मने
 दीयमानं निन्दापुषकं न निषेधेत् , न परिहरेत् । (तद्भूतं)
 ' भोज्यं मेने प्रजापतिः ' ' अपि दुष्कृत कारिण ' इति अविरोधं स्वय
 मेव वक्ष्यति । यत्र एव मन्त्रवैभवमित्यत्राह (अपोवा अन्नं ज्योति
 रन्नादं) पुरोडाशादिकं मन्त्रपूत मन्त्रं हि जलरूपेण परिणमति ।
 एवं विधा आपो ज्योतिषोन्नं , ' अग्नौ प्रस्ता हुति स्तम्य गादित्य
 मुपतिष्ठते । आदित्या जायते वृष्टिः ' ' हविषां परिणामोयं यदे
 तदस्त्रिलजगत् ' ' सतिस्समुद्भौमास्तुतथापः प्राणिसंभवाः । चतुष्प्रकारा
 भगवानादत्ते सवितामुने ' ' यज्ञाद्भवतिपर्जन्यः ' इति । (अप्सु
 ज्योतिः प्रतिष्ठितं, ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः, तदेतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितम् ।)
 अत्राह मिति खाद्यचूष्य छेद्यपेयरूपंचतुर्विधमपि गृहीतम् । सोमरसादि
 क्वपि अग्नौहूयते । लौकिकाग्नेरपि प्राप्ताप्राप्तविवेके द्रवरूपत्वेदृष्टान्नम् ।
 निहितत्वेदृष्टमंगारंज्वलति । वैद्युताग्नेर्मैथोदरगतं जलमन्नंभवति । अस्म
 णीप्रमाणं जलं वैश्वानराग्नेरन्नम् । ' अग्निमुष्णंच भोजनं ' इति । क्षिप्रि

अब्रह्महुकुर्वीत, उद्भूतं, पृथिवीवाअन्नं,

आकाशोद्भादः, पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः

किरणस्याप्यन्नमयत्वं सिद्धम् । 'असावादित्योन्नन्न' 'आहारमजरः कविः' 'अहं वैश्वानरो भूत्वा' इत्यादिना अन्तरादित्य विद्याद्युपास्यः । तत्र परं ज्योतिस्तियत्रापि परमात्मपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । एकइत्युक्तं वक्ष्यति च । तदेतदन्नमन्नायत्तमापो ज्योतिश्च हुताग्नेप्रतिष्ठितम्, पूर्वात्तमन्नमपि प्राणाग्निहोत्र हुताग्ने प्रतिष्ठितम् । अतोन्नत्यागो स्यमपक्षत्यजति । तच्चोभयं नत्याज्यम् । विष्णोरायतनं ह्यापः । अयेव विद्यातपतीति । एवं मेघवृष्ट्यन्नानामपोज्योतिषां चान्नायतत्वं "योधे इ" सोन्नमय परमात्मप्रसादात् । प्रतिष्ठितत्वात्सादिगतम् ।

इति श्री क्रूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्म्याने

भृगुवल्ल्यां अष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

NO 1772

एवमपस्वादित्येच्चस्थितं स्वात्मानभेष निषेधतियोन्नं निषेधति । एवमप्यात्ममधिज्योतिषं चान्नं प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । अथाधिकोक्तं वक्तुमाह (अब्रह्महुकुर्वीत) बहुकरणं सम्माननम् । अलिप्सापूर्वकं स्वीकृतेनाग्नेन शावन्मात्रेण पर्यवस्येत् । बहुमन्वीत च । अहो मयादिष्टं तल्लब्धमित्याद्युपचाराश्च महता यत्नेन कर्तव्याः । तदुषोनुपाकनीयं (तद्भूतं) यत् एव मन्निविस्तारइत्यत्राह (पृथिवीवा अन्नं आकाशोद्भादः) 'हविषां परिणा मोयं पदेतदस्त्रिकं जगत' 'भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहे' ति हुतेनाग्नेन पृथिवी लोकाभ्यनो पस्थानं तद्देवताया आग्नेः, प्रथिवी चान्नमाकाशस्य, आकाशो हविर्भुजां लोकाहाः । "पृथिव्यां" यत्र नारायणः । "आकाशः प्रति

आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता, तदेतद्दन्नमन्ने प्रतिष्ठितं
 सय एतद्दन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति, अन्नं वा
 नन्नादो भवति, महान् भवति पूजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च
 सेन, महान्कीर्त्या ॥

इति नृसुवल्ल्यां नवमोनुवाकः ।

नकञ्चनवसतौपत्याचक्षीत, तद्भूतं, तस्मा

।ष्ठतः' (आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता) वृष्ट्यभावे लोक विनामाद् 'देवान्
 भावयतानेन' इत्यादेः । अतो व्याहृत्यात्मना वस्थितं स्वात्मानं बहुमनुते,
 योन्नं बहुमनुते । 'दःप्रथिव्यां तिष्ठन् य आकाशे तिष्ठ' इति स एव
 एक एव । किञ्च प्रथिव्याकाशयो निर्द्योषजीवत्वा तयो बहुमानः क-
 र्तव्यः तद्बहुमानं न कुर्वते योन्नं बहुमनुते । एव मन्नाद्यत्तत्वा दध्या
 त्स्याधि ज्यातिषाधि लोकानां सर्वस्य परमात्मो पास कस्या न बहुमानं
 कर्तव्यम् । (सय एत दन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेदेत्यादि) गतन् ।

इति श्री कूर्मारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने

शृगुवल्ल्यां नवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

पुनश्च ज्ञानिन्नोन्नतमाह (नकञ्चनवसतौपत्याचक्षीत, तद्भूतं)
 षष्ठ्यतिमागतः मन्नापेक्ष मावण्डालं प्रत्याख्यानेन न विदुखं कुर्यात् ।
 'अदायसुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः' 'भक्तियदस्य भन्नशो गृह्या
 त्प्रतिनिवर्तते । सतस्य दुःकृतं दत्त्वा पुण्यमादाय न वृत्तति' 'ज्ञानिन्नो

द्ययाकयाचविधया बह्वं ब्रह्म प्राप्नुयात्, आराध्य
स्मा अं ब्रह्मिण्या चक्षते, एतद्वै मुखतो ब्रह्म, मुखतो
स्मा अं ब्रह्म राध्यते, एतद्वै मध्यतो ब्रह्म, मध्यतोस्मा
अं ब्रह्म राध्यते, एतद्वा अंततो ब्रह्म, अंततोस्मा अं
राध्यते ॥ १ ॥

यएवं वेद, क्षेमइति वाचि, योगक्षेमइति पूणा

पानयोः, कर्मेति हस्तयोः गतिरिति पादयोः, विमु

विबिधे रूपै रित्यादि । अतो ब्रह्मणि प्रतिष्ठितस्य सर्वेष्व्वात्मसु स्वात्मानं
परमात्मानं मनु पश्यतो विदुषो वश्यकतव्यान्नियमानाह (न कंचन) अहि
द्रांसमपि । “ वसतो ” वसत्यर्थमागतम् । “ न प्रत्याचक्षीत ” न
प्रत्याख्यातं कुर्यात् । भगवदात्मकं सर्वं विजानन् यदि कंचन प्रत्याच
क्षीत, भगवतएव प्रत्याख्यानं कृतं स्यात् । तस्मात् “ तद्भवं ” नियमं
नानुष्ठेयम् । तस्माद् विदुषा न कश्चिदपि वासपी प्रत्याख्येयः । “ तस्मात्
यथाकयाचविधया ” येन केनापि प्रकारेण प्रतिष्ठितेनापि । “ बह्वं ब्रह्म ”
संपादयेत् । अन्नहीनगृहेवासो नयोग्यः । तथा ‘ किं प्रथमां रात्रिमाश्ना ’
इति श्रुतेः । “ अराद्धि ” सर्वत्र संसिद्ध “ अन्नं ” तत्सर्वं । “ अस्मै ” विदुष
एवेत्याचक्षते । तदुक्तं एतद्वेदनमाहात्म्यात् सर्वावस्थानु सिद्धमन्नमिति ।
एष्वं वेद तस्यापि सर्वकालेष्वन्नं सुसिद्धं स्यादिति भावः ।

विदुषोऽनुसंधानविशेषे स्तुखाविशेषान् दर्शयति (क्षेमइति) क्षेम
स्तुख । एवमुपाख्यानस्त्वयं क्षेमवान् (योगइति) योगिवाग्धेतुत्वात्स्तुखानां
प्राणापानयो योगक्षेमावनुसंधेयौ । अलभ्यलाभयोगः । तद्धेतुः प्राणः ।
लब्धस्य पादनक्षेमः । उपसंहाररूपात्वात्तद्धेतुरपानः । क्षेमइति मध्यमं

क्तिरितिप्रायौ, इतिमानुषस्समाज्ञाः, अथदेवीः,

तृप्तिरिति वृष्टौ, बलमिति विद्युति ॥ २ ॥

यश इति पशुषु, ज्योतिरिति नक्षत्रेषु, पूजा

तिरमृतमानंदइत्युपस्थे, सर्वमित्याकाशे,

पदलोपि समासेन उभयोपदेशादेकवचनम् । इस्तयोः कर्मेति बाद्धव्यम् ।
अप्राप्तस्य प्रापण कर्मनिमित्तं हस्तौ ; गतिनिमित्तं पादौ । विमोचनस्यानं
पायुः । एवं बुद्धयमानानां तत्र तत्र तत्कार्यं निरतिशयं भवतीति भावः ।
(इतिमानुषी स्वमाज्ञाः) “मानुषीः” मनुष्यशारीरावयवगताः । “समाज्ञाः”
ज्ञानविशेषाः । भगवदाज्ञा प्राया इत्यर्थः ।

(अथदेवीः) दिव्याः अमानुष्यः समाज्ञाः प्रकाशयन्ते । (तृप्ति
रिति वृष्टौ) तृप्ति हेतु वृष्टिः । (बलमिति विद्युति) बलवन्मेघसं
घट्टजन्माविद्युत् । (यश इति पशुषु) यशोहेतवः पशवः । क्षीरादि
प्रदानेन । (ज्योतिरिति नक्षत्रेषु) नक्षत्रशब्देन सूर्याचन्द्रमः प्रभृति
तेजः पदार्थां उच्यन्ते । ज्योतिः प्रकाशनहेतुः । (प्रजातिरमृतमानंद
इत्युपस्थे) प्रजातिर्जन्म, अमृतममृतत्वं मोक्षः, आनन्दस्सुखं, एत
सर्वं उपस्थे बोद्धव्यम् । उपस्थ नियमना दमृतत्वसिद्धेः । (सर्व
मित्याकाशे) आकाशे सर्वमिति बोद्धव्यम् । आकाशस्यार्वाचीन
सर्वं हेतुत्वात् ।

तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत, प्रतिष्ठावान्भवति, तन्मह
इत्युपासीत, महान्भवति, तन्मनइत्युपासीत,
मानवान्भवति ॥ ३ ॥

तन्नमइत्युपासीत, नम्यंतेस्मैकामाः, तद्ब्रह्मेत्यु
पासीत, ब्रह्मवान्भवति, तद्ब्रह्मणःपरिभरइत्युपा
सीत, पर्येणांभ्रियंतेद्विषंतस्सपत्नाः, परीयोप्रीया
भ्रातृव्याः,

आनन्दमयस्य सर्वहेतुत्वा तस्मिन्नपेक्षितं सदेतत्तुल्येवमित्याह
(तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत) प्रतिष्ठाहेतुत्वात् । एव मुपासीतः (प्रतिष्ठादान्
भवति) (तन्मह इत्युपासीत) तदेतद्ब्रह्म, महः महत्त्वं सूजावा । (महान्
भवति) परम पूज्यो भवति । (तन्मन इत्युपासीत) मनः मननं, बहु
मानोवा । तद्धेतुरपि ब्रह्मेति बोद्धव्यम् । (मानदान् भवति)
आनन्दाभिमानवान् भवति । (तन्नम इत्युपासीत) नमनं प्रह्वीभावः ।
तद्धेतुरपि ब्रह्मेति बोद्धव्यम् । (नम्यन्ते स्मैकामाः) काम्यन्तइति
कामाः । सर्वैकामा अस्मेस्वयमेवमन्ते । ' नदुह स्तुनमा-'
मिति छान्दसत्वात् न प्रवर्तते । (तद्ब्रह्मेत्युपासीत) "ब्रह्म" तद्ब्रह्म
बृहन्नमिति बोद्धव्यम् । (ब्रह्मवान् भवति) बृहत्त्व गुणयोगि
सर्ववान् स्यात् । (तद्ब्रह्मणः परिभर इत्युपासीत) सर्वतोभ्रियन्ते
सर्वेष्वस्मिन्निति " परिभरं " विरोधि विनाशकमुपासीत । एवमुपासीतं
" एषं " एनम् । छान्दसं णत्वम् । (द्विषन्तस्सपत्नाः) द्वेषार
शत्रवः । " एषं " " परि " लक्षीकृत्य, परितोवा ।
(परीये भ्रातृव्याः) योचान्ये " अप्रियाः ", " भ्रातृव्या "श्च परितोयेवर्तन्ते
तेसर्वे च भ्रियन्ते । परीय इति दीर्घछान्दसः ।

सयश्चाग्रं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः ॥४ ॥

सयं एवं वित् , अस्माह्लोकात्प्रेत्य, एतमन्नमय
मात्मानमुपसंक्रम्य, एतंप्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य,
एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य, एतं विज्ञानमयमा
त्मानमुपसंक्रम्य, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य,
इमान् लोकान् कामात्रीकामरूप्यनुसञ्चरन् , एत
त्सामगायत्रास्ते,

उक्तसर्वार्थे हेतुमाह (सयश्चाग्रं पुरुषे यश्चासावादित्ये इत्यादि)
आदित्यइति दिव्यानां पदार्थानां । पुरुषइति मनुष्याणां चोपलक्षणम् ।
एकः प्रधानः, उभयत्र एक एवेति । एतत् ज्ञानवतः फलं दर्शयति
(सय एवं वित्) एवं विद्वान् । अन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञा
नमयं च क्रमेण पूर्वपूर्वं विहाय उत्तरमुत्तरं प्राप्य । (एतमानन्दमय
मात्मानमुपसंक्रम्य) “एतं” पूर्वोक्तमहामहिमयुक्तमाह्नूदमयं निरवधि
कातिशयमानन्दमात्मानं सर्वेषां व्यापारं धर्तारं न्यिन्तारं शेषिणं,
“ उपसंक्रम्य ” समीपं प्राप्य । प्रक्षीणाविष्टा कर्मवासनाहचिप्रकृति
सम्बन्धस्तत्प्रसादप्राप्तज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्त्यादिगुणाकरः “ इमान्
लोकान् ” परावरानखिलान् लोकान् । “ कामात्री ” काम्यमाण
सर्वभोगवान् । “ कामरूपी ” यथेच्छाविशेषदिव्यशरीरवान् ।
(एतत्सामगायत्रास्ते) प्रकर्षेण सर्वकालं तत्सामगानेन चित्रीयमाण
आस्तइति । तथा ‘स एकधाभवति द्विधाभवति त्रिधाभवति’ ‘जक्षत्
क्रीडन् रममाणस्त्रीभिर्वायानैर्वा’ ‘येन येन धाता गच्छति तेन तेन
सह गच्छति’ ‘तद्यथा तरुणवत्सा वत्सं वत्सो वामातरं जाया वासव
मनुगच्छेत्, तथे’ त्यादि ।

हा३ वूरहा३ वूरहा३ वु ॥ ५ ॥

अहमन्नमहमन्नमहमन्नं, अहमन्नादोहं हँमन्ना
दो २ हमन्नादः, अहँश्लोककृदहँश्लोककृदहँश्लोक
कृत्, अहमस्मिप्रथमजाऋता३स्य, पूर्वदेवेभ्यो
अमृतस्यनां३भा३यि, योमाददातिसइदेवमा३वा३ः,

(हावु हावु हावु इत्यादि) अहं संसारी संकुचितज्ञान स्वत्प्रसा
देन भगवदानन्दं प्राप्तवानस्मि, “हो” अहो इति विस्मयते । विस्म
यस्य निरवधिकातिशयत्वात् बहुक्तिः । ‘ एचोप्रगृहस्या दूराद्भूते
पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुता’ वित्योकारिःकारस्य प्लुतः । ङकारस्य वकारो
पलनश्छान्दसः । (अहमन्न महमन्न महमन्न मिति) आत्मनोभगव
ज्ञेयताहृष्टा तृप्तयतिज्ञयेन माद्यति । (अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नाद
इत्यादि) भगवदानन्दस्या हं भोक्तास्मी त्यसम्भवदर्धं सम्भावनया
भानन्दसमुद्रे निमज्जाति । (अहं श्लोककृ दहं श्लोककृ दहं श्लोककृ
दिति) अहमानन्दमयस्य पुरुषोत्तमस्य “ श्लोककृत् ” स्तोतासंवृत्तइति
मन्यते । सर्वत्र अहो अहो अहो इत्यनुषंजनीयम् । तथा ‘ तद्विप्रासो
विपन्यव ’ इति । अनन्तरं (अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येति) कल्याणगुणा
नानन्दमयस्य पुरुषोत्तमस्य प्राप्तस्य सर्वातिशयान् दुर्लभान् प्रदर्श
यति । “ अहं ” “ ऋतस्य ” आदरणीयस्य पुरुषोत्तमस्य “ प्रथ
मजाः ” दिव्यसूर्यप्रगण्यः । “ अस्मि ” प्रथमजाः प्रथमोजातइति
‘ जनसनखने ’ ति विद् । ‘ विड्वनोरनुनासिकस्यादि ’ त्यात्वम् ।
(पूर्वदेवेभ्यो अमृतस्य नाभिः) नकेवलमहं सूरिवर्योभवं, अपितु
देवेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः । “ पूर्व ” पूर्वोस्मि । व्यत्ययेन द्वितीया ।
अमृतस्य नाभिः अमृतत्वस्य नाभिः । आधार उपायोभक्षम् । (योमा
दहमि सइदेव मावाः) योस्मदान्धार्योमां ज्ञानेन भगवद्योग्यं कृत्वा भग

अहमत्रमहमदंतमा ३ त्ति, अहंविश्वंभुवनमभ्य
भवाम्, सुवर्णज्योतीः, यएवंवेद ॥ ६ ॥
इत्युपनिषत् ।

इतिभृगुवल्त्यां दशमोऽनुवाकः ।

(राध्यते विद्युति मानवान् भवत्येकोहा ३ वुयएवं
वेदैकश्च ।)

वृते ददाति, रूप्य मुक्तप्रकारं “ आवाः ” रक्षितवान् । अय वा-
‘आवाः’ सर्वनामृजोति अन्यैरनावृतम् । अहमपि तथा भूतोस्मि ।
सर्वत्र चाप्रगानेन प्रीति प्रकर्षेण करादक्षरान्तप्राप्तौ तद्रागस्तत्रैववर्षते ।
(अहमत्रमत्रमदन्तमचीति) आत्मभोग्यत्वमात्मनो भगवद्भोक्तृ
त्वं च पुनःपुनरभिधाय आत्मानं स्तौति । (अहं विश्वंभुवन मभ्यभवां)
सर्वं भूतजातमहं अभिभवेयमिति मुह्यति । ‘ छेटोडाटा ’ वित्य
डागमः । सर्वाभिभवने निदर्शनमाह (सुवर्णज्योतीः) सुवर्ण
शब्दवाच्यं परमपदं, तत् ज्योतिरिव । इति रिचार्ये (?) ।

एत द्वेदितुः फलमाह (य एवं वेदेति) “ इत्युपनिषत् ” एवं
विद्वा नानन्दमयस्य परस्य ब्रह्मणः उपनिषीदति समीपं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने

भृगुवल्त्यां दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भृ॒गु॒स्त्रयो॑द॒शात्रं॑ प्रा॒णो॒मनो॑वि॒ज्ञानं॑ द्वा॒दश॑द्वाद
 शानं॑द॒ स्सैषा॑ द॒शात्रं॑ ननि॒द्यात्प्रा॑णशरी॒रम॑त्रं नपे
 रि॒चक्षी॑तापो॒ज्योति॑रत्रं बहु॒कुर्वी॑त पृथि॒व्यामा॑काशाए
 का॒दशै॑कादश॒ नकञ्च॑नैक॒षष्टि॑र्दश ॥

श॒त्रश॑शीक्षाँ स॒हनौ॑यच्छं॒दसां॑ भू॒स्सयः॑पृथि॒व्यो
 मित्यृ॑तं॒चाहं॑ वेदम॒नूच्य॑शनं॒स्सह॑नाववतु ब्र॒ह्मवि
 ष्टृ॒गुःपंच॑दश ।

श॒त्रोम॑ह॒इति॑ ये तत्रभी॒षास्मा॑दत्रं बहु॒कुर्वी॑त
 द्वि॒चत्वारि॑ंशत् ॥ ४२ ॥

श॒त्रइ॒त्युप॑निषत् ।

इति भृ॒गुव॑ल्ली ।

तैत्तिरीयारण्यकस्य ।

पंचमः प्रश्नः समाप्तः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणेनमः ।

तैत्तिरीया याज्ञिक्युपनिषत् ।

(आरण्यकस्य षष्ठःप्रश्नः । नारायणाख्यः ।)

श्री कूरनारायणमुनिवर विरचितेन

भाष्येण सहिता ।

जगद्रूपति सम्पत्ति विपत्ति परिवृत्तयः ।
 यदभिध्याल्लवोल्लास। स्तस्मै श्रीनिधयेनमः ॥
 प्रणवेनात्मतत्वानां प्रसिद्धांपरशेषताम् ।
 भाध्यात्मिकीं ज्ञापयति शेषित्वं शेषशायिनः ॥
 पूर्वाचार्योपदिष्टेन स्वरसेनपराध्वना ।
 व्याख्यायतेसोपनिष त्संसारार्णवतारिणी ॥
 यज्ञात्माभगवानस्य द्रष्टा तस्य ऋषिस्त्वयम् ।
 स एव प्रतिपाद्योऽसौ देवतायज्ञसंज्ञितः ॥

तत्र सांक्षित्योवारुण्यश्च व्याख्याताः । याज्ञिक्य इदानीं व्याख्यायन्ते । स एष प्रश्नस्वस्तो नारायणमेव मुक्तकण्ठं सर्वकारणं सर्वोपास्यं सर्वप्रापकं बहुभि स्तात्पर्यैः प्रतिपादयति ।

तत्र प्रथमेनानुवाकेन नारायणस्य सर्वकारणस्य सर्वव्यापित्वं सर्वात्मत्वं सर्वशेषित्वं समाधिकदण्डित्वं सर्वभूत सुहृत्वादिकं प्रतिपाद्यते ।

ज्ञानमकृत्वा समाराधनादि ध्वनधिकारात् तत्र ज्ञाने सर्वे मन्त्रा विनियुक्ताः । 'भम्भस्वपार' इत्यादिक स्वर्वाणुवाक श्रैष्टुभः । विशेषो वक्ष्यते ।

अम्भस्यपारेभुवनस्यमध्ये नाकस्यपृष्ठेमहताम
 हीयान् । शुक्रेणज्योतीषिसमंभुवनं प्रजाप-
 तिश्चरति गर्भे अंतः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमया त्रिष्टुभा परमात्मनः स्वरूपव्यापित्वं मुच्यते । (अम्भ-
 स्यपारे) मल्लयावस्थायाम् । (भुवनस्य मध्ये) चतुर्दश भुवनगर्भे ।
 ब्रह्माण्डे तदन्तर्वर्तिषु देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावर्यामकेषु । (नाकस्य
 पृष्ठे) न अस्मिन् अकं दुःखं भवतीति दुःखासम्भिरा स्वा साधारणो
 देश विशेषो नाकः, तस्य, “ पृष्ठे ” उपरि प्रदेशे । ‘ विश्वतः पृष्ठेषु
 सर्वतः पृष्ठे चतुर्दशभूतमेषु लोके ’ श्विति प्रसिद्धे सकलवाङ्म-
 नसागोचरमाद्दिग्निपरमपदे निवेशने । (समनु प्रविष्टः) सम्यक्
 समन्तात् सर्वानुकूलत्वेन सर्वदा प्रविश्यस्थितः । (ज्योतीषि) अग्न्या
 दित्यसोमशुक्रादीन् । (शुक्रेण) तेजोलेशेन प्रविश्य वर्तमानः ।
 तथा ‘ यस्यादित्यो भा सुपयुज्यभाति ’ ‘ येनसूर्यस्तपति तेजसेद्धः ’
 ‘ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ’ ‘ एतस्यैवाक्षरस्य प्रशा-
 सने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ’ ‘ प्रभास्मि शशि सूर्ययोः ’ ।
 ‘ तेजस्तेजस्विनामह ’ मित्यादि । (महतो महीयान्) महतामपि
 महत्तरः । पृथिवी तावन्महती, ततोपि महत्य आपः, ताभ्योग्निः प्रबलः ।
 तस्माद्वायुः । ततोऽप्याकाशः । ततो हंकारः । ततो महान् । महतः
 प्रधानम् । प्रधानादपि पुरुषो ज्ञानशक्त्यादिभिर्महान् । पुरुषादप्ययं
 परमात्मा “ महीयान् ” महत्तरः । अस्यैव निरूपाधिकं परमं महत्त्वं,
 इतरेषां महत्त्वं मन्यापेक्षम् । अस्य स्वरूपगुणविभूत्यादिभिस्सर्वै-
 स्सर्वस्मान्महत्त्वं मिति विशेषः । तथा ‘ सभूमिं विश्वतोऽवृत्वा अत्य-
 तिष्ठ हशांशुलं ’ ‘ अतोऽज्याशंश्च पुरुषः ’ इत्यादि । (प्रजापतिश्च
 रति गर्भे अंतः) “ प्रजापतिः ” सर्वासां प्रजानां पतिः स्वामी,
 शेपीति यावत् । औणादिको ऽतिप्रत्ययः । ‘ महीयान् प्रजापति

यास्मिन्निदं संचविचैति सर्वयस्मिन्देवा अधिविश्वे

नारायण' इति श्रुत्यन्तरेषु प्रसिद्धः । प्रजापति स्ववत्सरो महान् ।
 'कः कोहवैनाम प्रजापतिः' 'पति विश्वस्य' 'पति पतीनां' 'प्रधान
 क्षेत्रज्ञपति गुणेशः' 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' 'क्षरात्मानावीशते देव
 एकः' 'ज्ञाज्ञौद्वावजावीश नीशौ' 'सकारणं करणाधिपाधिपः' इत्या
 दिभि निरुपाधिक प्रजापतित्वं नारायणस्यैव । अन्येषां प्रजापतित्वं
 तत्प्रसादायत्तम् । ब्रह्मणस्तावत्प्रजापतित्वं भगवदायत्तमिति ब्रह्मास्वय
 मेवाह श्रीमद्भुत्तररामायणे 'महार्णवेशयानोप्सुमात्वं पूर्वमजीजनः' 'प्राजा
 पत्यं त्वयाकर्मसर्वमपि निवेशितं' इति । मनुष्ये 'तपस्तपत्वा सृजयंतु
 स्वस्वयं पुरुषोविराट् । तस्मांवितास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥
 पतीन् प्रजानामसृजत् महर्षीनादितोदशे' ति स्वस्य स्वसृष्टानां च
 प्रजापतित्वं भगवदायत्तमिति दर्शितावान् । (गर्भे अन्तः) सर्वेषां
 भूतानां गर्भे शरीरात्ममध्ये । (चरति) तेषां धारकत्वेन च वर्तते
 इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'यच्च किञ्चि जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयते
 पिवा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्यनारायणस्स्थितः' इति । 'तत्सृष्ट्या
 तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्च ।

'यो लोकात्रयमाविश्य' 'नतइस्ति विनायत्स्यात् मयाभूतं चराचर'
 मिति यथास्यैव परमात्मानो विभूतिद्वयं शेषं भवति, तथा दर्शयति
 (यस्मिन्नित्यादि) "यस्मिन्" कारणभूते । "इदं" "सर्वं"
 प्रलयकाले । "समेति" एकीभवति । 'अव्यक्तमक्षरे लीयते,
 तमः परदेवएकीभवति' इति । तथा च वैष्णवपुराणे 'प्रकृतिर्यामया
 ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्सुभावेतौ लीयतेपरमात्मनि ॥
 परमात्मा च सर्वेषा माधारः परमेश्वरः । विष्णुनामात्मवेदेषु वेदान्ते
 बुच गीयते' इति । तथा 'प्रधानं च पुमांश्चैव सर्वभूदात्म भूतया ।
 विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतेसंश्रयधर्मिणौ ॥ तयोस्सैवपृथक्भाव कारणं
 संश्रयस्य च । क्षोभकारणभूता च सर्गकाले महामदे' इत्यादि ।
 सृष्टिकाले इदं सर्वं "वि-एति" तस्मान्नु गच्छति । जगत्कारणे च
 वर्तते । (यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः) "यस्मिन्" अधि

निषेदुः, तदेवभूतं तदुभव्यमाइदं तदक्षरेपरमे
व्योमन् ॥३॥

कृत्वे वर्तमाने । “ विश्वे ” “ देवाः ” नित्यज्ञान क्रियैश्वर्याः सुरसिंधवा
प्राण परपर्यायाः । “ निषेदुः ” तद्भौगैकभोगा वर्तन्ते । एवं व्याप्ति
नियमनादिभिः लीलाविभूत विभावयन् स्वालाधारणीं नित्यविभूतिं स्वा
मित्वेन सम्मोदयन् तदक्षरेपरमेव्योमन् स्वाभिमत विविधविचिचिचानन्त
भोग्यभोगोपकरण भोगस्थानसमृद्धे निस्सीममहामहिमनि परमव्याप्ति
तत्परं ब्रह्म सर्वकालं सन्निदधाति । एवं सर्वात्मत्वेन व्याप्यनियच्छत्
“ तदेव ” परंब्रह्म त्रिकांठवर्ति । “ भूतं ” सर्वभूतजातं “ आः ”
आसीत् । तदात्मक मासीत् ॥ ३ ॥

अस्तेभ्योऽन्वेषेच्छि इडभावः । श्रुति स्मृत्योस्सर्वत्र सामानाधिकरण्य
निर्देशेषु उपक्रमोपसंहारयोः कारणत्व व्यापकत्वादिकमुक्त्वा मध्ये सामा
नाधिकरण्येन निर्देशः । तथाच श्रीगीतोपनिषदि ‘ अहंकृत्स्व जगतः
प्रभवःप्रलयस्तथा ॥ मत्तःपरतरनान्यत् किञ्चिदास्ति जनंजय । मयिसर्वं
मिदंभूतं सूत्रेणगिगणाइव ’ इतिकारणत्वव्याप्ती समभिधाय ‘ रसोऽहमप्सु ’
इत्यादिना सामानाधिकरण्यं प्रपंच्य, ‘ येचैव सात्त्विकाभावा राज
सास्तामसाश्चये । मत्तएवांत तान्विद्धि नत्वहं तेषु तेमयि ’ इति कारणत्व
व्याप्तिभ्यां निगम्यते । तथा ‘ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयास्थितः ।
अहमादिश्च मध्यंच भूतानामन्तएवचे ’ ति कारणत्वव्याप्ती प्रदर्श्य ‘ आदि
त्याना महंविष्णु ’ रित्यादिना सामानाधिकरण्येन विभूतीः प्रपंच्य,
‘ यद्य द्विभूतिमत्सत्त्वं भीमदूर्जितमेव वा । तत्त देवागच्छत्वं ममतां
जोशसम्भवं ’ ‘ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्न मेकांशेन स्थितो जगत् ’ ‘ नत्
दस्ति विनायत्स्यात् मयाभूतं चराचर ’ मिति तथैषोपसंहारम् । तथा
‘ सर्वं समाप्नोषिततोसिसर्वं ’ इतिच । श्रीवैष्णवपुराणे ‘ सर्वगत्वादन

येनावृतखचद्विवंमहीच येनादित्यस्तपति तेज
 साभ्राजसाच, यमन्तस्समुद्रे कवयोवयन्ति यदक्ष
 रेपरमेप्रजाः ॥ ३॥

न्तस्य लघ्वाह भवस्थितः । विष्णोस्सकाशादुद्भूतं जगन्त्रैवचस्थितम् ।
 स्थितित्वंयमकर्तात्सी जगतोम्य जगद्भूतः । इति । तथा । सच विष्णुः
 परं ब्रह्म यत्सर्वं मिदं जगत् । जगच्चयोयत्रचेदं यस्मिंश्च क्यमे
 प्यति । यदम्बुवैष्णवःकाय स्ततोविप्रवसुन्धरा । पद्माकारा
 ससुद्भूता पर्वताब्धादि संपुते । त्यादिना सर्वस्य जगतश्शरीरत्वं
 भगवत्सर्वात्मकत्वं चाभिधाया नन्तर सामानाधिकरण्येन 'ज्योतीषि
 विष्णु' रित्यादि प्रपञ्चितम् । श्रुतिष्वपि ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म
 तज्जलानिति ' ' तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्राविश्य सञ्चत्यञ्चाभवत् ' ।
 ' सभूमिविश्वतोवृत्वा, अत्यन्निष्ठदृशांगुळं, पुरुषपवेदंसर्वं, यद्भूतंयञ्च
 भव्यं ' इति ।

तदेव प्रपञ्चयति (येनावृतमिति) " येन " परमात्मनाकारण
 भूतेन । " खच " आकाशश्च । " दिवं " द्यौश्च । " महीच " मही
 च । " आवृतं " व्याप्तम् । विभक्तिव्यत्ययस्थान्दसः । उपलक्ष
 णत्वा दन्तर्वातेभूतजातानि चावृतानि । (येनादित्यस्तपति तेजसा
 भ्राजसाच) इद्धस्तपति अनुग्रहीतोवातपति । " तेजसा " दीप्त्या ।
 " भ्राजसाच " औष्ण्येनच । सर्वं जगत् प्रकाशयति तापयति ।
 (यमन्तस्समुद्रे कवयोवयन्ति) " यं " सर्वव्यापिनं पुरुषोत्तमम् ।
 " अन्तस्समुद्रे " क्षीरोदमध्ये, आत्मनिवा । " कवयः " क्रान्तदर्शिनः
 परमयोगिनः श्वेतद्वीपवासिनः । " अवयन्ति " भवगच्छन्ति ।
 सम्पश्यन्तीत्यर्थः । तथा च श्वेतद्वीपवासिनां माहात्म्यम् श्रीनाराय
 णीये ' नित्याञ्जलिपुटाहृष्टा नमइत्येदवादिनः । अतीन्द्रिया अनाहारा

यतः प्रसूतजगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज
 म्भ्या, यदोषधीभिः पुरुषान्पशँश्चत्रिवेशभूतानि
 चराचराणि ॥ ४ ॥

‘अनिष्पन्दास्तुगन्धिनः’ इत्यादीनिद्रष्टव्यानि । अथवा समुद्रवयन्य
 स्मादिन्द्रयाणीति “समुद्रः” प्रत्यगात्मा, तस्मिन् । “कवयः” योगिनः “भव
 यन्ति” अनुसन्दधति । तथा ‘अथयदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरेदहरपुण्डरीकं
 वग्मदहरोस्मिन्नन्तराकाशे स्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् तद्वावविजि
 ज्ञासितव्य’ मित्यादि । ‘अन्तस्तद्धर्मोपदेशा’ दिति सूत्रकारोपि
 इममर्थं मुक्तवान् । अथवा समुद्रवन्तपस्मात् भोगजातानीति समुद्रः,
 परमपदम् । ‘योवेद निहितं गुहायां परमं व्योमन्, सोऽश्रुतेऽर्वाङ्
 कामान् सदब्रह्मणाविपश्चितेति’ इति । =

अस्य परमकारणिकस्य जगत्सर्गादिकं दर्शयति (यतः प्रसूता
 जगतः प्रसूती) “यतः” यस्मात् कारणभूतात् । “प्रसूता” उत्पन्ना ।
 भोगोपकरण भोगस्थानत्वेन विकृताभूत् । “जगतः प्रसूती” जग
 त्प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका प्रधानाव्याकृताद्यपरपयांया । (तो येन जीवान्
 व्यससर्ज भूम्यां) यश्च “तोयेन” तोयोपलक्षितैः प्रकृति परिणाम
 रूपैः महाभूतैः । “जीवान्” दुहिणदुमावधीन् । “व्यससर्ज”
 सृष्टवान् । देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना कल्पयामास । छान्दसोडा
 गमः । “भूम्यां” भूम्युपलक्षितेषु अशेषेषु लोकेष्वित्यर्थः । तथा
 ‘मयाध्यक्षेण प्रकृति स्स्यते सचाराचरं’ ‘ममयोनिर्महत् ब्रह्म तस्मिन्
 गर्भं दधाम्यहं’ ‘सम्भवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारते’ ति ।
 वैष्णवपुराणे- ‘प्रधानं पुरुषंचैव प्रविश्यात्मेच्छयाहारिः । क्षोभाया
 माससम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय
 जायते । मनसोऽनोपकर्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः’ इति । एवं सर्वाणि

अतःपरं नान्यदणीयसाँहिपरात्परं यन्महत्त्रोमहां
 तं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूप विश्वेपुराणं तमसः
 परस्तात् ॥ ५ ॥ (१)

भूतानि सृष्ट्वा तदनन्तरं, “ यत् ” कारणभूतं परंब्रह्म । “ औषधीभिः ”
 तेषां भूतानां धारिकाभिः चतुर्दशधा विभक्ताभिः सह, “ पुरुषान् ”
 देवमनुष्यादीन् । “ पशून् ” ग्राम्यारण्यात्मना चतुर्दशधाविभक्तान् ।
 एवं “ भूतानि चराचराणि ” चराचररूपाणि सर्वभूतानि ।
 “ विवेश ” तेषां नामरूपनिर्बहणार्थं धारणार्थं पोषणार्थं च ।
 वैष्णवेपुराणे सृज्यानामौषधीनां पशूनां च चतुर्दशधाविभक्तत्व
 मुक्तं ‘ औषधोयाज्ञिकाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ श्रीद्वयस्तयवामाषा
 गोधूमाअणवस्तिळाः । प्रियंगुसप्तमाह्वते अष्टमास्तुकुल्लुत्पकाः ॥
 श्यामाकास्तवधनीवारा जातलास्तयवेधुकाः । तथावेणुयवाः प्रोक्ता
 स्तद्भ्रन्मर्कटकासुने ॥ ग्राम्यारण्यास्समृताह्वता औषध्यस्तु चतुर्दश ”
 इति । तथा- ‘ गौरजःपुरुषोमेषः अश्वश्चतरगर्दभाः । एतान्
 ग्राम्यान् पशूनाहुः भारण्याश्च निबोधमे ॥ श्वापदा द्विखुराहस्ति
 वानराः पक्षिपंचमाः । औदकाःपशवष्पष्टाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ’ इति ।

एवंपर्यन्ताभिः ऋग्भिः अस्य पुरुषोत्तमस्य सर्वव्यापित्वं सर्वं
 शरीरत्वं सर्वस्पर्शत्वं सर्वाधिकत्वं सर्वं निर्वाहकत्वं नित्यनिस्सीम
 महाविभूतित्वं सूरिपरिचरणीयत्वं मित्याद्यर्थजातमुक्तम् । अतः
 परं मस्य समाधिकसम्भावना त्रिषतंयति । (अतः परमिति)
 “ अतः ” उक्तमहिम्नः पुरुषोत्तमात् । “ परं ” स्वरूपरूपगुण
 विभूत्यादिभिः प्रकृष्टं, “ अन्यत् ” किञ्चिदपि । “ = ” अस्ति ।
 “ अणीयत्वं ” एतस्मादणीयसोऽपि सूक्ष्मतरमपि किञ्चिदपि नास्ति ।
 दान्दसस्वकारः । अस्यैव सूक्ष्मतमत्वेन सर्वव्यापितिस्सम्भाविता
 नान्यस्येति दर्शितम् । एवमेतद्व्यतिरिक्तस्य परमसूक्ष्मत्वादिकं प्रति

तुद्वर्ततदसत्यमाहु स्तदेवब्रह्मपरमं कवीनां,
इष्टाभूत्विहृद्याजातं ज्ञयमानं विश्वं विभर्ति भुवन्नस्य
नाभिः ॥ ६ ॥

विद्म । अस्यैव सर्वस्मात्परत्वं प्रतिनादयति । “ परात्परं ”
प्रकृत्यादि सर्वतत्त्वपरा दात्मनो बद्धमुक्तनित्यरूपादपि परम् । तथा,
महतो महान्तं ” महद्ब्रह्मोपि महत् । छिग्व्यत्यय श्लान्दसः ।
‘महतो महीया नित्यत्र व्याख्यातम् । किञ्च । “ यत् एकं ” उक्तेषु
सर्वकार्येषु यदेकं वर्तते । असहायं स्वशक्त्यैव समर्थं मितियावत् ।
किञ्च, “ अव्यक्तं ” सर्वैः प्रमाणे स्वर्षैर्योगिभिरपि अपरिच्छिन्न
स्वरूपस्वभावम् । किञ्च, “ अनन्तरूपं ” देशकालवस्तुभिः अपरि-
च्छेद्य स्वासाधारण दिव्यस्वरूपम् । तथा ‘ स एकधा भवति द्विधा
भवति त्रिधा भवति ’ ‘ इच्छा गृहीताभिमतोऽदेह ’ इत्यादि । “ विश्वं ”
विश्वात्मकत्वा द्विश्व, सर्वशब्द वाच्यं च । ‘ सर्व समाप्तोष
वतोसि सर्व ’ इति । “ पुराणं ” सर्वकारणानां आदिभूतत्वेपि
नवतरम् । तथा ‘ यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे ’ इति । किञ्च -
“ तमसः परस्तात् ” तमश्शब्दवाच्यायाः प्रकृतेः परस्तात् स्वासा
धारणे दिव्यमहाविभूतिभूते वैकुण्ठाख्ये लोके वर्तमानम् । तथा,
‘ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ’ ‘ क्षयन्तमस्य रजसः पराके ’ इत्यादि ।
एवं समाधिकद्विद्रत्व सर्वसूक्ष्मत्व परात्परत्व महतोमहीयस्त्वा
सहाय सर्वकार्यकरत्व सर्वप्राणातीत त्वेच्छागृहीताभिमतो रुदेहात्त्व
सर्वात्मत्व पुरातनत्व तमसः परत्वादिभि रनन्यसाधारणै रैशैः प्रभावैः
अस्यैव सर्वेश्वरत्व मुपपन्नमिति सर्वैर्निश्चयमिति भावः ।

एव मुक्तमहिम् यद्भस्तु तदेव प्राप्यं प्रापकं चेत्याह । (तदेवे-
ति) उक्तं प्रभावं “ तदेव ” सकलयागादिफलभूत स्वर्गादिभोग
जातम् “ ऋतं ” । कर्मज्ञानभक्तिसाध्यं मुक्तभोग्यम् “ सत्यं ” ।
तद्ब्रह्मं तदात्मकत्वा तदेवाहुः । (तदेव ब्रह्मपरमं कवीनां) “ कवीनां ”

तदेवामि स्तद्वायु स्तत्सूर्य स्तदुच्चन्द्रमाः,
तदेवंशुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापस्संप्रजापतिः ॥ ७ ॥

मेधाधिनां दिव्यज्ञानिनां “ परमं ब्रह्म ” परमप्राप्यम् । “ तदेव ” आहुः । “ इष्टापूर्तं ” भोगमोक्षप्रापकं इष्टापूर्तरूपं श्रौतस्मार्तरूपं परं धर्मञ्च तदेवाहुः । “ बहुधाजातं जायमानञ्च ” यद्भोगमोक्षरूपं पुरुषार्थापेक्ष बहुधाजातं जायमानं जनिष्यमाणञ्च यत् भूतजातं तदेवाहुः । “ विश्वं चिभर्तिभुवनस्यनाभिः ” आग्यभोगोपकरण भोगस्थान मोक्षरूपस्वरूप मिदं भुवनस्यनाभिः नाभिस्थानीयः आधारभूतएव चिभर्ति । तथा तद्यथारूपे नेमिरार्पितानाभारार्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वपिताः प्रज्ञमात्राः प्राणेपिता इति । ‘ यत्र विश्वं भवत्येकनील ’ ‘ सदाधारपृथिवीद्या ’ मित्यादि ।

अग्न्यादित्यादेरपि तस्यैव विभूतित्वं दर्शयति (तदेवामिरिति) हविर्वहनपाकाद्युपकारकोऽग्निर्यं स्वतदात्मकत्वात् “ तदेव ” अग्निशब्दवाच्यमपि तदेवेत्यर्थः । शरीरवाचिशब्दा शरीरिणिपर्यवस्यन्ति । यथा - ‘ ब्राह्मणोयजेत् क्षत्रियोयजेत् गौर्गच्छति मनुष्यस्तिष्ठती ’ त्यादि । एवमुत्तरत्रापि । “ तद्वायुः ” प्राणधारणाद्युपकारकोवायुर्यः सोऽपि तदेव । प्रकाशनाहोरात्र विभागाद्युपकारकः “ सूर्योऽपि ” तदेव । तापशान्त्योषधि वनस्पत्याद्याह्लादनकरं चन्द्रमाऽपि । “ तद्बुधः ” तदेव । किं विशिष्याभिधीयते । “ तदेव शुक्र ” रेतः परिणामरूपं जननमरणादियुक्तं सकलभूतजातं तदेव । जगत्सर्गाद्युपकारकः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भोऽपि तदेव । एवं जगदुपकारकाणि सर्वाणि तत्त्वानि तत्कृतास्त्वोपकाराश्च भगवदायत्तत्वात् भगवतेव कृता इत्यर्थः । ‘ यदादित्यं कृतं तेज ’ इत्यादि ‘ वेदविदेवचाह ’ मित्युक्तम् । तथा मन्त्ररपि ‘ प्रशासितार ’ मित्यादिना सर्वात्मत्वं सर्वशरीरत्वं सर्वनियन्तृत्वं सर्वाधारत्वादिकं मभिधाय ‘ एतमेकेवदन्त्याग्निं मनुमन्येप्रजापतिम् । इन्द्रमेकेपरेप्राण मपरेब्रह्मशाश्वत ’ मितिस्मर ।

सर्वेनिमेषाजज्ञिरेत्रिद्युतःपुरुषादधि, कलामुहू
 त्ताःकोष्ठाश्चाहोरात्राश्चसर्वशः, अर्धमासामाहू
 व संवत्सरश्चकल्पताम् ॥ ८ ॥

सआपःप्रदुधेउभेइमे अन्तरिक्षमथोसुवः ॥ ९ ॥

एवं सर्वनियन्तु स्तस्य काळोपि विभूतिभूव इत्याह (सर्वे
 निमेषा इति साङ्गेन) तस्य परस्य ब्रह्मण श्रुत्यन्तरविद्धा महापुरु
 षस्य मादित्यवर्णत्वं पुण्डरीकाक्षत्व मकालकाल्यत्व मित्येतेर्थाः प्रति
 पृथन्ते । “ निमेषाः ” सूक्ष्माः कालावयवाः । अष्टादशनिमेषाः
 कोष्ठाः, तास्त्रिंशत् कलाः, त्रिंशत् कलाःक्षणः । ते द्वादशमुहूर्तः ।
 ते त्रिंशद्दहोरात्रं । एवं भूताः कालावयवाः “ सर्वे ” “ विद्युतः
 पुरुषात् ” जज्ञिरे । आदित्यवर्णात्पुरुषात् । “ सर्वशः ” सर्व
 प्रकारम् । जायन्ते । स्वरूपेणादित्यगत्याद्युपाधिनावायः परिणामो
 भवति, स तस्माज्जायत इत्यर्थः । पंचदशाहोरात्रा अर्धमासः । तौ
 द्वौ मासः । तौ द्वौ ऋतुः । तेच षट् संवत्सरः । सच विद्युद्गर्णा
 पुरुषाज्जातः । “ कल्पतां ” उत्पन्न इत्यर्थः ।

किंच । “ स आपः प्रदुधे ” स एव विद्युद्बवर्णः पुरुषः । “ आपः
 प्रदुधे ” सर्वोपजीव्या अपः प्रदुधे । आप इति व्यत्ययेन प्रथमा ।
 प्रदुधे इति ‘ लोपस्त आत्मने पदे ’ प्विति तकारलोपः । “ अधो ”
 अनन्तरम् । “ अन्तरिक्षं ” पृथिवीं च । “ सुवः ” सुवरादिक सुपरिलो
 कांश्च । “ उभे इमे ” “ प्रदुधे ” सृष्टवानित्यर्थः ।

नैनंमूर्ध्वनतिर्यचनमध्येपरिजग्रभत, नतस्येशोकश्चन
तस्यनाममहद्यशः ॥ ३० ॥ (२)

नसंदृशोतिष्ठतिरूपमस्त्वं नचक्षुषापश्यतिकश्च
नैनं, हृदामनीषामनसाभिकलृप्तो यएनंविदुरमृता
स्तेभवन्ति ॥ ११ ॥

तस्यैवोर्ध्वाधोमध्य भागनियन्वन्तराभावं च दर्शयति (नैनामिति) “एतं” उक्तगुणं परमात्मानम् । ऊर्ध्वाधो मध्यभागरहितं सर्वगतम् । तद्वक्त्या, “न” कश्चिव । “परिजग्रभत” नपरिगृहीतवान् । अयमस्य ऊर्ध्व प्रदेशः, अयमस्य मध्यप्रदेशः, अयमस्यतिर्यक् प्रदेशइति कश्चि त्परिच्छेत्तुं नाढमित्यर्थः । परिजग्रभत- गृह्णातेर्लोठि “हृद्यहोर्भश्छन्दसी” ति भावम् । (नतस्येशोकश्चन) “तस्य” परमात्मनः । अन्यः कोपि, “नेशे” । नेष्टे स एव सर्वस्य स्वामी, नान्य इति यावत् । (तस्यनाम महद्यश इति) उक्तं सर्वमाहात्म्यं “तस्यैव” “महद्यशोनाम” तद्रूपान्यस्य कस्यचिदपि नसन्भावितं ! नामेति सर्वभूतिप्रसिद्धिं प्रकाशयति ।

तस्यैव भगवतः प्राप्यत्वं प्राप्पुपायंचाह (नसंदृशइति) “अस्य” पुरुषोत्तमस्य । “रूपं” रूप्यतेनेनेति रूपं दिव्यं वशम्, तत् । कस्यापि “सन्दृशेनतिष्ठति” नसंदर्शनाय योग्यता मापाद्यते । कश्चिदप्येनं चक्षुषा नपश्यति, साक्षात्कर्तुं नशक्नुयात् । उपलक्षणत्वा चक्षुषस्सर्वे रिन्द्रियैर्ज्ञातुं नशक्नुयादितिभावः । संसारिणा मिन्द्रियत्वां तद्रूपदर्शना सामर्थ्यं तस्य रूपस्य चाक्षुषाविषयत्वंच दर्शितं । तथा ‘त्वमेव त्वां वेत्स्य’ ‘योसिस्त्रोसि’ ‘सोअंगवेदयदिवानवेद’ ‘त

अद्भ्यस्सम्भूतो हिरण्यगर्भइत्यष्टौ ॥१२॥

क्रियं पश्यति वातशोको धातुः प्रसंक्षीन्महिमानमीशं ३ यस्मिं
 त्त्वादित्येहिरण्यः पुरुषोदृश्यते ' इत्यादि । वैष्णवपुराणे तद्रूप
 विषये ' सपरस्सर्वशक्तीनां ब्रह्मणस्समनन्तरं । मूर्तं ब्रह्म महा
 भाग सर्वब्रह्ममयोहरिः ॥ तत्र सर्वमिदं प्रोत मोतश्चेवा खिलंज
 गत । ततो जगज्जगच्चास्मिन् सजगच्चाखिलंमुने ' इति । अन्य
 त्त्र ' तद्विश्वरूपैरूप्यं रूपमन्यद्दरेर्महत । समस्तशक्तिरूपाणि
 तत्करोति जनेश्वर ' इति । तद्दर्शनोपायमाह (हृदेति) हृदि
 ति भक्ति रच्यते । ह्यसम्बधिज्ञानविशेषत्वात् भक्तेः । " मनीषा "
 मनसईषा मनीषा । लांगलदण्डा यथा लांगलसम्बन्धा ह्यांगलीषा,
 तथा बुद्धिमंतसस्सम्बधित्वेन मनीषा । मनस ईशता निश्चलावस्थानं ।
 ' सुर्पासुलु ' गिति तृतीयायाआकारः । तथा इत्थम्भूतेन ।
 " मनसा " " अभिकल्पितः " अभिनिष्पाद्यो भवेत् । यत्स्वरूपोयद्गुणो यदि
 भूतिको यत्प्रमाणको यद्द्रव्योयं सर्वेश्वरः कल्प्यते, सतथाभवेदिति
 भावः । तथा च श्रीगीतोपनिषत्- ' येयथामां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव च
 भजाम्यहम् ॥ भक्त्यात्वातन्ययाशक्य अहंविभोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च
 तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ' इति । एवमेतामृचं श्रुत्यन्तरे स्मृत्यन्तरे
 च पूजार्थं यथा पाठाम्नाय, उत्तरार्थं ' भक्त्या च धृत्या च समा
 दितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीति ' इति । ' य एवं विदुर मृतास्ते
 भवन्ति ' [ये यादृशाः तादृशा अपरे पुरुषाः । एवं विदुः, भक्ति परा
 धीन इति जानन्ति । तेष्यमृता भवन्ति । संस्कारगर्तादितीयं तत्पाद्
 पत्रं प्राप्नुवन्ति] इति । ' तस्य धीराः परिजानन्ति योनिं ' ' तमेवं
 विद्वा नमृत इह भवती ' त्यादि ।

एवं परमात्म सूक्तमाग्नातम् । एतत्सूक्तशेषतया अद्भ्यस्स
 भूत इत्युत्तर नारायणाख्योनुवाको हिरण्यगर्भ इत्यष्टावृतश्च (अद्भ्य
 स्सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावृत्ति) प्रतीकोपादानेन समाग्नाताः ।

दशां च परमात्म प्रतिपादन परागा मन्यत्र पंडिताना मिहादिदेशसान
 श्यांत, कृष्णसूत्रकार विनियोगमन्त्रेणापि लिख्यमिदं परमपुरुषसनागध-
 नादां कर्माण विनियोगः कल्प्यः । ' उत्तरनारायणेनादित्य सुपाठयत '
 इति सूत्रकारेणस्या दित्य शब्दवाच्यस्यादित्यान्तरवस्थितस्य नारायण
 स्योपस्थान एव विनियोगोदर्शितः । आदित्यान्तरवस्थितो नारायणो
 प्यादित्य शब्दवाच्यः । ' दित्य दित्यदित्यपत्युत्तरपदाण्य ' इत्यादित्य
 शब्दादपिप्येकृते पुनरप्यादित्यइति रूपसिद्धिः । तथा च श्रुतिरपि
 ' असाध्यादित्यो ब्रह्मे ' ति आदित्यान्तरवस्थितं परंब्रह्मैव आदित्यश-
 व्देन वदति । तथा ' सवश्याय पुरुषे, यश्चासावादित्य ' इत्यादि
 त्यान्तरवस्थान भगवत् श्रूयते ।

तत्र पुरुषनारायणोक्त पुरुषशब्दवाच्यात् विश्वकर्मणोऽण्डसृष्टिश्च
 तुर्मुखादि सृष्टिः नामरूपव्याकरणं तदर्थमखिलव्याप्तिः तत्फलभूतं
 क्लृप्तधरिकत्वं सर्वशब्दवाच्यत्वं सर्वशेषित्व एवमेव निःखिलवद्वेद्यत्वं
 महापुरुषत्वं आदित्यवर्णत्वं तदनुबन्धि पुण्डरीकाक्षत्वं अपइतपःपत्वं
 तमसः परत्वं तद्वेदनस्य मुक्त्युयायत्वं तद्व्यतिरिक्तसाधनानां मुक्त्य
 नुपायत्वं स्वासाधारण्दिव्यलोकचारित्वं स्ववेदनार्थं भजत्वाव्ययत्वादि
 सर्वैश्वर्येणसह स्वविभूतिभूत देवमनुष्यादिषु तत्सजातीयत्वेन स्वच्छ
 येव धर्मसंस्थापनार्थं दोषाद्यापत्रिवारकत्वं मनुकूलानामापदिपुरस्स्था
 चित्वं पूर्वजत्व मवतारा वस्थस्य समाश्रयणीयत्वं तत्समाश्रितानां मंत्रा
 दिस्त्रुष्टत्वं तेषां देवादिनियन्तृत्वं एवं भूतसर्वप्रभावानुभूत श्रीभूमिमाहि
 षीकत्वं अवतारे तत्प्रकारस्या कालकाल्यत्वं मादित्यादि विभूतिमत्त्वं
 खर्वमशासितृत्वं स्वचरणारविन्द प्रापकत्वं इत्येतेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

अनूद्यसृष्टिं पूर्वोक्तां आद्ययात्रिष्टभोच्यते ।

तत्सृष्टस्य च शेषत्व शेषिता स्रष्टुरीशितुः ॥

(अद्भ्यस्त्वस्मभूत इत्यादि) ' अपएवस्त्वर्जादौ तासुवीर्यमपाह्वंजत ।

इण्डमभवद्वैमं सहस्रांशु संमभः' इति प्रक्रियया भूतान्तर संसृ-
 त्त्वयो ऽद्भ्योऽण्डात्मादिप्रपंच 'स्त्वस्मृतिः' 'श्रुतिव्यरस्यङ्क' अण्डात्मनः-
 श्रुतिव्याः रसादन्नविशेषात्, यः तदन्तर्वर्ती देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरा-
 दिरूपेण विभक्तो भूतसर्गः प्रतिपादितः, स च द्विविधस्सर्गः । " विश्व-
 कर्मण स्वमवर्तताधि " सर्वं सृष्ट्यादिकं कर्मास्येति विश्वकर्मा पुरुषो-
 त्तमः । तस्मादध्यक्षभूतात् । अधिरश्वरार्थोवा । विश्वकर्मण ईश्व-
 रात् । " समवर्तत " लोकलोकेश्वरादिविभागेन संवृत्तः । तथा च
 पुरुषसूक्ते ' विराजो अधिपुरुष ' इत्यण्डसर्गः, ' पश्चाद्भूमिमधोपुरः '
 इति भूतभौतिकसर्गश्चेति द्विप्रकारेण सर्गोक्तः । एवमण्डरूपेण
 तदन्तर्गत चतुर्विधरूपेण ईश्वरोक्तव्यविभागेन च सवृत्तस्य " तस्य "
 प्रपंचस्य । " त्वष्टा " सर्वनामरूप व्याकताभगदान् । " रूपं विद-
 धत् " तत् स्वतनकर्मानुगुण जातिगुणस्वरूप विशिष्टां स्तांस्तान्वि-
 धाय । एति " तद्धारण पोषण नियमनैः तदात्मकतया व्याप्नोति ।
 तथा च श्रुतिः ' तत्सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्राविश्य, सञ्चत्य-
 च्चाभवत् ' इति । " तत् " तस्मात् । एवं प्रपंचस्वरूप विधानात्
 तद्विभागकरणात् तन्नियमनात् तद्व्याप्तेश्च । इदं " विश्वं "
 " पुरुषस्य " पुरुषोत्तमस्य शेषमितियावत् । " आजानमग्रे "
 एवमग्रे अहं " आजान " ज्ञातवानिति वेदात्मा ब्रवीति । तथा च
 श्रुतयः ' पतिविश्वस्य ' ' पतिपतिनां ' ' प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुणेशः '
 ' भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ' ' यस्येमाः प्रदिशोऽयस्य बाहू '
 ' यस्यास्मि नतमन्तरेमि ' इति । महाभारते ' कृष्ण एव हि भूताना-
 मुत्पत्ति रपिचाप्ययः । ' कृष्णस्य हि कृतेभूत भिदं विश्वं चराचर ' मित्यादि ।
 तदुक्तं भवति- संसारसागरमग्नानां सर्वेषां जन्तूनां इदमेवाज्जीवनं
 ज्ञानमिति वेदात्मनोभिप्राय इति ।

दौर्लभ्यं मुक्तज्ञानस्य सप्रयोजनता तथा ।

अनुपासत्वं मन्येषां त्रिष्टुभोक्तं द्वितीयया ।

(वेदाहमित्यादि) “ एतं ” उक्तगुणाविशिष्टं । “ महान्तं ”
 “ भादित्यवर्णं पुरुषं ” नीलतोयद् मध्यस्थ विद्यल्लेखाप्रख्यं भमन्द
 सौन्दर्यं सौकुमार्यं लावण्य यौवनाद्यशेष मंगल्लगुणाकरं । “ तमसः ”
 प्राकृतात् सर्वस्माल्लोकात् । “ परस्तात् ” उत्तरस्मिन् स्वासाधार
 णे परमपदे वर्तमानं पुण्डरीकाक्षं श्रियभन्निमहमेववेद । मद्दृश्यज्ञाश्च
 महात्मानोपिजानन्ति । ‘ अहंवेद्निमहात्मानं रामसत्यपराक्रमम् । वसि
 ष्ठापि महातेजा येचेमेतपसिस्थिताः ’ इति । मद्दृश्यमजानन्तः
 कुदृष्टयो ज्ञानविहीनाविनष्टाभवेयुरिति भावः । तथा च भगवच्छास्त्रे
 श्रीसात्वते- ‘ नित्यं नित्याकृतिधरं तेजसासूर्यवचंसं ’ ‘ आवाहया
 म्यमरवृन्दं नतांघ्रियुग्मं ’ मित्यादि । श्रीपौष्करे- पूर्वकर्ममलानां
 ध्यायिनां खेदशान्तये । स्वदन्तेन्दुचयोत्थेन ? ह्लादयन् गोगणेन तु ।
 स्रग्वस्त्राभरणैर्युक्तं स्वानुरूपै रनूपमैः । चिन्मये स्स्वप्रकाशेश्च
 अन्योन्य रुचिरं जितैः ” इति । जयाख्येच - ‘ सूर्यायुतसहस्राभं
 सर्वदेव नमस्कृतम् । ध्यायेच्चतुर्भुजं विप्र शंखचक्र गदा धरम् ’
 ‘ सहस्रशिरसेतुभ्यं सहस्रवदनाय च । सहस्रनयनश्रोत्र सहस्राद्भुत
 विक्रम । सहस्रसूर्यवपुषे सहस्रेन्दुगभस्तये । नमः परमहंसाय परा
 स्परतराय च ’ ‘ हृद् बुज गुहावास परमव्योम शायिने ’ इत्यादि ।
 श्रीमद्रामायणे- ‘ व्यक्तमेषमहायोगी ’ त्यादि । वायुप्रोक्त शैषयोः
 ‘ वैकुण्ठे तु परेलोके श्रियासार्धं जगत्पतिः ’ इत्यादि । तद्ज्ञानवतां
 योगिनां फलं वाह “ तमेवं विद्वा नमृत इह भवति ” “ तं ” पुरुषोक्त
 मम् । “ एवं विद्वान् ” पुरुषनारायणोत्तरनारायणाभ्यां उक्तप्रका
 रेण योमहात्मा मद्दृश्यज्ञो विद्वान् जानाति, स इहैवामृतो भवति,
 संसारदशायामेव मुक्त सूरिभोग्य भगद्गुणामृता स्वादृष्टमया ता

प्रतिशेठ इत्यर्थः । ज्ञानान्तराणां साधनान्तराणां च परमपुरुष
 निकृष्टस्य श्रेष्ठस्यां सामञ्जस्येनानुपायत्व माह “ नान्यः पन्थाः
 अतएव नाय ” अयनाय- भगत्प्राप्तये । अथैतन्पन्था उपनिषत् विद्यते ।
 स्मात्संसारगतां दुर्नितीर्षुभिरिदमेवेदमनुवाकोक्तं ज्ञानंप्रणिपात परिप्रश्न
 वादिभिः प्रयत्नेन सम्पाद्य मित्यर्थः । तथा च श्रुतिः ‘ एतद्धचेवा
 नुरं ज्ञात्वा योयमिच्छति तस्यतत ’ ‘ ज्ञात्वातमेवं मनसाहृदा च ’
 ‘ भूयोनमृत्पुमुपयाति विद्वान् ’ ‘ यएवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ’ ‘ अधतरे
 दुःखमेवापियन्ति ’ ‘ ज्ञात्वातमेवं मुच्यते सर्वपाशैः ’ ‘ पृथगात्मज्ञं
 प्रितारं चमत्वा जुष्टस्ततस्तेना मृतत्वमेति ’ ‘ अमृतस्यैष सेतुः ’
 ‘ ब्रह्मविदाप्नोति परं ’ ‘ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति ’ इति । मनुरपि
 ‘ रुक्माभ ’ मित्यादि । शंखः ‘ यैवैविदित्वानविभेति मर्थो नान्यः
 पन्था विद्यतेचायनाये ’ ति ।

ननु तमसः परस्तात् स्वासाधारणे सकलषडङ्गमत्ता गोचरे परमे
 पदे सुखमासीनस्य पुरुषोत्तमस्य स्वरूप रूपगुणविभवादिकं एते
 नानुवाकद्वयेन प्रतिपादयितुमशक्यम् । प्रतिपादितेपि अनेन संसा
 रिणा संकुचितज्ञानेन येन केन चि प्रतिपत्तमपि दुष्करम् । एवं च
 सति ज्ञानान्मोक्षस्तुतरां दुर्लभ इत्याशंक्य परिहरति ।

विषयस्यातिभूमित्वात् ज्ञानदौर्गन्धर्षशंकिनाम् ।

अवतारेण सौलभ्यं त्रिन्दुभोक्तं तृतीयया ॥

“ प्रजापति रित्यादि ” प्रजापतिः- प्रजानां अस्य द्रव्यावृत्तानां
 सर्वेषां, पतिः स्वामी, रक्षिता । पतिर्दन्ति प्रत्ययः । “ गर्भे ” स्व
 सृष्टे ब्रह्माण्डे, “ अन्तः ” मद्ध्ये । “ चरति ” विग्रहवान् भूत्वा,
 स्वचरणकमल समाश्रयणसौकर्याय देवमनुष्यादि सजातीयतया तदा
 तदा स्वयमवतीर्य चेतनैस्सह चरति । तथा ह स्वयमेव ‘ यदा यदा
 हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजा

मदहं ' परित्राण्यसाधूनां विनाशाश्च दुष्कृताम् । धमसंस्थापनायां
सम्भवादि युगे युगे ' इति । तर्हि भविकारश्रुतिविरोध इत्यत्राह
“ आजायमान इति ” “ आजायमानः ” स्वय मकामवश्यतया सतत
निर्विकारोऽप्याश्रितार्थम् । “ बहुधा ” सुरनरतिरश्चामपि रूपेण ।
स्वेच्छया “ विजायते ” विविधं जायते । ‘ इच्छागृहीताभिमतो
रुदेह ’ इति । “ तस्य ” प्रजापतेः । “ योनि ” तथाऽवतार हेतुम् ।
अवतार रहस्य तत्त्वम् । “ धीराः ” प्राचेन्नख पराशर पाराशर्य शुक
शौनक परांकुश नाथ यामुन रामानुजाचार्यादयः । “ परिजानन्ति ”
सर्व प्रकार मवगच्छन्ति । किं विशिष्टाः । “ वेधसः ” विधातारः ।
लालाधीन सकलबन्धन विपोकषणादि व्यापाराः । “ मरीचीनां ”
असंकुचित नित्यज्ञान तेजोनिधीनाम् अनन्त वैनतेय विश्वक्सेना
दीनां सूरिणाम् । “ पदं ” स्थानम् । “ इच्छन्ति ” प्राप्नुवन्ति ।
अनेकार्थवाद्भातूनां तएव ज्ञाने प्रभवन्ति नान्यइति भावः । तथा च
श्रुतिः ‘ तेदनाकं महिमानस्त्वचन्ते यवपूर्वं साध्यास्त्वन्ति देवाः ’
इति । तथा च यामुनाचार्याः- ‘ न्वदाश्रिताना ’ मित्यादि ।

अंशांशेनावतीर्णस्य रामकृष्णाश्चमूर्तिभिः ।

तस्यैवसर्वशेषित्व चतुर्थ्यात्रिष्टुभोच्छ्रते ॥

स्वविभूतिमध्ये स्वांशांशेन सुरनरतिरश्चां समानधमं मत्स्य
कूर्मादिरूपेण योवतरति सएव सर्वभोगमोक्षप्रद इत्याह ‘ योदेवेभ्य
भातपति ” मत्स्य कूर्म वराह नृसिंह्य वामनादि रूपेणावतरन् “ यः ”
“ देवभ्यः ” देवार्थम् । देवाः स्वाज्ञानुवृत्ति शील्लाः । तत्परिशन्धिनो
सुराः । आदित्य पुराणे ‘ तस्मिन् हरणाविप्रस्व बुद्ध्यायेनमाहरे ।
किंच यिष्यन्तितेदेवाः मन्तव्यास्वितरेसुराः ’ इति । वैष्णवे धर्म -
‘ विष्णुभक्ति परोदेवः विपरीतस्तथासुरः ’ इति । गतिोपनिषदि-
‘ द्रौभूतसर्गौ लोकोस्मिन् दैव आसुरएवच । दैवोऽस्वितरशः प्रोक्त

सुरं पार्थमेष्टुणु, इत्यादि । “ आतपति ” असुरराक्षसादींश्चिदंहीति ।
 मिद्रामायण महाभारतादिके सर्वमत्र प्रमाणम् । ये देवानां पुत्रो
 यः ” देवानामनुकूलानां सर्वभयापनोदनाय स्वप्रकाशाय च ।
 पुरः ” पुरस्तात् , “ हितः ” स्थितः । सर्वेषामनुकूलानां प्रत्य
 तापान्न इति यावत् । कथं प्रत्यक्षतापन्न इत्यपेक्षाया माह “ पूर्वयो
 देवभ्यो जातः ” “ यः ” “ पूर्वभ्यो देवभ्यः ” देवार्थम् । “ जातः ”
 सम्भूतः । तस्मात् प्रत्यक्षतापन्न इति । प्रतिपर्यायं यद्युक्तार्थे शास्त्र
 सिद्धिप्रसिद्धिं द्योतयति । य एवं प्रसिद्धो भगवद्वतारस्तस्मै स्वात्मानं
 निवेदयति “ नमो रुचाय ब्राह्मणे ” “ रुचाय ” रोचनशिलाय प्रत्यक्ष
 तापन्नाय । रुचदीप्तौ । इगुपधलक्षणः कः । “ ब्राह्मणे ” ब्रह्मां
 शभूताय । भगवद्वतारायेत्यर्थः । छान्दसस्तद्धितभत्ययः । अथवा-
 “ ब्राह्मणे ” ब्रह्मसम्बन्धिने । ब्रह्मवेदः । तत्सम्बन्धित्वं च तत्प्रतिपाद्य
 त्वम् । ‘ अन्तरतः कूर्मं भूतं सर्पन्तं, ‘ सवराहोरूपं कृत्रोपन्यमज्जव ’
 ‘ त्रीणिपदा विचक्रमे ’ ‘ नमः कृष्णाय देवकीपुत्राय ’ इति श्रुतिशतसहस्रै
 रुक्तगुणत्वेन वेदप्रतिपाद्याय । “ नम इति ” तस्मै स्वत्वात्मानमा
 त्मीयं च उभयं समर्पयति । तथा च निरुक्तब्राह्मणे ‘ अहमपिनम
 मभगवत एवाह मस्मि याः काश्चन भवन्ति, मम न ममतास्ति तासु
 भगवत एवता ’ इति । तथा चाश्वलायने गृह्ये ‘ नमसास्वध्वर इति
 नमस्कारेण वैखल्वपि नवैदेवा नमस्कृत्य इति यज्ञावैनम इति हि ब्राह्मणं
 भवती ’ इति ।

नम उक्त्या च देवत्व देवाश्च वशवर्तिनः ।

नमः प्रभावाविदुषां पंचम्यानुष्टुभोदिता ॥

एवं वेदपुरुषो भगवद्गुणानुभव परवशचेता आत्मानमात्मीयं च
 नमोवचनेन निवेद्य, एतेव पुत्र सकलप्राणिजातं भगवति प्रवणीकृत्य
 उत्तरयानुष्टुभा नमो उक्ते माहात्म्यमप्याह “ रुचं ब्राह्ममिति ” “ ब्राह्मं ”
 ब्रह्मसम्बन्धि । “ रुचं ” तेजः । आत्मयाथात्म्य स्वरूपम् । आत्मन

स्तेजस्त्वं ब्रह्मसम्बन्धितव च क्षुत्तयोषदन्ति यथाग्नेः क्षुद्राविष्णुर्द्विगा-
 श्वरन्ति ' इति । स्मृतिरपि- न्तद्भ्रास्युत्सृज्यो नेशशांको नपु-
 ' यद्भ्रतवाननिवर्तन्ते तद्भ्रमपरममम ' इति । " जनयन्तः " प्रकृति
 ससर्गेण विपर्यस्तमात्मस्वरूप यथावस्थित माविर्भावयन्तः । तथा-
 ' प्रकाश्यन्तेनजन्यन्ते नित्याएवात्मनोहिते ' ' ज्ञानवैराग्यमैव धर्म
 च मनुजेश्वर ' इति । " देवा " सात्विकाग्नेसराः परमैकान्तिनः ।
 " अग्ने " कृतयुगादौ । " तद्वुवन् " द्विषट्काष्ट षड्वर्णादिक मनु
 वन् । ' वयं नाम प्रब्रवामाधृतेनास्मिन् यज्ञे धीर्यामानमोभिः । उप
 ब्रह्मागृण वच्छस्यमानं च शृंगोवमी द्वौरथ एतत् (?) ' । अथवा- देवस्य
 पुरतः तत् नमःपूर्वकमभिगमन मचुवन् अकुर्षन्नित्यर्थः । तद्भ्रनेन
 भगवच्छेषभूतं यथावस्थित मात्मयाथात्म्य मलभन्त । तथा च श्री
 नारायणीये ' अहो एकान्तिन स्वर्वान् प्रीणानिभगवान् हरिः । विधिप्रयु
 क्तां पूजांच गृह्णातिशिखास्वयं ॥ एकान्तिनस्तु पुरुषागच्छन्ति परमपदे ।
 नूनमेकान्तिधर्मोयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ॥ सहोपनिषदान्वेदान् येषामि
 स्सम्यगास्थिताः । पठन्तिविधिमास्थाय येचापियतिधर्मिणः ॥ तोभ्योविशि
 ष्टां जानामि गतिमेकान्तिनानृणां " इति । वैष्णवधर्मे ' नमइत्येवयोब्रूयात्
 मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः । तस्याक्षयो भवेच्छोकः श्वाकस्यापिनारद ' इति ।
 तत्रैव ' नमस्कारस्मृतेषु स्तवेषु तमश्शुभः । नमस्कृतवामहा
 यज्ञ मश्वमेधफलं लभेत् ॥ प्रणम्यदण्डवद्भ्रमौ नमस्कारेणयो
 र्चयत् । सयांगतिमवाप्नोति नतांक्रतुशतैरपि ॥ अग्निहोत्राश्वे
 दाश्च येवायज्ञास्वदक्षिणाः । तस्मिन्प्रतिष्ठितानित्यं तस्माद्विष्णुं
 नमाम्यहं ' ' शाक्येनापिनमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रवाणये । संसारस्थाणु
 बन्धाना मुद्रेजनकरोहिषः ' इति । श्रीगीतोपनिषदि - ' नमोनमस्ते
 स्तु सदस्रकृत्व ' इत्यादि । एतदुपबृह्मणीयानिवेदवाक्यानि ' भूयि
 ष्टान्तनमउक्तिविधेय ' ' नमोविष्णवेवृहतेकरोमि ' ' उपतयज्ञनमः
 उपतेनममुद्राप्तेनमः (?) ' ' ह्रीस्तेनमः ' इति । श्रीनृसिंहपुराणे -

प्रस्कारस्मृतौ यज्ञस्सर्वयज्ञेषु चोत्तमः । नमोऽस्मिन् णचैकेन अष्टांगेन इति
 जित् इति । नमोऽस्मिन् नमोऽस्मिन् कर्तार एव कृतिनः तस्य प्रभावज्ञा अपि
 जितेन इत्याह “ यस्वेवामिहियादि ” “ ब्राह्मणः ” ब्रह्मार्थान्तर्भित् ब्राह्मण्यं
 ब्रह्मदयज्ञः । यः कश्चित् “ एवं विद्यात् ” नमो माहात्म्यं जन्मियात् । ‘ य एतेन
 जिते य उच्येन मेव वेद ’ ‘ तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्र ’ ‘ वेदाहमेतं
 विश्वम् महान्त ’ मिति पूर्वमेवाकृतं । तु शब्देन सर्वेभ्यो ज्ञानिभ्यो वैलक्षण्यं
 विवक्षितं । “ तस्य ” “ देवाः ” चतुर्मुखाद्याः सर्वे । तथाच
 वैष्णवधर्मो ‘ सर्वस्य सर्वस्यस्य सर्वसारस्ययोगतः । ये विष्णुं प्रणता
 स्तेषां वशे सर्वाश्च देवताः । इति / “ वशे ” “ असन् ” अधीना
 भवन्ति । ‘ द्रवन्ति देव्याः प्रणमन्ति देवताः ’ इति श्रुयते । ‘ सर्वे स्मै
 देवा बलिमावहन्ति ’ इत्युक्तं । परमपुरुष याथात्म्यविदं महापुरुष
 सर्वेपि चतुर्मुखाद्या देवाः । पुनः पुनः प्रणम्य स्तुतिवचन मुखरा स्वा
 र्थं सकलमभ्यर्च्य तदनुग्रहं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ।

अभीष्टमार्थना (द्विष्वत इत्यादिना) शेषेण । हे भगवन् ! “ ह्रीः ”
 क्षमा । पृथक्परपर्याया भक्षयशीर्याच । “ लक्ष्मीः ” सर्वैर्लक्षणीया
 समाश्रयणीयाच । ते तभे । “ ते ” तव महापुरुषस्य । “ पत्न्यौ ”
 सकलसंरक्षण महाध्वरदीक्षितस्य सहधर्माचरणे दीक्षित इतियावत् ।
 ‘ पर्युनौपेक्षसंयोग ’ इति नकारोत्तादेशः । तथाच श्रुतिः - ‘ अस्यै
 शाना जगत्तो विष्णुपत्नी ’ ‘ महीदेवी विष्णुपत्नी ’ इति । ‘ ईश्वरौ च
 र्भूतानां त्वापि होष ह्वयेभिर्य ’ इति श्रीसूक्तं च । ‘ ईशाना देवी भुवनस्या
 धिपत्नी ’ ‘ इमां सुनाषमारुहं शतारित्रां शतस्फर्यां अच्छिद्रां पारविष्णुं ’ इति ।
 ‘ अदितिर्देवा ’ इत्यनुषाकश्च । हे श्रियः पते ! अहश्चरा विश्व “ अहोरात्रे ”
 ते । “ पार्श्वे ” पुरुषस्य यथापार्श्वे विधेये, तथा अहोरात्र्याचारमा
 कालो विधेय इति । तस्मादिदानीं मुक्ति मन्त्र्याश्च भोगादी न विच्छिन्त
 मेवास्माकं कल्पयेत्यभिप्रायः । तथाच महाभारते ‘ कालस्य च हि
 सुप्तोश्च जंगमस्थावरस्य च । ईशते भगवानेक स्वस्य मेतद्रथो मिते ’ ‘ का

लक्ष्मं जगच्चक्रं युगच्चक्रंचवेशवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयते
 निशमित्यादि । बहोरात्रशब्देन सूर्यचन्द्रौ लक्ष्येते । तथा च श्रुतिः धाता
 यथा पूर्वमकल्पयत् । ' भषिष्माद्वातः पवते भषिदेतिसूर्यः ' इत्यादि ।
 " नक्षत्राणि " सर्वाणि ज्योतीर्वापि । तव " रूपं " शरीरम् । वैष्णवपुराणे-
 ' सर्वध्रुवामहाभाग प्रबुद्धा वातरश्मिभिः । गृहर्क्षताराधिष्ण्यानि ' । यानि
 मूर्ता न्यमूर्तान्यत्र वा तत्र वा क्वचित् । सन्ति वैवस्तुजातानि तानि सर्वाणि
 तद्रूप' रिति । " अश्विनौ व्यात्तं " अश्विनौ संसारिणां सकलतापमिषजौ
 तव ' व्यात्तं ' आस्पव्यादानम् । वाचिकप्रयत्न इति यावत् ।
 सर्वेषां प्राणिनां अश्विनिर्दिष्टानां औषधानां रक्षकत्वात् त्वमेव सकलै
 श्वर्याणां सकलग्रहादीनां सकलमिषजां च सर्वधानिर्वाहकः । तस्मा
 दस्माकं सकलम् । " इष्टं " सकलमभिलषित मेहिकामुष्मिकं सा
 क्षादपवर्गं च । " मनिषाण " अनुमन्यस्व । देहीति यावत् । मनो
 तेर्व्यययेन श्राप्रत्यये ' सिन्बहुळंछेटी ' ति सिपि छेतिरूपम् ।
 धात्वन्तरं वा छान्दसमन्वेष्यम् । " अमुं मनिषाण " अमुमिति विशे
 षप्रार्थना । युष्मच्चरणारविन्दमेवा स्मभ्यं देहीति । किं विशिष्या
 भिधीयते " सर्वमनिषाण " यत् संसारिणां हितत्वेन तवमतं तत्सर्वं
 त्वमेव देहीति । तथा च श्रीचिंत्सांक मिश्राः ' तदपि किमपि इन्त दुर्क
 सशनाशत विवशतया यदभ्यर्धये ' इत्यादि । तथा च श्रुतयः
 ' एतद्धचेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ' यो वेदानिहितगुहायां
 परमेव्योमन् , सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणः विपश्चिते ' ति । श्री
 वैष्णवपुराणे- ' तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्य ' मित्यादि । वैष्णवे
 धर्मे ' रत्न पर्वतमारुह्य यथारत्नं नरोमुने । सत्वानुरूपमादत्ते तथा कृष्णान्म
 नोरथान् ' ' भौमान् मनोरथान् स्वर्गं स्वगिवन्वच्च यत्पदम् । प्राप्नो
 त्याराधिते विष्णौ मुक्तिमप्यतिदुर्लभा ' ' यद्दुर्लभं यद्दुरारं मनसोपन्नगो
 चरम् । तदप्यप्रार्थितं ध्याता ददाति मधुसूदनः ' ' एश्वर्यसन्तति श्रेष्ठा
 मारोग्यं द्रव्यसम्पदः । ददाति भगवान् विष्णुः गतिमग्र्यां च तोषितः '

शरीरारोग्यमर्थाश्च भोगांश्चैवानुषंगिकान् । ददाति ध्यायिनां नित्यं मय
 मप्रदो हरिः । इत्यदि परस्वहस्य च नानि द्रष्टव्यानि ।

(हिरण्यगर्भः इत्येष्टां)

तत्राद्यथा भगवतः परत्वं जगत्कारणत्वं जगद्भ्यामिः तत्फलदिकं
 च प्रतिपाद्यते । “ अग्रे ” सृष्टेः प्राक्प्रलयावस्थायाम् । “ हिरण्य
 गर्भः ” हिरण्यस्य रमणीयस्य परमव्योम्नो गर्भभूतः । स्वासाधारणे दिव्या
 स्थाने । “ समवर्तत ” सन्यद् निवसति स्म । तथा च ‘ देवानां
 पूरयोध्या ’ ‘ तस्यां हिरण्यमयः कोशः ’ इत्यादिषु परमपदस्वरूपं दर्शो
 तम् । “ भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ” ततः सृष्टिकाले सर्वाणि
 भूतजातानि सृष्ट्वा तेषां पतिर्नियन्ता चासीत् । स एव पुरुषोत्तमः
 “ दाधार पृथिवीं द्यां ” ‘ पृथिवीं ’ पृथिव्युपलक्षितान् अयो लोकान् ।
 व्याप्य । ‘ दाधार ’ ‘ उत ’ अपि च ‘ द्यां ’ स्वर्गोपलक्षितानुपरि
 लोकांश्च दाधारेति सम्बन्धः । “ कस्मै देवाय हविषा विधेम ” य एव
 सर्वरक्षादि विनादनः, तस्मै किंशब्दवाच्याय महते प्रजापतये भाष
 नानां सर्वेषां रक्षणायैव एवं जगत्सृष्ट्यादिभिः स्वर्गकालं संक्रीडमानाय ।
 “ हविषा ” आत्मरूपेण हविषा, पुरांडाशादिनावा । “ विधेम ”
 सपर्यां विदधीमहीति प्राथुना । विधेमिति ‘ लिङ्ग्याशिष्यङ् ’ ।

द्वितीयया तस्यैव सर्वानुरञ्जकत्वं शिष्यं चाह (यः प्राणत इति)
 “ प्राणतः ” जीवतः स्थावरस्य । “ निमिषतः ” प्राणादि कर्तुं संकु
 चित ज्ञानस्य पादादि विहीनस्य उदरसर्पिणो जन्तोः । “ जगतः ”
 जंगमस्य । गमनशीलस्य देवतियङ्मनुष्याख्यस्य प्राणिजातस्य ।
 तथा ये “ द्विपदः चतुष्पदः ” अपादोदरसर्पिणः इति जन्तूनां
 त्रैविध्यमाम्नातम् । “ मदित्वा ” महत्त्वेन । “ एक इत् ” एक
 एव न द्वितीयः । “ राजा बभूव ” अनुरञ्जको भूत् । तस्य तस्य धारक
 पोषक भोग्यत्वादि प्रदानेन प्रतिपक्ष निरसनेन संवर्धनेन च संरक्षको
 भूत् । यः अस्य स्थावर जंगमाः मकरय द्विपदः चतुष्पदश्च “ ईशे ”

इष्टे । नियामको भूत् । तस्मै । “ कस्मै देवाय हविषां कृतेन
इति गतम् । जगत इति गमिषुम् । गमः कावित्ये ~~कलोपः~~ कलोपः ‘ह्रस्व
स्ये’ तितु जागमः । ‘श्रुत गमि जुहोतानां द्वेचे’ ति द्वित्वम् ।

तृतीयया तस्यैवान्यासम्भावना भूमिभूतमौदार्यं दर्शयति (य आत्म
दाइति) “ यः ” “ आत्मदाः ” समाश्रितेभ्यः स्वाभ्रयण महाधर्मस्यः
ब्रह्मणं अन्यत् प्रदेय मजानन् स्वात्मानं ददाति । एवं स्वयेव परया
कृपया आत्मानं प्रदाय विभूतिद्वय निर्वाहक मात्मानं भोक्तुं बलमपि
ददातीति “ बलदाः ” । ददाते विजन्ते पदद्वय मिदं । अनुकूलभ्यः
प्रदातुस्तस्य सर्वेश्वरस्य सर्वत्रान्यत्रा सम्भावनीयं महामहिमानं दर्शयति
(यस्य विश्व इत्यादि) “ विश्वे ” प्राणिनः । “ यस्य ” “ प्रशिषं ”
प्रशीः प्रशासनं, दिव्याज्ञाम् । “ उपासते ” शिरोभिः । ‘ भीषास्मा
द्वातः पपते ’ ‘ एतस्यवा अक्षरस्य प्रशासन ’ इत्यादि श्रुतिः, तस्याज्ञां
प्रदर्शयति । ‘ श्रुतिस्मृति ममैवाज्ञा ’ ‘ प्रशासितारं सर्वेषां ’ ‘ शास्ता
विष्णुरशेषस्ये ’ त्यादिका स्मृतिश्च । “ यस्य ” “ देवाः ” श्रोत
नादि गुणयुक्ता स्वसर्वसमाराध्या वरप्रदा श्रेन्द्रादयोपि यस्य शेषभूता
इति यावत् । तदाज्ञानुवर्तित्वे मनुष्यादीनां देवोत्तमानां इन्द्रादीना
मपि नविशेषइति यस्यैवा इति दर्शितम् । “ यस्य छायांमृतमिति ”
“ अमृतं ” मरणादि धर्मरहितं अक्षरं परमं पदम् यत् । तत्, यस्य
छायावत् । विधेयं अनुवर्तनैकस्वरूपमित्यर्थः । एतेन दिव्यांथाः
त्रिपान्महाविभूते रनुवर्तनाप्रकारोदर्शितः । तथा मूलसंहि
तायां ‘ तद्यथा तरुणवत्तावत्सं वत्सोवामातरं छायावासव मनुगच्छेत्,
तथा ’ इति । ‘ अद्गुधा इवधेनवः ’ इत्यादि च । “ यस्य मृत्युः ”
सकलप्राणिमारणादि कर्माधिकृतो मृत्यु यस्य शेषभूत इत्यर्थः ।
तथा “ मृत्युर्धावति पंचम ” इति । तथा च स्वयं यमः प्राह
“ प्रभुरहमन्यनृणां नवैष्णवानां ’ हरिगुणवशगोस्मि नस्वतन्त्रः ’ ‘ प्रभ
वति संयमने ममापि विष्णु ’ गिति । “ कस्मै देवाये ” ति गतम् ।

चतुर्थ्यां विभूतिः प्रकृतं दर्शयति । (यस्येम इति) “ इमे ” “ हिम
 तः ” “ स्त्रिंशतीन्वृत्तच्छायाव्रन्तः घनाः घनसङ्घिकादि पदाय
 त्वायाः । यस्य शेषभूताः यावत् । ” “ प्राज्ञित्वा ” “ यदृक्त्वनं ।
 ” “ यस्य समुद्रं रसयात्तहाहुः ” “ रसया ” भूम्या । रसाशब्द उच्यते
 लक्षणार्थः । तत्र स्थेः प्राणिभिस्सह । ‘समुद्रं’ अपानिधिं, तत्स्थं
 प्राणिजातं च “ यस्याहुः ” यस्य शेषभूत इति तद्विदः प्राहुः ।
 तथा ‘ कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचर ’ इति । “ यस्येमाः ”
 ‘ इमाः ’ प्राच्यादयः प्रधानादिशः तस्याः प्राणिनश्च । यस्य शेषभूता
 इति । “ प्रादिशोयस्य बाहू ” ‘ प्रादिशः ’ विदिशः । तस्याः
 प्राणिनश्च । ‘ यस्य बाहू ’ बाहुवत् विधेया इति । अथवा ‘ यस्ये
 माः प्रादिशः ’ इमाः प्रधानाः दिशः । ‘ यस्य बाहू ’ यस्येति वाक्य
 भेदात् विदिशश्चेत्यर्थः । तस्मै, “ कस्मै देवाये ” ति गतम् ।

पंचम्या सर्वं लोकानां लोकेश्वराणामपि तदधीनत्वं दर्शयति (यकृन्द
 सीइति) “ यं ” उक्तगुणम् । “ अवसा ” अवनेन हेतुना । “ तस्तभाने ”
 भतिसस्तम्भनशीले । यदुल्लुगन्तात् ताच्छीलेयेशानश् । “ क्रन्दसी ”
 भञ्जुरभयादिनाक्रन्दमाने इमेद्यावापृथिव्यौ, “ मनसा ” “ अभ्यक्षेतां ”
 आभि सुखेन निज भीतिं निरसनार्थं ‘ पक्षेतां ’ अक्षेण शर्पिताम् ।
 “ रेजमाने ” दीप्यमान अपि । यमेव सर्वकाङ्क्षं स्वरक्षणाय प्रार्थये
 ते इति । “ यत्रोधि-सुर उदितौ ध्वयति ” “ यत्रोधि ” यस्मिन् स्वर्ग
 मिति नियन्तारि सति । “ अधिरीश्वर ” इति कर्मप्रवचनोपसङ्गायां
 ‘ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचन ’ मितिसप्तमी । ‘ सुरः ’ सूर्यः । “ उदितौ ”
 उद्गमे उदेति, अस्तमयेव्येति । यस्मिन् ईशे सति उदयास्तमययोस्सूर्यः
 प्रभवतीत्यर्थः । श्रीमद्रामायणे ‘ सूर्यस्यापि भवेत् सूर्योऽहमेतन्निः प्रजा
 पति ’ इति । ‘ कस्मै देवाये ’ ति गतम् ।

पुनरपि तस्य महिमातिशयः षष्ठ्या प्रपंच्यते (येनेति) “ येन ”
 सर्वेश्वरेण । “ द्यौः ” विद्याधरादीनां क्रीडादिस्थानम् द्वितीयो
 लोकः । “ उग्रा ” सूक्ष्मावयव स्वरूपा तेजोमयी । “ पृथिवी ”

प्रयुतरोऽस्थुः प्रवयवसमवेस्थान्तः । “ दृढ ”-अग्निपितृभ्योऽन्तःस्थाने ।
 येन समवस्थिते इतियावत् । “ येनस्तभितं ” येन परमसुखेन सुखः
 स्वर्गाख्योऽंकाः, “ स्तभितं ” यथास्थानं निश्चलमवस्थापितम् । “ येन
 नाकः ” दुःखात्सम्भ्रान्ना ब्रह्मादिलोकश्च स्तभितः सुखोत्तरं स्थापितः ।
 “ योन्तरिक्षेरजसोविमानः ” यश्च रजसः परस्ताद्भ्रतमाने, ‘ अन्तरिक्षे ’
 परमाकाशे । ‘ विमानः ’ विगतमानः । अप्रमेय स्वरूपगुणविभवः
 सुम्निन् वैकुण्ठारुणे दिव्यलोके अयोध्याभिधानायां दिव्यपुर्यामानन्द
 मये मण्डपरत्ने श्री परिच्छित्ने दिव्यपर्यङ्के दिव्यसुरिभिः परिचर्यमाण
 चरणारविन्दो नित्यं यथासुखमास्ते । ‘ कस्मैदेवाये ’ ति पूर्ववत् ।

सप्तम्या तेनैव ब्रह्मसृष्टिं देवानां नियमनं च दर्शयति (आपोह
 यदिति) “ महतीः ” वृद्धयः, प्रलयावस्थिताः । “ अग्निजनयन्तीः ”
 अग्रगण्यं ब्रह्माणं जनयितुं क्षमाः “ दक्षं ” उत्साहम् । दक्षते रुत्साहक
 र्मणारूपम् । “ दधानाः ” ब्रह्माण्डजननयोग्योत्साहवत्यः । “ आपः विश्व
 मायन् ” सर्वाणि भूतानि व्याप्तवत्य इति यावत् । ‘ अपपृष सप्त
 र्जादौ तासुवीर्यं मपासृजत् ’ इति । एव मपःसृष्ट्या तन्मुखेन सर्वं
 सुत्पादितवान् यतः । ततो हेतोः । “ देवानां ” ब्रह्मादीनाम् ।
 ‘ एक एव ॐः असुः निर्वर्तत ” समाधिकरहितः प्रणिवत् धारको
 निर्वृत्तो भूत् । तस्मै “ कस्मैदेवाये ” ति पूर्ववत् ।

अष्टम्या तस्मैव ब्रह्मादीनां स्वामित्वं दर्शयति (याश्चिदापइति)
 चिदित्यवधारणे । यएव । “ दक्षं ” दधानाः जनयन्तीः ।
 आपः ! व्यत्ययेन द्वितीयायै प्रथमा । “ महिना ” महिम्ना । “ पर्ये
 पश्यत् ” ब्रह्माण्डादिकं यथाजनयितुं समर्थाभवन्ति तथावीक्षणं कृत
 वान् । “ य ” श्च । “ देवेष्वधि ” सर्वेषां देवानां स्वामी । “ देवः ”
 जगत्कर्मधर्मा । “ एकः ” समाधिकरहितः । “ आसीत् ” स्वयमेवा
 सीत् नान्य प्रेरितः । तथा “ भानीद्वातं स्वधयातदेकं ” इति ।
 तस्मै “ कस्मै ” महते प्रजापतये । “ देवाय ” निरुपाधिकक्रीडा ।

एषहिदेवः प्रदिशेनुसर्वाः पूर्वोहिजात स्सउ
गर्भेअन्तः, सविजायमान स्सजनिष्यमाणः प्रत्यः-
ङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतोमुखः ॥१२ ॥

ब्रिजिगीषादि सर्वार्थवते । “ इविषा ” आत्मरूपेण । पुरोडाशा
दिभिर्वा । ‘ विषेम ’ तस्मै शेषभूताः परिचर्या विदधीमहि ।

एवं परमात्मसूक्तं समाप्य उक्तमहिम्नः पुरुषोत्तमस्य जगत्कार
णस्य कल्याणगुणकीर्तनपरं द्वितीयं सूक्तमारभ्यते । “ एषही ”
इषास्त्रिष्टुभः ।

तत्राद्यया जगत्कारणस्य द्योतनादिनिवर्हणगुणानां निरतिशयत्वं
प्रतिपाद्यते (एषहिदेव इति) एष इति पूर्वोक्तमहिमानं वक्ष्यमा
णानां गुणानामंगुल्येव निर्दिशति । “ देवः ” निरूपाधिक द्योतना
दिगुणगरिष्ठः । ‘ ही ’ ति सर्वत्र श्रुत्यादि प्रसिद्धिं दर्शयति ।
“ प्रदिशोद्ग सर्वाः ” सर्वाः प्रदिशः प्रधानाः दिशः । “ अह्नु ” अह्नुगत
वान् व्याप्तवान् । अनेन देशतो नवच्छिन्नत्वं सुकम् । अय
मेवं गुणः । “ पूर्व ” पुरैव । “ जातः ” अनादिरितियावत् ।
“ सउगर्भे अन्तः ” सर्वलोकं सर्वप्राणिनां मध्ये स उक्तगुणगण
विशिष्टत्वान्तर्भवति । अनेन ब्रह्मपरिच्छिन्नत्वं दर्शितम् । “ सविजाय
मान स्सजनिष्यमाणः ” वर्तमानेष्वनागतेषु चान्तर्यामितया स्थित्या विशिष्ट
निर्देशः । अनेन कालानवच्छिन्नत्वं दर्शितम् । किञ्च । “ प्रत्यङ्
मुखास्तिष्ठति ” एष परमात्मा मुखाद्गुपक्रमादारभ्य कार्यजातं ‘ प्रत्यक् ’ प्रत्ये
कमन्वन्त्याप्नुवन्तिष्ठतीति पूर्वोक्तसामानाधिकरण्य निर्देश हेतुर्दर्शितः ।
छान्दसो मुखाइति वर्णविकारः । अथवा “ प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति ” प्रपञ्चाभि
मुखास्तिष्ठतीति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एक मुखकस्य सर्वाभिमुखत्वं
कथमित्यपेक्षया माह (विश्वतोमुख इति) सर्वत्र मुखकार्यसमर्थः ।

विश्वतश्चक्षुरुतमिश्वतोमुक्ते विश्वतोहस्तउतेवि
 धतस्पात् , संबाहुभ्यांनमतिसम्पतत्रै र्द्यावापृथिवी
 जनयन्देवएकः ॥ १३ ॥

वेनस्तत्पश्यन्विश्वानुभवनानिविद्वा न्यत्रविश्वं
 भवत्येकनीळं, यस्मिन्निदंसञ्चविचैकं सओतःप्रोत
 श्वविभुःप्रजासु ॥ १४ ॥

तथा “ विश्वतोहस्तः ” सर्वे प्रदेशैः हस्तकार्यक्षमः । “ विश्वन
 स्पात् ” सर्व प्रदेशैः गमनकारी । तदेवोपपादयति (सम्बाहुभ्यां
 नमतीति) “ द्यावा पृथिवी ” द्यावा पृथिव्युपलक्षिते लीलोपकरण
 भोगोपकरणे । तत्र स्थान् प्राणिनः “ बाहुभ्यां ” यथास्थानं यथा
 स्वभावम् । “ जनयन् ” उत्पादयन् । “ सम्पतति ” यथास्थानं
 स्थापयति । “ पतत्रैः ” पतनसाधनभूतैः करणकलेष्वदिभिः संव
 द्धांश्च करोति । “ देवः ” पूर्वोक्त गुणविशिष्टः । “ एकः ” अंसहास्रः ।

एवं सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्व सर्वधारकत्व समाधिकद्वारि
 द्रत्वादिक सुक्तम् । वेन इत्यादिना तस्य सौशील्यवात्सल्यदिकं दर्श
 यति (वेनरतत्पश्यन्निति) “ यत्रविश्वम्भवत्येकनीळं ” ‘ यत्र ’
 कारणभूते सर्वेश्वरे । ‘ विश्वं ’ कार्यकारणाकारणोभयावस्थं चेत
 नाचेतनात्मकं जगत् । ‘ एकनीळं ’ एकस्मिन्नीडे वर्तते । ङळ
 योरभेदं स्मरन्ति । “ यस्मिन्निद संच विचैकं ” “ यस्मिञ्च ” “ इदं ” विश्वम् ।
 प्रलयकाले , ‘ एकं ’ एकी भूतम् । ‘ सम्पति ’ ‘ व्येतिच ’ कार्यावस्थायाम् ।
 ‘ वेनः ’ कामयमानः जगद्रक्षणकामोयम् । “ विश्वानिभुवनानि ” भूतानि
 “ पश्यन् ” तासु “ प्रजासु ” तद्रक्षणार्थम् । “ ओतश्च ” “ प्रोतश्च ” वर्तते ।

प्रतद्बोधिं मृतं नु विद्वान्गन्धर्वोत्सुनिहितगुहा
 सु, (३) त्रीणि पदानि हितागुहासु यस्तद्वेदसवितुः
 पितासत् ॥ १५ ॥

साक्षाद्ब्रह्मत्वात्त्वमोतत्त्वम् । परम्परया व्याप्तत्वं प्रोतत्त्वम् । ' वेञ् ' तन्तु
 सन्ताने । अतो निष्ठायां यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । तथा ' स एकाकी...
 नरमेत ' ' तदैक्षत बहुस्यां प्रजाप्यै ' ' सोकामयत बहुस्यां प्रजाप्यै ' '
 सतपोत्स्यत ' ' तदेवानु प्राविश ' दित्यादि ।

एवं जगत्कारणत्वव्याप्त्यादिभिः भगवत्तत्त्वस्वामित्वं प्रदर्शयति वेद
 चकृत्वमपि दर्शयति (प्रतद्बोच इति) " विद्वान् " सर्वज्ञः । गां
 वेदरूपांवाचं प्रलयकालेधारयतीति " गन्धर्वः " " तत् " " स्रुतं "
 पूर्वापर क्रीटि रहितम् । " नाम " वेदाख्यं शब्दजातम् । " प्रोचे " "
 प्रोवाच । प्रकर्षेणोक्तवान् । वकारोपजनश्लान्दसः । " तु " इति
 पुरातनकाल सूचको निपातः । आदिकाले चतुर्मुखं स्रुष्ट्वा तस्मै नित्यं
 वेदाख्यं शब्दजातं- ' प्रोचे ' अध्यापयामास । यद्वा पूर्वापरेणैवमर्थ
 समुच्चिनोति । " गुहासु निहितं " प्रलयकाले ईदृश्ये निहितं ।
 तथाहि- " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व यो वै वेदांश्च महिणोति तस्मै " ' पूर्वं पूर्वं
 भ्यो वल्लसातदूतुः ' इति । (त्रीणीति) चतुष्पदो वेदस्य स्वलीलाविभूतः
 वाचक मेकं पादं चतुर्मुखाय प्रोचे, त्रिपान्महाविभूते वाचकानि त्रीणि
 पदानि " निहितागुहासु " परमेषु संवृतेषु प्रदेशेषु निहितानि ।
 संसारिणाम् देवादीनां च गोचराणि तत्रैव प्रतिष्ठितानि । गुहा
 त्रीणि निहिता नैव गच्छन्ति नुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ' इति ।
 एवं । " यस्तद्वेद " भगवतो वेदप्रवक्तृत्वं यो वेद । सः । " स
 वितुः पिता " सवितुरुत्पादयितुः पितुरपि पिता । " असत् "
 स्यात् । अस्तेल्लेडि ' लेटोडाटा ' वित्यङ्भावः । एवं भगवद्वेद
 चकृत्त्वं यो वेद सविद्वान् सर्वस्य रक्षको भवेदित्यर्थः ।

सनोबन्धुर्जनितासविधाताधामानि वेद्भुवनानि
विश्वा, यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यै
रयंत ॥ १६ ॥

परिधावापृथिवीयंतिसद्यः परि लोकान् परिदिशः
परिसुवः, ऋतस्य तंतुं वितर्तवितृष्य तदपश्यत्तदभ
वत्प्रजासु ॥ १७ ॥

उक्तमहिम्नः पुरुषोत्तमस्य सर्वप्रकारबन्धुत्वं दर्शयति (सनो
बन्धुर्जनितेति) “ नः ” अस्माकं । “ सः ” उक्तमहिमा । “ बन्धुः ”
अनादिसर्वप्रकारवान्धवः । तदेव विशिष्टे । “ स ” एव “ जनि
ता ” उत्पादयिता । “ स ” एव “ विधाता ” स एव श्रेयसां
कर्ता । (धामानि वेद्भुवनानि विश्वा) “ धामानि ” धारकाणि ।
“ भुवनानि ” उचितान् लोकान् । “ विश्वा ” विश्वानि । स
र्वाणि । “ वेद् ” अस्येदमुचित मस्येद् मुचितमिति जानाति । स
एव विशिष्यते (यत्रेति) “ यत्र ” यस्मिन् पुरुषोत्तमे । “ देवाः ”
साध्यास्सुरयः । “ अमृतं ” तद्रूपं “ आनशानाः ” व्याप्तवन्तः ।
‘ छिटः कान ’ जिति कानच् । “ तृतीये ” सुकृतदुष्कृतोभयभोग्य
भूम्यन्तरिक्षाभ्यां सुकृतैकभोग्यात् स्वर्गाञ्चो परिवर्तमाने । “ धामानि ”
तेजांसि । भगवत्सेवासमुचित ज्ञानशक्त्यादिरूपाणि । “ अभ्यैरयन्त ”
आभिपुख्येनागमन्नितियावत् । तथा ‘ मातापिताभ्राता निवासश्शरणं
सुहृत् गतिर्नारायणः ’ ‘ योनःपिता जनितायोविधाता योनस्सता
अभ्याजजान ’ ‘ पितात्वमस्य जगतो माताधातापितामहः ’ ‘ यत्र
देवयवोमदन्ति ’ ‘ परमेव्योमन् सोभते सर्वान् कामान् सदब्रह्म
णा विपश्चिते ’ ति ।

एवं परमवन्धु भगवान् सर्वासां प्रजानां शुभाशुभकर्म साक्षा
त्कृत्य तदनुगुणन्ता स्वर्वत्र प्रवर्तयतीत्याह (परिधावापृथिवीयन्ति
सद्यति) ‘ सद्यः ’ समानेहति, सृष्टेः समकाळत्वा । ताः प्रजा येन

परीत्यलोकांस्त्वपरीत्यंभूतानिपरीत्यसुवर्वाः प्रदिशो
दिशश्च, प्रजापतिःप्रथमजाऋतस्यात्मनात्मानंमभि
सम्बभूव ॥ १८ ॥

संदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्यकाम्यं, सनिमेधा
मयासिषं ॥ १९ ॥

कर्मणा । “ घावापृथिवी परियन्ति ” परिगच्छन्ति । येन कर्मणा ।
“ लोकांस्त्वपरीत्यंभूतानिपरीत्यसुवर्वाः ” “ दिशश्च ” “ सुवश्च ” स्वर्लोकम् ।
“ परियन्ति ” । “ ऋतस्य ” यज्ञादेः कर्मणः । “ तन्तुं ” प्रवाहम् । “ विततं ”
विस्तृतम् । “ विचूय ” स्वाकृत्य । तदनुगुणं प्रवर्तयतीति । अपि च
‘ प्रजासु ’ “ तत् ” कर्मणा । “ अपश्यत् ” साक्षाच्चक्रे । “ तदभवच्च ” तस्य
कर्मणो हेतुरभवत् । भगवत्प्रोति हेतुः प्रजानां कर्म । तेन सर्वत्र जनन
मरण भोगमोक्षादिषु प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

इदानीं भगवत स्तन्मूलां व्याप्तिं दर्शयति (परीत्येति) लोका
दिकं सर्वथा “ परीत्य ” व्याप्य । “ प्रजापतिः ” प्रजानां पाता सर्वेश्व
देवरः । स एव विशिष्यते (प्रथमजेति) “ ऋतस्य ” यज्ञादेः कर्मणः फलस्य
“ प्रथमजाः ” पूर्वमुत्पादकः । प्रथमजा इति “ जनस्रनखने ” ति विट् ।
‘ विह्वनोरनुवनाखिकस्या ’ दित्याकारः । “ आत्मना ” आत्मनेन
मनसा संकल्पेन । “ आत्मानं ” स्वशरीरभूतं चेतनाचेतनात्मकं
बस्तुजातम् । ‘ अभिसम्बभूव ’ अभित स्सम्प्राप्रवान् । तेषु सर्वे
ष्वनुप्रविश्याधिष्ठातृत्वेन तस्याविति यावत् । भवतेः प्रागिकर्मणो
व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

एवं सर्वव्यापकं सर्वशरीरकं सर्वात्मभूतं पुरुषं प्रपद्य इत्याह
(सदसस्पति मिति) गायत्री । सीदत्यस्मिन्निति “ सदः ” । तस्यः
“ पति ” पातारम् । संरक्षकम् । “ अद्भुतं ” आश्चर्यगुणगारिष्ठम् ।
“ प्रियं ” तस्य प्रणयितारम् । “ इन्द्रस्यकाम्यं ” इन्द्रस्य-

उद्गीप्यस्वन्नातवेदोपमन् निर्ऋतिमम, (४) पशूँ
श्चमह्यमावहजीवनञ्चदिशोदिश ॥ २० ॥

मानोहिँसीर्ज्जतवेदोगामश्चंपुरुषंजगत् , अविं
भ्रदन्नआगहिश्चियामापरिपातय ॥ २१ ॥

निर्वोदुः सर्वस्यास्य नियन्तुः । त्रैलोक्याधिपतेर्वा अण्डाधिपतेर्वा
“ काम्यं ” कामनाई “ सनि ” सननीयन् । भजनीयम् ।
‘ वनपणलम्बकौ ’ । “ मेधां ” मेधाविने । एवं सर्वनिर्वोदारन्तः । “ अ
यासिषं ” अयानि । प्राप्नुवानि । ‘ छन्दसि लुङ्लृङ्लिट् ’
इति लुङ् ।

एवं त्वच्चरणारविन्द शरणवरणोपायस्य ममविरोधिभूतं सर्व
दुस्मितं निरस्यापेक्षितं सर्वं सन्धुक्षयेति प्रार्थयते (उद्गीप्यस्वेति)
अनुष्टुप् । हे “ जातवेदः ” जातानां असद्व्यावृत्तानां सर्वेषां
प्राणिनां “ वेदः ” सर्वज्ञेति यावत् । “ अपन्ननिर्ऋतिमम ” त्वत्
प्राप्तिविरोधिभूतं पापादिकं ‘ अपन्नन् ’ नाशयन् । ‘ लक्षणहेत्वा ’
रिति शता । “ मम ” अलक्ष्मीमपहन्तुं । “ उद्गीप्यस्व ” उद्ग
ध्यस्व । अवहितमनाभवत्यर्थः । एवं त्वत्प्रसादापहतनिर्ऋति
काय “ मह्यं ” “ पशूँश्च ” “ आवह ” धनानि च ।
“ आवह ” । आनय । “ जीवनं ” अन्नादिकञ्च । “ दिशः ”
सर्वदेशाधिपतित्वं च । “ दिश ” प्रयच्छ ।

निर्ऋतेरपघाते प्रयोजनमाह (मानश्चि) अनुष्टुप् ।
हे “ जातवेदः ” “ नः ” अस्माकं भवन्तं प्रपन्नानां ।
“ गामश्चंपुरुषं ” पशु जातिदासादीन् । “ जगत् ” भोगस्थाना
निच । स्वानिर्ऋतिः । “ माहिँसति ” माषाधिष्ट । किञ्च ।

पुरुषस्यविद्मसहस्राक्षस्य महादेवस्यधीमहि, त
 क्षीरुद्रःप्रचोदयात् ॥ २२ ॥

हे “ अग्रे ” अग्रनेतः । निऋतिवेषदर्शनेन वयम्भीताः ।
 अस्माकं त्व निऋतिः माभूः । “ अबिभ्रत ” तद्रेषं तदायु
 धानिवा अधारयन् अस्मद्रक्षणार्थं । “ आगहि ” आगच्छ ।
 आगत्य । “ मा ” “ श्रियापरिपातय ” भोगादित्क्षणयैह
 लौकिकया लक्ष्याच्च सर्वतः सगमय । आगहीति गमेल्लौटिशपो
 लुक् । अदुनासिक लोपः ।

अग्निन्नतुवाके जगत्कारणतयोक्तं परमपुरुषं सूक्तोक्तगुण विशिष्ट
 तथा प्रत्यभिज्ञाप्य तच्छेषत्वेन सर्वमनुसन्धेयमित्याह (पुरुषस्येति) “पुरुष
 स्य” अत्र पुरुषसूक्तोपे सर्वपूरकत्वेन निर्दिष्टस्य । “सहस्राक्षस्य” “सहस्राक्ष
 सहस्रपाद” ‘विश्वतश्चक्षु’ रित्यादिना निर्दिष्टस्य सार्वज्ञ्यादिगुणाकरस्य ।
 “महादेवस्य” ‘सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्यमहति महीयते, त
 स्माद्बुध्यते महादेव’ इति श्रुत्यैवप्रतिपादितस्य । तथान्यत्र ‘वेदाहमेतं पुरुषं
 महान्म्हं’ ‘महतोमहीया’ निति । महत्त्वगुण विशिष्टस्य । तमेनं सर्वकालं
 “विद्म” इमंमर्थं “धीमहि” सदाध्यायेमच । सम्प्रसारणात्मनेपदे छान्दसे ।
 सङ्घेव ‘उतामृतवस्येशासुनः’ इति मोक्षहेतुत्वेन निर्दिष्टो रुद्रशब्दे
 नोक्तः पुरुषोत्तमो रुद्रः । ‘रुद्रो बहुशिरा’ इति च । संहारकाले प्रजा
 संहारन् रोदयतीति रुद्रः । रुः दुःखम् , दुःखहेतुं वा द्राव
 यतीति रुद्र इत्युच्यते । तस्मात् शिषः परमःकेवलमिति लिंगे ।
 संसारदुःखं तापत्रयादिकं द्रावयतीति निर्वचनात् सहस्रनामादिषु
 प्रसिद्धोरुद्रोनारायणएव । नैमित्तिकसंहार हेतुभूत रुद्रस्तु जातः ।
 तथा श्रुतयः ‘ यतोहि रुद्रः सञ्जज्ञे तदाहि भुवनेषु ज्येष्ठं ’
 ‘ सद्योजातायवैनमः ’ ‘ ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय ’ ‘ ध्यानान्तस्थस्य
 ललाटावचक्षः ’ ‘ अग्रे न ब्रह्मानेशानः ’ ‘ विश्वाधिकोरुद्रः ’ ‘ सन्नद्या

सशिवः ' इतोरुद्राः परागताः ' ' वसून् रुद्रा ' नित्यादिकाः ।
 श्रीमहाभारते च 'श्रीकण्ठो ब्रह्मा' सुतः । उक्तवत्तन्निदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं
 शिवः' इत्यादि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । सद्योजातत्वं क्रोधवेगादचिन्तितमेव
 जातत्वम् । तत्र रुद्रोदुद्रावचेति रुद्रनाम निरुक्तिः । 'रोदनाद्रवणाञ्चापि
 रुद्रोनाम्ने' त्युक्तं । अत्रतु रोदयति द्रावयति चेति भक्तानन्दाशुजन
 काव द्रावकत्वादि विशेषण विशिष्टो नारायण इति नेतर इह मतन्यते ।

ननु ईशान शिवशम्भुशर्व महादेवरुद्रादयः शब्दाः रुद्रदेवता
 विशेषसमाख्यात्वेन प्रसिद्धाः कथं भगवत्परत्वेन व्याख्यायत इति चेत् ? न ।
 यद्यप्यग्नीन्द्र वायुवरुणसोमादित्य वैश्वानरप्रजापति हिरण्यगर्भ शिवशंभु
 प्रभृतयश्शब्दाः देवतान्तरेषु समाप्नायन्ते, तथापि ब्रह्मप्रकरणाम्नाताः
 सर्वे शब्दा अपर्यवसानवृत्त्या योगवृत्त्यावा भगवत्येव निरुच्यन्ते ।
 एतेषां शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन यद्गुणादिकं मुपपद्यते, तद्भगवत्येव
 अनवधिकातिशयत्वेन मुख्यमिति, इतरत्र तल्लवलेशादौपचारिकमिति
 वदाचार्यैः श्रीमत्पराशरशौनकादिभिः मुनिभिः निर्णीतम् । वैष्णवे
 पुराणे- ' तत्रपूज्यपदार्थोक्ति परिभाषासमन्वितः । शब्दोयत्रोपचार
 णत्वन्यत्र ह्युपचारत ' इति । भगवान् भाष्यकारोपि श्रीमद्रामानुज
 मुनिः ब्रह्मशब्दनिर्घञ्जे तथोक्तवान् ' सर्वत्र बृहत्त्वं गुणयोगेनहि ब्रह्म
 शब्दः, बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोस्यमुख्यार्थः,
 सच सर्वेश्वरएव, अतो ब्रह्मशब्द स्तत्रैव मुख्यवृत्तः, तस्मादन्यत्र तद्गुण
 लेशयोगादौपचारिकः ' इति । किञ्च । अत्र प्रकरणे मुमुक्षुणोपास्यं
 परंब्रह्म तद्गुणविशेषाश्च प्रतिपाद्यन्ते । मुमुक्षुपास्यं परंब्रह्म नारायण
 एवेति महामुनीन्द्रगुह्यं ' आलोढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ।
 इदमेकं मुनिस्त्वन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ' इति । अन्येषां च ध्येयत्वं
 विनिन्दति शुभाश्रयप्रकरणे भगवान् शौनकः ' आब्रह्मस्तम्बयन्ता जग
 दन्तम्बवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनित संसारवशवर्तिनः ॥ यत्तस्ततो

तत्पुरुषायविद्महे महादेवायधीमहि, तन्नोरुद्रः

प्रचोदयात् ॥ २३ ॥

नितध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यान्तर्गतास्सर्वे तेहि संसारगोचराः इति । भगवान् पराशरश्च ' अन्येतुपुरुषव्याघ्र चेतसोये व्यपाश्रयाः ' अशुद्धास्तेसमस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोग्ये ' इति ।

अपि च भगवच्छास्त्रे ष्वन्येषां भगवद्ब्रह्मचरिक्वितानां देवानां भवोपकरणत्वमेव प्रतिपाद्यते न मोक्षसाधनत्वं । श्रीसात्वते ' वक्ष्ये भवोपकरणं गीर्वाणगणमुत्तमं । नानावैभवमूर्तिनां योवतिष्ठेतशासने ॥ काळोवियन्नियन्ताच्च शास्त्रानानांगलक्षणम् । विद्याधिपतयश्चैव सरुद्रस्सगणाश्शिवः ॥ प्रजापतिसमूहश्च इन्द्रस्स परिवारकः । मुनयस्सप्तपूर्वैन्धे गृहास्तारादिकैर्भृताः ॥ जीमूताश्चाखिला नागा स्त्वप्सरोगणउत्तमः । ओषधश्चैवपशवो यज्ञास्सांगाखिलाश्चये ॥ विद्याचैवापराविद्या पावकश्चैवमारुतः । इन्द्राकौवारिवसुधे इन्द्रोक्तममलक्षण ॥ चतुर्विंशतिसंख्यन्तु भवोपकरणम्महत् । भवस्साक्षात्प्रधानस्तु व्यापकोजलक्षणः ॥ मन्त्रमन्त्रेश्वरन्यासात् सोपिपूज्यात्वमेतिचे ' ति ।

तस्मा दस्मिन्प्रकरणे शिवशम्भुरुद्रेन्द्रप्रजापतिमहादेवादयश्शब्दानारायणेमुख्याइति सर्वैर्निश्चेयाः । तथाच सूत्रं ' वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषा ' दिति, ' साक्षादप्यविरोधं जैमिनि ' रितिच । तस्मादयं रुद्रमहादेवादिशब्दो नारायणपरपवेति ।

इतः पूर्वमेव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताशुणाः प्रतिपादिताः । इतःपरं तु नारायणवासुदेवविष्णुशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभूता स्सकलचेतनाचेतन व्यापनभरणसाधारण नियमनस्वाम्यादयः तद्विभूतिपर्यायाश्च प्रतिपाद्यन्ते । (तत्पुरुषाय) पञ्चगायत्र्यः । तस्यपूर्वोक्तस्य महापुरुषस्य पुरुषः " तत्पुरुषः " षष्ठीतत्पुरुषोयं । " विद्महे " जानीमः । " महादेवाय " तदीयाअपि महान्तः । तथा ' य

तत्पुरुषायविद्महे वक्रतुण्डायधर्मिहि, तन्नोद्

न्तिःप्रचोदयात् ॥२४॥

तत्पुरुषायविद्महे सुवर्णपक्षायधीमहि, (५)तन्नो

गरुडःप्रचोदयात् ॥ २५ ॥

स्त्रेवंब्राह्मणावि । त तस्यदेवाअसन्वशे ' ' सर्वेस्मदेवाब्रह्मिमावह
न्ति ' ' नकर्तृणावध्यतेनोक्नीयान् ' ' तस्येवात्मापद्वित्वंवि
दित्वानकर्मणालिप्यतेपापकेन ' इत्यादिना तदीयानां महत्त्वमुपपा
द्यते । "महादेवाय" " धीमहि " ध्यायेम । तदीयत्वेनानुसन्द
धीमहि । " तत् " तत्र तदीयत्वेनानुसन्धानेन । " नः "
अस्मान् । स " रुद्रः " " प्रचोदयात् " प्रचोदयतु ।

अस्मिन्प्रकरणे पुरुषोत्तमस्य नारायणस्यैव प्राप्यत्वोपास्यत्व
प्रतिपादनात् ब्रह्मन्द्गरुडादीनां तद्विभूतित्वं प्रपञ्चनात् शुभाश्रयप्र
करणेषु सर्वत्र नारायणस्यैव शुभाश्रयत्वनिर्णयात् अन्येषां स्वात
न्त्र्याभिमानिनां तन्निषेधात् अत्रापि प्रसिद्धं तदीयभावस्य गरुडस्य
तत्पुरुषायोति समाम्नानात् साक्षात् ध्येयस्यविष्णोर्गायत्र्यां तत्पुरुषा
येत्यनाम्नानात् नारायणानुवाकादिषु नारायणस्यैव सर्वस्वामित्वं स
र्वमंगलाकारत्वं महाज्ञेयत्वं विश्वात्मत्वं विश्वशरीरत्वं परब्रह्मत्वपर
ज्योतिष्टूपरमत्वं सर्वव्यापित्वं सर्वाधारत्वं सर्वशेषित्वं प्रतिपादना
च्चास्या रुद्रगायत्र्या उक्तएवाथेति ।

प्रसिद्धतत्पुरुषभावं द्वितीयगायत्रीप्रतिपादयति । " तत्पुरुषायोति"
गतं । " वक्रतुण्डः " कुटिलनासिकः । छान्दसोऽकारः ।
दन्तोस्यास्तीति " दन्ती " भयंकरमहादन्तः । छान्दसो ह्रस्वः ।

तृतीयाभगवद्वाहनगरुडगायत्री । "तत्पुरुषायोतिगतं" "सुवर्ण
पक्षाय" शोभनपतनसाधनपार्श्वाय । " गरुडः " गरुडि रपर
दूरंडयते विहायसागच्छतीति गरुडः । गिरतिनागान्वागरुडः ।

कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारिधीमहि, तन्नो
दुर्गिःप्रचोदयात् ॥ २६ ॥

नारायणाय विद्महे वासुदेवायधीमहि, तन्नोवि
ष्णुःप्रचोदयात् ॥ २७ ॥

प्रतिकूलानां निगरणशूलः । गिरतेरौणादिकउडचप्रत्ययः । [टकारः उ
न्दसः ?] । गरुडानाम भगवद्भाइकोवेदात्मा । यथा ' सुपर्णासिगरुमा '
 नित्यादि ।

प्रसिद्ध तदीय भावस्य चतुर्थी गायत्री (कात्यायनायेति) तत्पुरुष
त्वप्रसिद्धिदर्शनार्थं कात्यायनायेत्यभिहितं । कतशब्दो गगादिगणेपठितः ।
यजन्तात् तस्मात् ' यज्जिज्ञोश्चे ' तिफक् । कतस्य गोत्रापत्यं वा का
त्यायनः । तस्यदुर्गाभिमानित्वात् कात्यायनायेति दुर्गस्तामानाधिकरण्ये
नाभिहितं । " कन्यकुमारि " कनदीप्तौ । कन्या दीपनशीला । कुमारी
कात्या । ' कुमारि ' छान्दसस्वा द्विभक्तिलोभोह्रस्वत्वंच । दुर्गइति
दुर्गाभिमानिनीदेवता ।

पंचमीविष्णुगायत्री (नारायणायेति) नराणां समूहः नारं ।
तेषां प्रदर्शनार्थं कतिचिन्नराउक्ताः । ते सर्वे अयनं यस्यसनारायणः ।
तं " विद्महे " जानीमः ! तदर्थं " वासुदेवाय " " धीमहि "
 ' सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यत्रेतिवैयतः । ततस्त्ववासुदेवेतिविद्मद्भिः
परिपठ्यते ' । तथा ' भूतेषु वसते स्वान्तः वसत्यत्रच तानियत् ।
धाताविधाताजगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ' इति वासुदेवनिरु
क्तिः निरूढा । तं " धीमहि " ध्यायेम । " तन्नोविष्णुः "
 " प्रचोदयात् " प्रचोदयतु । तत्रास्मान् विष्णुः प्रचोदयतु । ' व्याप्य सर्वा
निमान् लोकान् स्थितस्तस्यत्र केशवः । ततस्तुविष्णुनामाहि विशे

सहस्रपरमादेवीं सैमीं मूलाशतांकुराः सर्वं हरतु मे
पापं दूर्वाद्दुस्स्वप्ननाशिनी ॥ २८ ॥

धोतः प्रवेशना 'दिति श्रीहरिदत्ते । अनयागायत्र्या उपास्यस्य पुरु
षोत्तमस्य अष्ट छिष्यक षड्वर्णरुपा एतेत्रयोमन्वाः प्रतिपादिताः । तस्मा
देतैरेषोऽनुसन्धेय इति परमरहस्य माविष्कृतं ।

अथवा-एव सर्वेषां पुरुषतादर्थ्यं प्रतिपाद्य तदेवास्नाद्दृश्यति (नारु
यणायति) एतान् "नारायणाय" तस्यशेषभूतान् विद्महे, वासुदेवायधी
महि तन्नोविष्णुरिति पूर्ववत् । इभं विष्णुगायत्री सकलसंसारिणां
मातेर्वाहृतकारिणी तस्मा देतवध्यानार्थंनुसन्धानादिषु यतितदम् । अस्य
माहात्म्यं कौर्म उपरिभागे योजये द्वैण्यं सूक्तं गायत्री चैव वैष्णवी ।
तस्य नैवदृतास्सर्वे पुरुषार्था महात्मन इति । अस्मिन्ननुवाके पूर्वोक्तास्सर्वे
मन्वाभगवत्समाराधने विनियुक्ताः । समाराधनांगत्वेन स्नान विधीयते ।
तथा च दक्षस्मृतौ 'उप्युंपसिःस्नानं सन्ध्याया मुदितेपिवा । प्राजा
पत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनमिति । जयाख्यसंहितायां 'तस्दादेक
तमं कार्यं स्नानं शुद्धावरेणतु । स्नानपूर्वाः क्रियास्सर्वा यत् सस्यक्
फलमदा' इति ।

इतःपरं स्नानार्थमन्वा आम्नायन्ते । तत्रस्नानमंगलार्थं शिरसा
दूर्वांधारयेत् (सहस्रपरमेति) एषानुष्टुप् । "सहस्रपरमा" सहस्रा
दारभ्याधिका फलमदाने । "देवी" श्रोतमाना । "शतमूलाशतांकुरा"
अनेकमूलांकुरा । एवं भूता । "दूर्वाद्दुस्स्वप्ननाशिनी" दुस्स्वप्नफलच्छेदिनी ।
सा, भगवत्प्राप्ति विरोधि "नेपापं सर्वहरतु" अपहरतु । सकलसुखहेतुभूतं
पुण्यं तत्फलभूतां सकलसमृद्धिं च दिक्ष्विति यावत् ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरा, -शिरसा
धातुदेविरक्षस्त्रांपदेपदे; ॥ २९

उद्धृतासिवराहेण कृष्णेन शतबाहुना, (६)

स्नानकाले मृद्वहणमत्राः (अश्वक्रान्ते) इत्याद्याश्ववरः । तत्र
प्रथमो लुष्ट् । “ हे अश्वक्रान्ते - अश्वेन व्यापकेन पुरुषोत्तममेव क्रान्ते
व्याप्ते । “ हे रथक्रान्ते ” ‘ रथेन ’ रहण शीलिन जीवजातेन ‘क्रान्ते’
अधिष्ठिते । अथवा रथक्रान्ते अजुंनसारधिना कृष्णेन अधिष्ठिते । “ विष्णु
क्रान्ते ” विष्णुनाक्रममाणेन क्रान्ते । ‘ विचक्रमे पृथिवीमेष रता ’
मिति । यद्वा अश्वेनाशुगमनशीलेन हयव्रविणे क्रान्ते विष्णुनावामनेन
क्रान्ते विष्णुक्रान्ते । “ वसुन्धरा ” हे वसुन्धरे । वसुना निधीनां धार
यित्रि । व्यत्ययेन प्रथमा । “ शिरसाधारिता ” अथमत्राशिरसा ऊर्ध्वपुण्ड्र
रूपेण धारिता । “ देवी ” देवनशीला । ‘ रक्षस्वमांपदेपदे ’ श्रुतेः ईपुण्ड्रैर्मा
‘पदेपदे’ स्थाने स्थाने अभिगमनोपादानेऽप्या योगेपु त्वं रक्ष । तत्र विघ्नादिक
मुन्मूल्ययोग्यतामापाद्यपाहि । एवमृद्धारण स्मरन्ति वसिष्ठस्मृतौ ‘ स्नात्वा
ललाटे तिलकं मृदाकुर्यादतन्द्रितः ! पाण्डपजितादीनां दर्शुंनस्याप
लुत्तय’ इति । तथा श्रीषामनपुराणे - ‘ रक्षार्थमरि नाशार्थं मोक्षार्थं च महा
मुने । धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रन्तु शिरसाहर्निशसिदा ’ इति । मृद्धारणविधे स्त
दर्शापते मन्त्रामार्कण्डेयादिभिः तत्रैव विनिष्कृताः ‘ उर्ध्वपुण्ड्रमृदाधार्य
विघ्नेष्वमृदादिना । उधृतासीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ’ इति ।

परोष्णिक् । हे वसुन्धरे ! त्वं पूर्वरसातलंगता भग
वतायज्ञमूर्तिना “ वराहेण उद्धृतासि ” तस्यैव विशेषणं
“ कृष्णेन ” ‘ कृषिर्भवाच्चकशब्दो णश्चनिवृत्तिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयो
गत्वा कृष्णइत्यभिधीयत ’ इति व्यासः । तथा - ‘ सदानन्दात्मकत्वाच्च ’ इति ।

भूमिर्देवदुर्धराणीलोलैश्चारिणी ॥ ३० ॥

मृत्तिकेह्ननमेपापं यन्मयादुष्कृतंकृतं, स्वयाहतेन
पापेन जीवामिशरदशशतं ॥ ३१ ॥

मृत्तिकेदेहिमेपुष्टित्वयिसर्वप्रतिष्ठितं ॥ ३२ ॥

‘कृष्णोवर्णश्च मे यस्मात् तस्मात् कृष्णोहमर्जुने’ त्रिवा कृष्णः । तेन ।
भवन्त्यस्याः सर्वेपदार्थाइति “भूमिः” “धनुः” सर्वकामदोग्नी । उपन्ना
स्वर्षे पदार्था जीवन्त्यस्यामिति “ धरणी ” घृङ् अवस्थानं । ‘ करणा
धिकरणयो श्वे’ त्यधिकरणे ल्युट् । “लोकधारिणी”लोकयन्त इति लोका
इति असद्व्याप्तानां सर्वेषां धारयित्री । यस्मादेवं गुणगरिष्ठा, तस्मात् ।
त्वमेभि गुणै मांसुद्धरेति भावः । ✓

मृत्तिकेत्यनुष्टुप् । इ “ मृत्तिके ” सर्वभूतसंमर्दं सहे । मया शिरसा
धारितात्वं “ मे पापः ” “ ह्न ” नाशय । व्यत्ययेन शप् । “ मया ”
विहिताकरण प्रतिषिद्धसेवादिभिः अनादिकालेन भगवत्प्राप्ति विरोधि
“ य द्युष्कृतं कृतं ” । “ स्वया ” पावनया । “ हतेन ” सर्वेण “ पापेन ” उपल
क्षितः त्वद्धारणात् सकलैश्च क्षुभैस्संगतोहं “ जीवामिशरदशशतं ” जीव्यासं ।
भगवत्परिचर्यां विनोदनेन सर्वकालं सुखं जीव्यासं । पञ्चमोऽलकारः ।

(मृत्तिकेदेहिमइति)चतुर्थोऽनुष्टुप् । अस्याः पूर्वमर्धर्चं स्वयाहतेनेनित्ये
तरकेचिदधीयते । अनुपंगेण द्वितीयमर्द्धर्चं पूरयन्ति केचिद् । अन्यत्वन्य
मर्द्धर्चमधीयते “ यद्देवं यच्च मानुषं ब्रह्मदत्तासिकाश्रयी ” ति । “ हेमृत्तिके ”
सर्वं सहे विश्वम्भरे वसुम्भरे क्षमे त्वं “ मे पुष्टि देहि ” भगवत्परिचर्यापरस्य
तदुपकरणभृतां सर्वां समृद्धिं देहि । “ त्वयिसर्वप्रतिष्ठितं ” सर्वेषां प्राणिना
मुपजीव्यं धनधान्यादिकं सर्वं त्वयि निहितमिति । “ स्वयाहतेनेति ” गतं ।
“ यद्देवं ” देवसम्बन्धि “ यच्च मानुषं ” मनुष्यसम्बन्धि । तत्सर्वं भोग्यजातं
त्वयिस्थितं । “ ब्रह्मदत्तासि ” परेण ब्रह्मणा लोकहितार्थं दत्तासि ।

गन्धद्वारादुराधर्षा नित्यपुष्टांकरीषिर्षी, ईश्वरी^७
सर्वभूतानां तामिहोपह्वयेश्रिय । ३३ ॥

हिरण्यशृङ्गवरुणंप्रपद्ये तीर्थमेदेहियाचितः, य

गन्धद्वारामित्यपि मृद्धारणे कौश्विद्विनियुज्यते । कौश्वित् गोमयानु
लेपने । गोमयस्य श्रीहेतुत्वात् तद्भावेनस्तूयते । गन्धद्वारामित्येषाप्यनुष्टुप् ।
चन्दनकपूरकस्तूरिकादीनि शोभनगन्धवन्तिद्रव्याणि यस्याः प्राप्तेः “द्वारा
णि ” उपायाः । तां । “ दुराधर्षा ” दुष्टैर्निषिद्धाचारैः धर्षयितुं मशक्यां ।
तै बुध्वापामितियावत् । “ ईश्वरीं सर्वभूतानां ” सर्वेषां दृष्टिणमुभावधीनां
प्राणिजातानां मीश्वरीं स्वामिनीं । तथा ‘ अस्येशाना जगतोविष्णुपत्नी ’
इति । श्रीविष्णुपुराणे - ‘ नित्यैवैषाजगन्माता विष्णोःश्रारनपायनी ।
यथा सर्वगतोविष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तमे ’ इति । “ तां ” सर्वेश्वरीं “श्रियं” सर्वै
राश्रयणीयां । “इह” भगवदभिगमार्थं कर्तव्ये स्नानादिकर्मणि । “उपह्वये”
ममसमीपे आह्वयामि । इहगत्य मां तापत्रयाभितप्तं स्वकटाक्षामृतवर्षणेन
समुज्जीवयत्विति भावः ।

“ अश्वक्रान्तेति ” प्रतिपादितप्रभूम्या गन्धद्वारेति प्रतिपादितया
लक्ष्म्याच समेतं इन्द्रादिपरिवारसमेतं साक्षात्सर्वेश्वरं पुरुषोत्तमं
सर्वदुरितशान्त्यर्थं सर्वमंगलप्राप्त्यर्थं च हिरण्यशृङ्गमिति द्वयेन प्रपद्यते ।
(हिरण्यशृङ्गमिति) “वरुणं” अनाथान् दीनानशरण्यानलम्बनांश्च स्वयं
रक्षणार्थं वृणोतीति वरुणः । ‘ कृष्टुदारिभ्य उन ’ त्रिति औणादिक
उनन्प्रत्ययः । यद्वा-सर्वेषां दुरितानां वारयितारं “ हिरण्यशृङ्गं ”
हितरमणीयदीप्तियुक्तं । तथा ‘ अथयदतः परोदिवोज्योतिर्दीप्यते ’ ‘ नारा
यणपरोज्योतिः ’ ‘ तस्य भासासर्वमिदं विभाति ’ ‘ यच्चन्द्रमसियञ्चाग्नौ तत्ते
जोविद्धिमामक ’ मिति । अथवा “हिरण्यशृङ्गं” दुष्टनिबर्हणसाधनभूत दिव्य
पंचायुधसमेतं । तथा ‘ तमसः परमोधाता शंखचक्रगदाधरः ’ इति । तथा च

न्मयाभुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्चप्रतिष्ठाः, ॥ ३४ ॥
 यन्मेमनंसावाचा कर्मणावादुष्कृतंकृतं, तन्नइन्द्रो
 वरुणोबृहस्पतिस्सविताचपुनन्तुपुनःपुनः।३५।(७)

सुमित्रानआपओषधयस्सन्तु दुर्मित्रास्तस्मैभूया
 सुर्योस्मान् अश्विनोऽप्यग्निद्विष्मः ॥ ३६ ॥

अक्रूराधमर्षणध्याने 'चतुर्भुजमुदारांगं चक्राद्यायुधभूषण' मित्यादि ।
 जगत्प्राप्तिविरोधि सकलपापघातार्थं उपायत्वेनाध्यवस्यामि । एवं मया
 याचितोवरुणस्त्वं । स्वप्रपत्तिविमुखान् संसारपाशै रावृणोतीति वरुणः ।
 'वरुणोवावरुणोवृक्ष'इति श्रीसद्गुरुनामनि । "याचित" इति प्रपत्तेर्याचनाशरी
 रत्वं दर्शितम् । "मे" मद्य प्रपन्नाय । "तीर्थं देहि" भगवदभिगमयोग्यां
 शुद्धिं देहि । "यन्मयाभुक्तमसाधूनां" भगवद्विमुखतया अभोज्यान्नानां
 सम्बन्धियत् 'भुक्तं' अशितं । "पापेभ्यः" हनिभ्य । एवं भगवद्विमुखेभ्यः
 "प्रतिग्रहः" कृतः, धनधान्यादिकं प्रतिगृह्णातं ।

जन्मांतरीय दुरितनिरसनमपि प्रार्थयते(यन्मइति)पश्याबुद्धती। "मे"
 मया "मनसा" परदुःखाभिध्यानादिना । "वाचा"पारुष्या नृतभाषणादिना
 "कर्मणा" अदत्तोपादानादिना । "यदुष्कृतं" भगवत्प्रातिकूल्यं "कृतं"भाच
 गितं । तन्मेइन्द्रादयः "पुनःपुनः पुनन्तु" निरवशेषं शोधयन्तु ।

सुमित्राइत्यादीनि विरोधिनिरसनार्थानियजूषि। "आपः"परमपुरुषस्य
 शरीरभूताः । "नः" शेषभूतानामस्माकं । "सुमित्रास्तन्तु"शोभनमैत्रीकरा
 स्तन्तु भवन्तु । तथा 'यदम्बुवैष्णवः कायः' 'यस्यापश्शरीर' निति ।
 ओषधयश्च सर्वपापानां दाहिकाःपुण्यानां पोषकाः । तास्मास्माकं यथार्थना
 न्नयो भवन्तु । अस्मद्विरोधी यः पुरुषः वयं यस्य विरोधिनः "तस्मै दुर्मित्रा
 भूयास्तुः" अनर्थकारिण्योभवन्तिवति यावत् ।

नमो॒अग्नये॑ पू॒सुमते॒ नम॒इन्द्रा॑य नमो॒वरु॑णा॒यनमो॑
वारु॒ण्यै॒नमो॒द्भ्यः ॥ ३७ ॥

यद॒पां॒क्रूरं॑ यद॒मे॒ध्यं॑ यद॒शां॒तिं॑ तद॒पग॑च्छतात् ॥ ३८
अत्या॒शना॒द॒ती॒पाना॑द्यच्च॒ उ॒ग्रात्प्र॑ति॒ग्रहात्॑ , तन्मे
वरु॑णो॒राजा॒ पाणि॑ना॒ह्यव॑मर्शतु ॥ ३९ ॥

नमोऽग्नये इति यजुषा अन्तर्यामिणं तद्विभूतिभूतां श्रोपतिष्ठते । 'अप्सुमते' अप्सुशुद्धेन्तर्वसति तस्मै अप्सुमते । 'अग्नये' तथा 'अग्नियागर्भं दधिरे विरूपाः' इति । 'आपोवा अग्नेरापतनं' इति । 'वारुण्यै' वरुणस्यैवं वारुणी । तत्त्वतीति यावत् ।

यत्र निमज्जे तत्रापः प्रदक्षिणमावर्तयति (यदपामितियजुषा) "अपांक्रूरं" अपां सचन्वि, यत् 'क्रूरं' हिंसकम् । दुष्टसत्त्वादि कं । 'यदमेध्यं' यच्चमेधनानर्हं अशुद्धं वस्तु । "यदशांतिं यच्चसोपद्रव पराभिचारादिभिः । अस्ति । "तत्" सर्वं अद्भ्यः । "अपगच्छतात्" विनश्यतु ।

उत्तराभिस्तिष्ठति रपोमृद्धिं सिञ्चेत् । तत्रात्याशनादित्यजुष्टुप् । "अत्याशनात्" स्वयमेकान्तिना अतिभोजनकृतात् पापात् । तथा मनुः । 'अनायुष्यमनारोग्यमस्वर्ग्यमनि भोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्पारिवर्जयेत्' 'अदत्त्वातु यएतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः । सभुञ्जानो नजानाति श्वगृद्धैर्जग्धि मात्मन' इति । अथवा शास्त्रमयांदा मितित्या भोज्यान्न भोजने कृतम् । तस्मात् । "अतीपानात्" शास्त्रनिषिद्धादपेयपानात् । "उग्रात्प्रतिग्रहात्" शूद्रादि निहीनतरनिहीनतमेभ्यः स्वभावतो हेयेभ्यः प्रतिग्रहात् । "यच्च" महापातकोप पातकादिरूपसंजातम् । "वरुणो राजा" "पाणिनाह्यवमर्शतु" अपयापयतु । द्विशब्दस्संभावनायाम् । अहं मपापो यथाभूयास न तथा कुर्यादिति ।

सोऽहं पापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः, ना
कस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकतां ॥ ४० ॥

इमं भेगङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोमंसचता
परुष्ण्या, असिक्रिया मरुद्भूरे वितस्तया जीकी
ये शृणुद्ब्रह्मसुषोमया ॥ ४१ ॥

सोऽहमित्यनुष्टुप् । ‘सोऽहं’ वरुणेन सर्वेश्वरेण सर्वपापहरेण पाणिना
अवमृष्टः । अतएव ‘विरजः’ छान्दसोऽङ्गव्यत्ययः । पापहंतु भूताभ्यां रज
स्तमोभ्यां विगतः । ‘निर्मुक्तः’ अतएव विमुक्तवासना रुचिप्रकृतिसम्बन्धः ।
‘मुक्तकिल्बिषः’ भगवत्प्राप्ति विरोधिभ्य स्वर्षेभ्यः पापपुण्येभ्यो विमुक्तः ।
एव विगतसमस्त प्रतिबन्धकः । ‘नाकरय पृष्ठं’ दुःखा समिन्ननाक,
तस्य पृष्ठम् । दिव्यस्थानम् । दिव्यपर्यकादिकम् । ‘मारुह्य’ ।
‘गच्छेद् ब्रह्मसलोकतां’ ब्रह्मणस्सर्वेश्वरस्य नारायणस्य सर्वात्मना
सलोकतां गच्छेयम् । छान्दसः पुरुषव्यत्ययः । तथा ‘यो वेद निहितं
गुहायां परमेष्ठ्यो मनू, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपाश्चिते’ ति ।

(इमं) इयं जगती । एतानि नदीनामनि । ‘स्वरितात्
संहिताया’ मित्येक श्रुत्यम् । ‘हेगगे’ भगवद्दामपादांशुष्ट प्रसूते ।
अत एव सर्वपापहरे । त्वं ‘मे’ मदीयम् । ‘स्तोमं’ स्तोत्रम् ।
‘शृणुहि’ शृणु । ‘छन्दसि वा वचन’ मिति विकल्पितत्वात्
‘उतश्च प्रत्यया’ दिति लोपोनभवति । ‘आशृणुही’ ति आकारस्य
भिदासम्बन्धः । अस्मत्पार्श्वमागत्य शृणुहीति यावत् । ‘हेयमुने’
‘हेसरस्वति’ ‘‘ हेशुतुद्रि’ ‘‘ हेपरुष्ण्या’ ‘‘ असिक्रिया
मरुद्भूधे वितस्तया जीकीये सुषोमया सह’ यूयं अन्याभिस्सह ।
‘आसचत’ आगच्छत । आगत्यात्र तीर्थैः समवेताः पुनीत ।
अत्र अयसांशमयित्री गंगा । पापानांशमयित्री उपरतिकारिणी यमुना ।
‘यमउपरम’ इति धातुः । औणादिक उनन् प्रत्ययः । सरः

ऋतञ्चसत्यञ्चाभीद्धात्तपसोध्यंजंयत् । (८) ततोरात्रिं

सरणम् । विश्वित्र प्रसरणवती सरस्वती । क्वचिदुपलब्धा क्वचि
दुपलब्धाचसरस्वतीति । 'शुतुद्रिस्तु शतद्रुस्या' इति द्वावेतौ
श्वशोकार्तेन वसिष्ठेन मरणार्थं यत्प्रवाहेप्रवेशः कृतः तस्या नद्याः
पर्यायौ । तत्राद्यः पर्याय उकारयुक्त शकारवान् इकाररेकयुक्त दका
रवांश्च । आशुतुदतीति ह्युतुद्रिः आशुप्रवृद्धद्रवणा शुतुद्रिः - ।
परागताण्णापरोष्णी । मौरादित्वादनयोर्डीषिपद्द्विग्नया । आकारिण
सह्यणादेशेकृते इकारोपजनभ्रूणान्दसः । अक्षितवर्णा अक्षिक्री ।
'छन्दसिक्रमेक इच्छन्ती' ति डीषि क्रादेशः । इकारभ्रूणान्दसः ।
महतावर्धतइति मरुद्धृथा । इगुपधलक्षणः कः । कावेरी । 'वित
स्तथा सह' उपक्षयरहितावितस्ता । आर्जिकेषु भवा आर्जीकीरा ।
शोभना सोमलता यस्यास्तिरे सामुषोमा । सुषामादित्वात् षत्वम् ।

अन्तर्जलगतोद्यमर्षेण त्रीन्प्राणानायामान् धारयेत् । ऋतंचेत्यनु
ष्टप् । परमकारणा जगत्तृष्टिः प्रतिपाद्यते । अवानामदिशयेना
भिभवित्त्वाद्वाधमर्षेण मित्युच्यते । नित्येस्नानेस्य विनियोगः ।
'सममश्वमेधावभृथेन' इत्यादिस्मृतेः प्रायश्चित्ततया च विनियु
ज्यते । तथा च मनुः 'यथाश्वमेधः क्रतूनां सर्वपापप्रणाशनः ।
तथाद्यमर्षणं स्नानं सर्वपापप्रणोदन' मिति । उक्त महा महिम्नः
परस्मात् ब्रह्मणः परमात्मनः " अभीद्धात् " ' बहुस्यां प्रजायेये '
त्यादि संकल्प ज्ञानोद्दीप्तात् । पुनश्च कीदृशादित्यपेक्षायां " तपसः "
यस्यज्ञानमयन्तप' इति तत्तत्पदार्थस्वरूपलक्षणज्ञानवतः । " ऋतंच
सत्यंच अध्यजायत " ऋतमित्येते गतिकर्मणः कर्तारिक्तः । पूर्वा
वस्थां विहायावस्थान्तरं गच्छतीति ' ऋतम् ' । सर्वजगत्कारणभूतं
प्रधानाद्यपरपर्यायं चेतनसमष्टिभूतं तत्त्वम् । ' सत्यं ' स्वतेजः विकार
दूरीभूत जगत्कारणभूतं पुरुषसमष्टि भूतं । तदुभयमध्यजायत । पूर्वाव
स्थाया भादौ महदहंकार तन्मात्र विकाररूपेणा विरभवत् । च शब्द
स्तृज्यतेवेन वर्तमानानि समुच्चिनोति । (ततोरात्रिर्जायत) " ततः "

रजायत ततस्समुद्रोर्णवः ॥४२॥

समुद्रादर्णवादिंसंवत्सरोऽजायत, अहोरात्रा
णिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी ॥ ४३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौधाता यथापूर्वमंकल्पयत् ,

परिणामक्रमेण रात्रिचन्द्रात्रि रित्यचिः३ परिणामरूपाणि महदादीन्यजायन्त । तमोगुणत्वादात्मगुणानां प्रकाशानां तिरांघायकत्वात् ' रात्रि ' शब्देन प्रकृतिषिकारा उच्यन्ते । अहोरात्रादि परिच्छेदकारिणो स्सूर्या चन्द्रमसौ स्सृष्टे इतरत्र वक्ष्यमाणत्वात् मुखदारात्रि रत्राच्यते । (ततस्समुद्रोर्णवोजायत) वतः अर्णः परिणामात् " समुद्रः " समुद्रघातयस्मादण्डमिति समुद्रशब्देनाप उच्यन्ते । तथा ' अप यव ससर्जादौ तामुर्धार्यमवास्तुजत ' इति । समुद्रवतीति समुद्रः । अपामेत्रोद्रेकः कथ्यते । अथवा समुन्दति सम्यगार्द्राकरोति वेला विक्रमंकृत्वा कदाचिद्भूभागमिति समुद्रः । ' उन्दीक्रेदन ' इति धातुः । अर्णशब्देन जलमुच्यते । ऋच्छति गच्छतात्यर्णः । ' ऋगता ' धिति धातोरसन्प्रत्ययेर्ण उदकम् । तत् भूतमस्योस्तात्यर्णवः । ' अर्णस्रोत्रोपक्षे ' ति मत्वर्थेवप्रत्ययः । सप्तारलोपक्षे । ✓

(समुद्रादर्णवादिंसंवत्सरो अजायत) ताभ्य उद्भूताभ्योद्भूयः । " संवत्सरः " हिरण्य गभांलयः पितामहः । " अजायत " वज्रज गभभूतादण्डा ऋतुर्मुखोजायत । तयामनुः ' तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रां शु समप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ' इति । ततस्सपरमात्मा । " अहोरात्राणि विदधत् " अहोरात्रजीविनः सर्धान् प्राणिनो विदधत् । तत्तत्कर्मानुरूपेण नानायोनिषु नियच्छन् । पुनरपिसयव विशोभ्यते । " विश्वस्य मिषतोवशी " स्वसृष्टस्य भूवजातस्य " मिषतः " चेतनवर्गस्य " वशी " नियन्ता ।

दिनकरादीनामसृष्टत्वात् कथं विश्वस्यमिषतोवशी? तत्राह(सूर्याचन्द्र मसावित्यादि) सूर्याचन्द्रमशब्दः सर्वेषामिन्द्रवह्मणादीनां देवानामुपलक्ष

दिवंचपृथिवींचान्तरिक्षमथोसुवः ॥ ४४ ॥

ऽणार्थः । “धाता ” विधातासर्वेश्वरः । “यथापूर्वमकल्पयत” पूर्वपूर्वकल्पेषु
 तैस्सूर्यादयः यत् स्वरूपा यत् गुणा यत् विभूतिकाः कल्पताः, तथा अकल्प
 यत् । तथा च मनुः-“ यथर्तुवृत्तु ळिगानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते
 तानितान्येव तथाभावा युगादिषु ’ इति । तथा ‘ नामरूपंचभूतानां
 कृत्यानांचंपंचनम्भे । वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ’ इति ।
 स्वसृष्टानां प्राणिनां भोगस्थानानि चाकल्पयदित्याह (दिवंचपृथिवींचेति)
 “ दिवं ” नाकं । ज्योतिष्टोमादिकर्मणां फलभूतं दुःखात्सम्भ्रं सुखमंत्रुरं
 स्वर्गमकल्पयत । ‘ पृथिवी ’ मनुष्याणां वर्णाश्रम विभक्तानां तिरश्चां च
 भोगस्थानं सुखदुःखमिश्र मकल्पयदिति । “ अन्तरिक्षं ” वयोविद्याधर
 गन्धर्वादीनां विहारस्थानं मध्यमन्तरिक्षं लोक मकल्पयत । “ अधो
 सुवः ” एतेभ्य उपरिष्ठा न्महरादिकान् कल्पवाणिनां भोगायतनानुपरि
 लोकानकल्पयत । एवं सर्वाणि भूतजातानि सर्वान् लोकान्श्च कल्प
 यन् स परमात्मः मां शुद्धस्वभावं स्वसंकल्पमात्रेण कुर्यादित्यर्थः ।

एतदधमर्षणसूक्तं परमैकान्तिनस्त्रैविद्यबृद्धा एव व्याचक्षते ।
 (ऋतंचसत्यंचेत्यादि) पूर्वप्रकृतादुक्तमहिम्नः परमात्मनोवासुदेवात्
 परिपूर्णषाड्गुण्यात् “ अभीद्धात् ” प्रलयावस्थावस्थितं शोच्यदशापन्नं
 जगदालोक्य कारुण्य वात्सल्यसौहार्दादि स्वासाधारण दिव्यगुणैर्यथा
 पुरमेतत्प्रकलमुत्पाद्यरमेयेति स्वसंकल्पेन समिद्धात्तस्मात् । तप
 स्संज्ञको ज्ञानात्मासंकर्षणः प्रादुरासीत् । तथा “ ज्ञानात्माभगवान्
 संकर्षण ” इति । तस्मात्तपश्शब्दवाच्यात् संकर्षणा त्सत्यं सत्या
 भिरुयः प्रसिद्धैश्वर्यवीर्यगुणः प्रद्युम्नो जायत - आंविर्भूत् । तस्मात्
 प्रद्युम्नात् ऋतशब्दवाच्यो जगत्स्रष्टानिरुद्धो जायत । तथा भनि
 रद्धाभिरुयस्य “ ऋतजाअद्रिजारतं बृहत् ” इति ऋतेर्गतिकर्मणोनिष्ठायां
 ऋतमिति रूपंभवति । सिष्टक्षायां जगद्भिमुखं ऋच्छतांति यावत् ।

यत्पृथिव्यांरजस्स्वमांतरिक्षेविरोदसी, इमांस्तदा

“ अद्ध्य ज.यत ” अधिशब्देन क्रमोविवक्ष्यते । अद्ध्यजायतेत्यनेन खण्डेन जगत्सिसृक्षार्थां चतुष्पकारादिव्यशास्त्रोदिताव्यूहाख्या साविकसृष्टिरुक्ता । तथा च मूलसंहितायां प्रतिपादितम् । “ ततोरात्रिरजायत ” रात्रिवद रात्रिरिति रात्रिशब्देन प्रकृतिरुच्यते । तमोगुणावाद्वा । गुणानां आच्छादिकाप्रकृतिरजायतेति । ततस्समुद्रघनपस्मा दहंकारादीनीति समुद्रशब्देन महदादय उच्यन्ते । समुद्रः-अर्णवः तस्मान्महदहंकारादिरूपेण विकृतादग्निरणवः जलंम्रादुरभूत् । “ समुद्रादर्णवाद्धि संवत्सरो अजायत ” समुद्रादर्णवात्प्रलयावस्थावस्थित जलधेस्संवत्सरोजायताधिकारि पुरुषस्संवत्सरः प्रजापति म्बंजज्ञे । तथा “ संवत्सरः प्रजापति ” इति । पुनरापि “ मिषतोविश्वस्य ” चेतना चेतनात्मकस्य सर्वस्य “ वशी ” स्वामी अनिरुद्धः “ अहोरात्राणि विदधत् ” अहोरात्र विधानार्थम् । हेतौ शतृ प्रत्ययः । “ सूर्यांचन्द्रमसौ धातायथापूर्वमकल्पयत् ” पूर्वघट कल्पितवान् । सविधातासर्वविधाता अनिरुद्धः “ दिवञ्चपृथिवीचान्त रिक्षमधोमुव. ” इति ।

यत्पृथिव्यामित्यादिभि स्तिसृष्टिभिरधमर्षणोत्तरकालं स्नायात् । तत्र प्रथमद्वितीये अनुष्टुभौ । तृतीया शंक्रुमती । पंचपदसमा । चतुरक्षराः खर्वपादाः । प्रथमः पंचाक्षरः । तेनेयं शंक्रुमती । यथाहुः “ एकस्मिन् पंचकेसर्व छन्दशंक्रुमती ” इति । तृतीयोपि पादश्चतुरक्षरः । स्वरित्येकाक्षरम्पदम् । छान्दसत्वात् द्व्यक्षरंपद मधीतम् । नवदा द्वियन्ते अक्षरखण्डयाने । “ पृथिव्यां ” वर्तमानैरस्माभिः । “ यद्भजः ” पापम् । भगवदपचार भागवतापचाररूपं कृतम् । अस्माभि रनुष्ठितत्वात् “स्वं” आत्मीयं च । “ आन्तरिक्षे ” अन्तरिक्षवा सिन्धो यत्पापमागतः । “ विरोदसी ” रोदस्योः आवापृथिव्योः यत्पापम् । “ विगतं ” विविधमागतम् । रोदसी इत्यत्र सप्तम्याः ‘सुपांसुलुक्’ इति लुक् । “ तत् ” तस्मात् पाप्मानः । अत्रापि पंचम्याः

पोर्वरूपः पन्मत्त्वधमर्षणः ॥ ४५ ॥

एषभूतस्येभव्येभुवनस्यगोप्ता, एषपुण्यकृतांलो
का नेषमृत्योर्हिरण्मयम् ॥ ४६ ॥

द्यावापृथिव्यो हिरण्मयसंश्रितसुवस्रसनस्सुव
स्तशिशधि ॥ ४७ ॥ (९)

स्तथैवल्लुक् । “ इमान् ” अस्मान् पापाचरणोद्युक्तान् । “ आपः ”
जलानि तासां राजा “ वरुणः ” अस्यापि राजा “ अवमर्षणः ”
अघानां अभिभविता पुरषोत्तमश्च । “ पुनातु ” शोधयतु । “ क्षितीशः
पापनाशन ” इति ।

भगवतैव पापसंशोधने हेतुमाह (एषभूतस्येति) “ एषः ”
अवमर्षणः पुरषोत्तमः । “ भूतस्यभव्ये ” देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरा
त्मकस्य “ भव्ये ” तिर्ये परमेपदे । परंपदं । व्यत्ययेन सप्तमी । “ भुवनस्य
गोप्ता ” भुवनानां लोकानां गुप्तचर्यम् । हेतौतृच् । तत्र संश्रितः ।
सदासन्निहितो वर्तते । तथा । “ एषपुण्यकृतां लोकान् ” पुण्य
कृतां धार्मिकाणां लोकान् स्वर्गादीन् उपरिलोकान् । तद्रक्षणार्थं
माश्रित इति शेषः । “ एषमृत्योर्हिरण्मयं ” मृत्योर्मरणहेतुभूतस्य
वैवस्वतस्य । “ हिरण्मयं ” हितरमणीयं लोकं तद्वासिनां गुप्तचर्यं
संश्रित इत्यर्थः । तदस्माकं यत्पापं स एव तत्र सर्वं पापं शोधयति
नान्यदिति भावः ।

एतदेवप्रपंचयति (द्यावापृथिव्योरिति) एष पुरषोत्तमः “ द्यावा
पृथिव्योः ” अधोलोक द्यौर्लोकयोः, “ हिरण्मयं संश्रितं सुवः ” हिर
ण्मयः संश्रितः । व्यत्ययेन द्वितीया । हितरमणीयः “ सुवः ” सुखरूपः
संश्रितोभवति । य एवं सर्वरक्षणार्थं सर्वसन्निहितोभवति । हे पुर
षोत्तम “ सः ” त्वं “ नः ” अस्मान् । भवत्परिचारकान् “ सुवः ”
सुखरूपोभूत्वा । “ संशि शधि ” संशोधय । अस्मान् पापात्तु रूप

आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि, ज्योतिर्ज्वलति ब्र
ह्माहमस्मि, योहमस्मि ब्रह्माहमस्मि, अहमेवाहं
मां जुहोमि स्वाहा ॥ ४८ ॥

संशितव्रतान् अपापान् कुर्वित्यर्थः । 'संशिक्षाधि' शपते छेदि
छान्दसोधिभावः । अथवा 'संशिक्षाधि' मंगलाचरणे ष्वस्मान् शाधि ।
तदा शास्तेरूपम् । छान्दसत्वाद्भ्यासेकारौ ।

अथ आर्द्रमिति यजुषाप भाचामिति । "आर्द्रं" शीतलमाह्लाद
करं यत् । "ज्योतिर्ज्वलति" स्वरूपेण सम्भूतेन प्रकाशने । स्व
धर्मभूतेन ज्ञानेन सर्वं जानानीति । तत् "ज्योतिरेवाहं अस्मि" ।
अन्यशरीरे प्रियादिकं यत् ब्रह्म स्वरूपेण धर्मभूत ज्ञानेन करतलामलक
वत् सर्वं सर्वज्ञत्वात् पश्यति । तत् "ब्रह्माहमस्मि" तच्छरीरेण
शेषभूतोऽस्मीत्यनुसन्धामीति । तथैव श्रुत्यन्तरं "त्वंवा अहमस्मि-
भगवोदेवते अहं वैश्वमसि भगवोदेवते" इति । एतदुदाहृत्य सूत्र
कारेण सिद्धान्तितं "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे" ति ।
सूत्रार्थः - किमुपास्यं ब्रह्म उपासितुं रात्रत्वेनान्यत्वेनानुसन्धेयम् ,
उत अनन्यत्वेनेति संशयः । "अधिकन्तु भेद निर्देशा" दित्यादिषु
उपासितुं रूपास्यस्यान्तरत्वात्पदादानादन्यात्वेन उपास्यमिति पूर्वः पक्षः ।
राजान्तस्तु "त्वंवा अहमस्मि भगवोदेवते अहं वैश्वमसी" ति पूर्व
उपासितारः उपास्य मात्मेनोपगच्छन्ति, अत आत्मेनोपास्य मुपा
सकानां जीवानां उपासितुरात्मेत्वं ग्राहयन्ति शास्त्राणि "यथात्मनि
तिष्ठन्" "यस्यात्माशरीर" मिति । उपासितापरमात्मनः शरीरं,
परमात्मा च उपासितुरात्मेति प्रतिपादनेन । तथा "सर्वं खल्विदं
ब्रह्म तज्जलानिति" "सन्मूर्त्तौ चोपास्यैमास्सर्वाः प्रजाः स
दायतना स्वत्प्रतिष्ठाः" "एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सभात्मा तत्त्व
मसी" ति च तदायतस्वरूपस्थिति प्रवृत्तित्वा प्रतिपादनेन च एव

अकार्यं कार्यवकीर्णास्तेनोभ्रूणहा गुरुतल्पगः;

आसितुं रात्मनोऽप्यात्मत्वेन ब्रह्मणो यथावस्थितं स्वात्मशरीरकं ब्रह्मा
 सन्धाने “अहं” मित्येवानुसन्धेयम् । यथा मनुष्यो हर्मस्मीति
 शरीरस्य स्वप्रकारतैकं स्वभावतया प्रकारिणि स्वात्मनिपर्यवसानं
 तथा स्वात्मनो हं प्रत्ययोहं शब्दश्च न केवलं स्वात्मविषयः, परमात्म
 शरीरतया तद्विशेषणत्वेनैव स्वात्मनोवस्थाना दुपासकोऽप्युपास्यं परं
 ब्रह्मात्मत्वेनोपास्ते । तथा “यादयन्ति च” श्रुतयः “य आत्मनि
 तिष्ठ” त्रित्याद्याः । “योहमस्मि” पूर्वोक्तादन्योवपुरादिष्वपि
 योपिकोऽप्यहमस्मि । “सोहं” “ब्रह्म” ब्रह्मात्मकोहमस्मीत्यनुसन्द
 धामि । तथा च श्रुत्यन्तरं “योहमस्मि सखन् यजे” “यस्यास्मि
 नतमन्तरेमि” “स्वम्मइष्ट” मित्यादि । “अहमेवाहं” शरीरादि
 व्यतिरिक्तो ज्ञानस्वरूपो हम् । “मां” “जुहोमि” परस्मिन्
 ब्रह्मणि नारायणे प्रक्षिपामि । “स्वाहा” सुहुतामाहुति मिव प्रक्षिप्य
 स्वरूपाभिनिष्पत्या कृताधोभवामि । तथा “इदमहं माममृतयोनौ सत्ये
 ऽप्योतिषि जुहोमि स्वाहा” इति । दक्षस्मृतौ “बाहिर्मुखानि सर्वाणि
 कृत्वा चान्तर्मुखानिषै । मनसैवेन्द्रियग्रामं मनश्चात्मनि योजयेत्” “सर्वो
 पाधि विनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् । एतत् ज्ञानं च ज्ञेयं च शेषोऽन्योऽग्रन्ध
 विस्तरः” इति । अनेन मन्त्रेणा चमनव्याजेन मुखेजलं क्षिपन् आत्मानं
 ब्रह्म ब्रह्मणि प्रक्षिपेदिति परमशुद्धिकारणं आत्मयोगरूपं पुरुषसूक्तादि
 प्रसिद्धं मन्त्रं परिचरणार्थं स्नातस्य परमशुद्धयर्थम् मानसं स्नानं ।

(अकार्यकारीति) पुरस्तात् बृहत्या रहस्यप्रायश्चित्तार्थं स्ना
 यात् । स्तेनान्तः प्रथमपादः । “अकार्यकारी” “नहिंस्यात्सर्वा
 भूतानी” त्यादि प्रतिषिद्धाचारानुष्ठाता । “अवकीर्णी” ब्रह्मचर्यादि
 व्रतभंगकृत् । “स्तेनः” ब्राह्मणस्वर्णादिचौर्यपरः । “भ्रूणहा”
 वेदविद्वेषर ब्राह्मणहन्ता । “गुरुतल्पगः” गुरुभार्यांगामी । सर्वे

वरुणोपामघर्षण स्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ४९ ॥

रजोभूमिस्त्वमरौदयस्वप्रवदन्तिधीराः, पुनंतु
ऋषयःपुनंतुवरुणःपुनातुवरुणःपुनात्वघमर्षणः, ५०।

आक्रान्त्समुद्रःप्रथमेविघर्मं ज्ञनर्यन्प्रजाभुव

प्येते । “ तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ” अनेन मन्त्रेण दहनात्पापानाम् । तत्र हेतुमाह (वरुण इति) एतन्मन्त्र प्रतिपाद्यः । “ अमां स्वामी । “ वरुणः ” तदात्मभूतः । “ अघमर्षणः ” पापानामभि भविता । सपुरुषोत्तमः अनादौ काल एवाग्नि महापातकाति प्रसंगिनं मां सर्वस्मात् पापात् प्रमोक्षयत्वित्यर्थः ।

(रजोभूमिरिति) मध्ये ज्योतिर्जगती । पङ्क्तिर्वा । एषापि स्नानमन्त्रेष्वधीतत्वात् स्नानेविनियोग्या । “रजोभूमिः” इयं कर्मभूमिः । सा “तु” । “ अमां ” मदन्त्यम् । अनेन स्नानमन्त्रेण स्नानमनाचरन्तं । अहन्तु स्नानकृत् । “ रोदयस्व ” रोदयतु । दुःखयतु । पुरुष व्यत्ययश्छान्दसः । तुशब्दः पुण्यफळभूमिं न्यावर्तयति । पुण्यफळ भूमिर्मामोदयतु रजोभूमिस्त्विद्यं मद्वचतिरक्तं रोदयत्विति भावः । अमामिति प्रतिषेधार्थकस्या कारकस्य “ सुप्तये ” ति समासः । “ प्रवदन्ति धीराः ” एवं “ धीराः ” धीमन्तः कथयन्ति । अघमर्षण स्नायिनं विहाय अन्यं रजोभूमिः दुःखयत्वित्यधीतत्वात् अघमर्षणेनैव स्नानं कर्तव्यं इति धीराः कथयन्तीत्यर्थः । किञ्च । (पुनन्तु ऋषय इत्यादि) अघमर्षणेन पूयमानं मां एते ऋष्यादयः अतुजानन्तु । तथा शोधयन्तीत्यर्थः । एतेषामन्तरात्मा “ अघमर्षणश्च ” ।

(आक्रान्ति) अर्चने जपेवाविनिष्पद्यते । एतदाद्या अन्तिम तुषाकस्य सर्वविष्टुभः । अनेन परमपदस्यैश्वर्यं प्रतिपाद्यते । एवं प्रस्तुतोयं पुरुषोत्तमः “ समुद्रः ” समुद्रवत्पुण्ययते स्माद्विश्वमिति समुद्रः । पृषोदरादिवाद्रूपासिद्धिः । सर्वकारण मित्यर्थः । “ भुवनस्य ”

नस्यराजां(१०)वृषापवित्रेअधिसानोअव्ये॥ ब्रंहस्तो
मोवावृधेसुवानइंदुः ॥ ५१ ॥

जातवेदसेसुनवामसोमं मरातीयतोनिदहातिवेदः ;

भूतजातस्य । “ राजा ” रंजयिता । स्वामीति यावत् । “ वृषः ”
कामानां वर्षयिता । “ वृधत् ” ब्रह्म । “ सोमः ” सर्वाप्यायकः ।
“ इन्दुः ” परमेश्वर्यवान् । “ सुवानः ” स्वैश्वर्यस्य प्रसविता । एवं
भूतः पुरुषोत्तमः । “ प्रथमे ” आद्ये । प्रथित स्वरूपस्वभावे ।
“ विधर्मन् ” स्वासाधारण विद्वक्षणित्यदिव्यधर्मोपैते । “ पवित्रे ”
स्मर्तृणां पचने । प्रखिद्धे प्रदेशे । “ अधि ” सर्वस्मादुपरिस्थित ।
“ अव्ये ” अवनस्वभावे । अवतेः क्विप् । ऊट् । “ तत्रसाधु ” रिति
यत् । गुणेश्वादेशेचकृते अव्ययइति रूपंभवति । “ सानो ” उन्नते
देशे । वर्णव्यत्ययेन छान्दसओकारः । एवम्भूतेपरमेव्योऽम्न अधि
ष्ठातृत्वेन वर्तमानः । “ आक्रान् ” देवतिर्यङ्मनुष्य स्थावरादिकालो
पकरणभूतं सर्वं जगदाक्रान् वगकुर्वन् । क्रमेः क्विप् । “ अनुना
सिकस्य क्विञ्छो ” रिति दीर्घे “ मानोधातो ” रिति नत्वम् ।
“ प्रजाः ” प्रज्ञानादिभिः पुष्टजन्मनः । तत्रस्थान् सूरीन् । “ जन
यन् ” एतान् स्वगुणाविष्कारेणो जीवयन् । “ वावृधे ” एवं सर्व
निर्वहणेन भृशंवर्तते । वृइदिति वृद्धिविशेषणम् । एवं तदैश्वर्या
दिकं अनुसन्दध्यादिति भावः ।

चोरव्याघ्रपिशाचादि भये दौर्गत्येच जपहोमादिकं जातवेदस
इत्यादिभिः कुर्यात् । एतेच प्रकरणात् परमात्मनि व्याख्येयाः ।
“ जातवेदसे ” “ जातं ” सर्वदानिष्पन्नम् । इतुनाऽनिष्पाद्यं ।
“ वेदः ” ज्ञान धनं वा । यस्पस्यः । अथवा जातानां, असद्व्या
वृत्तानां सर्वेषां प्राणिनाम् । “ वदिता ” जातवेदाः । वेत्तरसुत्र

सनं च वेदति दुर्गाणि विश्वान विवसिं धुं दुर्गाणि ॥

तामभिवर्णां तपसाज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु
जुष्टां, दुर्गादेवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरं सितरसेनमः ॥

त्यथः । तस्मै सर्वज्ञाय सर्वेश्वराय पुरुषोत्तमाय । “सोमं” “सुनवाम”
तदाराधनार्थं अभिषुत सोमाद्युपकरणाभ्याम् । तस्य सर्वेश्वरस्य,
“वेदः” प्रकृष्टं नित्यज्ञानादिकं । “अराधीयतः” शत्रुत्वमिच्छतः
जनान् । “निदहाति” नितरान्दहतु । छेठआहागमः । किंच-
“सः” पुरुषोत्तमः । “नः” अस्मात् । तत्परिचरणैक स्वभावान् ।
“पर्वत” पाळयतु । पृगातेल्लेडिसिप् । “अतिदुर्गाणि विश्वा”
दुरतिक्रमाणि । दुरितानि - संसाररूपाणि नरकादीनि स्था-
नानि । “अति” अतीत्य, अतिक्रम्य । पाळयतु । दुर्गादितरण
प्रकारे निदर्शनं “नाषेवसिंधुं” नाषासिंधुमतीत्य स्थितानि वात्मान्
पाळयतु । “अत्यग्निः” सर्वमतीत्य वर्तमानः अग्नेनेता पुरुषोत्तमः ।
तथा “तथावाय्विन्द्र कर्माणं अतिसूर्याग्नि तेजसं । अतिशुद्धि प्रियात्मान”
मिति । एतदुक्तं भवति । अस्मात्समाराधन सम्प्रीतो भगवान्
अस्माकं गुरुत्वमित्येतां विषयसम्पन्नपापाविद्या प्रकृतिसम्बन्धादीन्
विनाश्य संसाराद्दुस्तार्य स्वचरणारविन्दं प्राप्य सुखयत्विति ।

तामेष परदेवतां कारणमुपगच्छति । “तां” सर्वं प्राणि
प्राणन हेतु भूताम् । अतएव सर्वेषां शुद्धौ स्थिताम् । “अग्नि
वर्णां” दिव्यज्योतिर्मयविग्रहाम् । “तपसा” स्वासाधारणेन
प्रकृष्टज्ञानेन “ज्वलन्तीं” दीप्यमानाम् । “वैरोचनीं” विरोचनं
आदित्येषवन्तीं । आदित्यान्तररस्थिता मित्यर्थः । “कर्मफलेषु जुष्टां”
कर्मसुतत्फलेषु च समाराध्यत्वेन तत्फलदानाय जुष्टाम् । कर्मफलार्थं
खेचितव्यां वा । तत्र सद्धितामिति यावत् । “दुर्गा” अभक्ते

अग्नेत्वं पारशानव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरतिदुर्गा
 णिविश्वा, पृथ्वीबहुलानुर्वी भवातोकाय तन
 यायशंयोः ॥ ५४ ॥

दुर्गमाम् । “ देवी ” देवनवतीम् । “ अहं ” अनन्यसाधनः ।
 “ शरणंपपद्ये ” उपायत्वेनाध्यवस्यामि । हे देवते । “ तस्ते - ”
 तरण शीलै । “ सुतरसि ” संसारगतात् सुदुत्तरयसि । अन्त
 भावितण्यर्थोऽयं । अस्यैदुभ्यमहम् । “ नमः ” नमोहमित्यर्थः ।

एवं परमकारणं पुरुषोत्तमं प्रपद्य स्वापेक्षित मभ्यर्थयते (अग्ने
 त्वमिति) “ हेअग्ने ” अग्नेनेतः पुरुषोत्तम । “ त्वं ” “ नव्यः ”
 नित्ययुषा । अकालकाल्यस्वरूप विभवादिमत्वा दाश्रितेभ्यस्सर्वकाल
 सर्वापेक्षित फलप्रदइति भावः । नव एव नव्यः । स्वार्थिको
 यत्प्रत्ययः । “ अस्मान् ” त्वत्समाश्रयणैक विनोदनात् । “ स्वस्तिभिः ”
 दुर्गातिक्रमोपायभूतैः कल्याणप्रापकैश्च भवत्प्रसादैः । असगतौ ।
 सुपूर्वात् “ क्विच् क्तौचसज्ञाया ” मिति क्विच् । “ अतिदुर्गाणि
 विश्वा ” विश्वानि दुर्गाणि अतिक्रम्य । दुःखेनगति येषुतानि दुर्गाणि,
 विरिञ्चि शतमस्त्राद्यैश्वर्यरूपाणि अतिक्रमय । “ पारय ” पारंप्रापय ।
 संसाराध्वनः पारं परमपदं प्रापयेत्यर्थः । पारशब्दान्तरकरोतीति णिच् ।
 “ पृथ्वी बहुलान उर्वी ” ‘ नः ’ अस्माकम् । ‘ पूः ’ अयोध्या
 पराजितेत्यपरपर्याया । ‘ पृथ्वी ’ महावाकाशः । ‘ बहुला ’
 अनन्तधान्यधन पशुपुत्रादिमती । सिन्ध्यादिदृक्षणोद्वृत् । ‘ भव ’
 शेषभूता भववित्यर्थः । ‘ उर्वी ’ उरुतरा । सर्वकामदोग्नी । उर्वी
 च स्वभूताभवतु । “ तोकायतनयायशंयोः ” तोकाय अपत्याय । “ तनयाय ”
 तस्य पुत्राय । अस्मच्छिष्यप्रशिष्याणां मित्यर्थः । उभयत्र
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ‘ शं ’ शमयिता । त्वत्प्राप्तिविरुद्धानामविद्याकर्मघास

विश्वानिनोदुर्गहा जातवेद स्विधुनुनांवादि ।
 तिपधि, अग्नेअत्रिव न्मनसागृणानो स्माकंभ्य
 वितातनूनां ॥ ५५ ॥

पृतनाजितं सहमानमग्नि मुग्रहुवेम परमाथ्सघ

नारुचिप्रभृतीनां शमयिताभव । “ योः ” मिश्रयिता । त्वस्माभि
 हेतु भूतानां ज्ञानभक्तिप्रपत्त्यादीनां मिश्रयिताभव । शमेष्यतात् क्षिपि
 मितं इस्वे णिळांषे च शमितिरूप । “ युमिश्रणे ” अस्माद्विचिप्रथ
 मैकवचने “ यो ” रित रूपम् । ✓

साधनविधुराणां दुर्बलानां स्वमेव रक्षक इत्याह (विश्वानीति)
 हे “ जातवेदः ” करतलामलकवत् विश्वालोक्तक अग्ने ।
 यथा ज्ञानमुत्तारण सामर्थ्यवन् । “ तनूनां । ” अर्त्वायसाम् ।
 प्राप्तिसाधनविधुराणाम् । “ नः ” अस्माकम् । “ अविता ”
 रक्षणैकशीलः । निराळम्बनानामालम्बनभूत इत्यर्थः । तेषां “ दुर्गहा ”
 दुर्गहन्ता । एधंभूतः । “ स्विधुनुनावा ” स्विधुनुनावेव । अस्मत्स
 म्बन्धीनि । “ विश्वानि ” “ दुरिता ” सर्वाणि ऐश्वर्यकैवल्यादीनि ।
 “ अति ” अतिक्रम्यपरिपाळय । अस्माभिः “ अत्रिवता मनसा ”
 “ गुणानः ” विश्ववन्ति स्वस्वरज स्तमांसि । तत्फलभूतानि त्रिव
 गाणि । तत्प्रतिभटेन मनसा । ‘ गुणानः ’ गौर्यमाणः । तत्रा
 स्माकम् । “ बोधिः ” उद्बुध्यस्व । अस्मदर्थं मवाहितमना भवेति ।

अस्मदुत्तरणार्थं परमपदादिहागच्छेत्याह्वयति । “ प्रतनाजितं ”
 अस्मत्प्रतिभटभूतानां अनादिकाळसंचितानां पापसंधानां जेतारमुन्मूल
 यितारम् । “ सहमानं ” सहनशीलम् । ज्ञानोत्तरकाळभाविनोस्म
 द्द्वपराधान् सहमानम् ।-“ अग्नि ” एवंपापं संशमस्य उत्तारयितारम् ।

स्थात्(११)सनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्वाक्षामं देवोअति
दुरितात्याग्निः ॥

प्रत्नोषिकमीड्यो अध्वरेषु सनाच्चहोतानव्यश्च
सधिस, स्वांचाग्नेतनुवंपिप्रियस्वास्मभ्यञ्चसौभंगमा
यंजस्व ॥ ५७ ॥ (७११)

“ उग्रं ” उद्गूर्णं । सततं उद्युञ्जानम् । “ हुवेम ” आहुपेम । अति
प्रकाशकेन वचसा प्रार्थयाम । कुतइत्यपेक्षयाम् । “ परमात् सध-
स्यात् ” रजसः परस्तात् परमव्योम्यः । सहानुभवस्थानं सधम्यम् ।
“ सधमादस्ययो ” रिति सधादेशः । “ अति ” स्वयं हेय प्रतिभट
त्वात् दुर्गादिक मतीत्य वर्तमानः । सदेवः पुरुषोत्तमः । “ विश्वानि
दुर्गाणि ” विश्वानि दुष्टानि दुःखानि । “ क्षामत् ” क्षयशालिवस्तु ।
स्वर्गादिकं सर्वमतिक्रमय नः स्वसामर्थ्येन रक्षणैकस्वभावं परमोदारंस्व
प्राहायकानस्मान् । “ पर्षत् ” ३ पाळयतिःघर्थः । “ क्षामत् ”
“ क्षौक्षये ” । क्विबन्तान्मत्तुप् ।

प्रत्नोषीत्यनेनापि भगवत्प्रीणनं कुर्यात् । हे “ अग्ने ” अग्रणीः ।
“ अध्वरेषु ” यागेषु । “ कं ” सुखम् । “ प्रत्नोषि ” प्रकर्षेणत-
नोषि “ तनिपत्योश्छन्दसी ” ति उपधालोपः । सुखप्रदायक
स्सत्वमध्वरेषु । “ ईडयः ” स्तुत्यः । “ सनात् ” पुरातनः ।
इदानीमिव सर्वकालं स्तुत्यः । “ होता ” स्तोतृभ्यः सर्वापेक्षितप्रदः ।
“ नव्यश्च ” नित्ययुवाच्च । एवंविध सव माश्रितार्थं तत्र तत्र “ सत्
सि ” सीदसि । सदेः “ बहुलंछन्दसी ” ति शपोलुक् । सत्वं
“ स्वां ” आत्मीयाम् । “ तनुवं ” तनुम् । त्वच्छरीरभूतानस्मान् ।
“ पिप्रियस्व ” संतर्पयस्व । त्वद्दास्यंकारयित्वाप्रीणय । “ प्रीङ्क्षुतर्पणे ”

परस्ताद्यशोगुहसु ममसुवर्णपक्षायधीमहि श्रुतं
बाहुना पुनःपुनरजावहं सुवोराजास्यस्थित्विप्रणिच ।

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

भूर्गनयेपृथिव्यैस्वाहा भुवोवायुर्वेतरिक्षायस्वा
हा सुवरादित्यार्यदिवेस्वाहा भूर्भुवस्सुवश्चंद्रमसोदि
ग्न्यस्स्वाहा नमोदेवेभ्यस्स्वघाभितृभ्यो भूर्भुव
स्सुवरो ॥ (१२)

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

“ अस्मभ्यं ” तवतनुभूतेभ्यः । “ सौभगं ” सौभाग्यम् । त्वद्दास्य
करणे सौभाग्यम् । “ आयजस्व ” आभिमुख्येन प्रयच्छ । “ सुभगं
मन्त्र ” इत्युद्गांवादिषु पाठादञ् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्म्याने
नारायणीये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

भूरित्याद्योऽनुवाका महाभ्याहृतिनामानः । सृष्ट्यर्थतत्प्यमनिन
प्रजापतिनाम्ना तत्त्वाद् ब्याहृतित्वम् । “ सभूरितित्याहर ” दित्यादि ।
सविभूतिकोभगवानेषु प्रतिपाद्यते । प्रजापतिकार्याभ्याः प्रयः । तत्त
त्कार्याः पृथिव्याद्योऽनुवाक्यञ्च सर्वे तदधीनस्थिति प्रवृत्तयः । एषां
अपानाम् वाकानां ब्रह्मोपासनादौ विनियोगः ।

भूरन्नमग्नयेपृथिव्यैस्वाहा भुवोन्नवायर्वेतरिक्षा
यस्वाही सुवरन्नमादत्यायदिवस्वहो भूर्भुवस्सुवरो
रन्नञ्चन्द्रमसेदिग्भ्यस्स्वाहा नमोदेवेभ्यस्स्वधापितृ
भ्यो भूर्भुवस्सुवरन्नमो ॥ (१३)

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

“ भूरग्नये पृथिव्यैस्वाहा ” भूरादिभ्यः । निपातत्वाच्चतुर्थ्यालुक् ।
भूर्व्याहति प्रतिपाद्यायाग्नयेग्नन्तरात्मने पुरुषोत्तमाय । “ स्वाहा ”
आत्मानमाहुतिरूपेण प्रक्षिपामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । “ नमो
देवेभ्यः स्वाधापितृभ्यः ” एत (ल्लोकत्रयवासिदेवाद्यन्तरात्मने नमः ।
पित्रन्तरात्मने स्वधास्तु ; “ भूर्भुवस्सुवरो ” एतेव्याहत्यादयः सर्वे ।
“ ओं ” भगवत्तएव शेषभूता इत्यर्थः ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यानं
नारायणायै द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

भूरन्नमित्यादि अन्तरात्मतयावस्थितस्य तस्यैव भगवतोन्नभूतस्य
भोग्याखं तच्छरीरभूतानां व्याहृतीनां सर्वेषां पदार्थानां तच्छेषत्वं
च प्रकटयति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यानं

नारायणायै तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

भूर॒ग्नये॑च॒ पृथि॒व्यैच॑ मह॒तेच॒ स्वाहा॑ भुवो॒वा॒
यवे॑चा॒न्तरि॑क्षायच मह॒तेच॒ स्वाहा॑ सुव॒रादि॒त्याय॑च
दि॒वेच॑ मह॒तेच॒ स्वाहा॑ भूर्भुव॒स्सुव॑श्चन्द्र म॒सेच॒ न
क्ष॑त्रेभ्यश्च दि॒ग्भ्यश्च॑मह॒तेच॒ स्वाहा॑ नमो॒दे॒वेभ्य॑स्स्व॒घा
पि॒तृभ्यो॑भूर्भुव॒स्सुव॑र्म॒हरो॑ ॥ (१४)

इति चतुर्थो ऽनुवाकः ।

पाहि॒नो अ॒ग्नए॒नं से॒स्वाहा॑ पाहि॒नोवि॒श्ववे॑दं से
स्वाहा॑ यज्ञ॑पाहि॒विमा॑व॒सोस्वाहा॑ सर्व॑पाहि॒शत॑क्र
तो॒स्वाहा॑ ॥ (१५)

इति पंचमो ऽनुवाकः ।

भूरग्रयेचेत्यादिना तस्यैव महत्त्वगुणविशिष्टस्य पुरुषोत्तमस्य
व्याहृतानां शेषत्वं दर्शयति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्शास्त्राने
नारायणायै चतुर्थो ऽनुवाकः ॥ ४ ॥

पाहि॒नो अ॒ग्न इत्यनु॑ष्टुप् । स्वा॒हान्तः॑ पादः । अनयोपासन
प्रतिबन्ध निरासार्थं भगवा नभ्यर्प्यते । हे “ अग्ने ” “ नः ” अस्मान् ।
त्वदुपासनप्रवृत्तान् । “ एनसः ” तद्विराधिपत्पात्पात् । “ पाहि॒”
रक्ष । “ स्वाहे ” ति तस्मै हृषीरूप आत्मा प्रदीयते । “ पाहि॒नो
वि॒श्ववे॑दसे स्वाहा ” अस्मद्विराधिपापादिक जानते तुभ्यमेनं ददामि

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्यश्छन्दस्याविवे
शः सतांशिक्यः उपनिषदिद्रो ज्येष्ठ इन्द्रियाय
ऋषिभ्योनमो देवेभ्यस्वधापितृभ्यो भूर्भुवस्सुवरो (१६

इति पष्ठोऽनुवाकः ।

“ नः पाहि ” तस्माद्दूरितजाना दज्ञानगोचरात् पाहि । “ यज्ञं पाहि
विभावसोस्वाहा ” हे ‘ विभावसो ’ प्रकाशक । ‘ नः ’ अस्माकम् ।
‘ यज्ञं ’ भवदुपासनात्मकम् । उर्भ्यो विघ्नेभ्यः पाहि । “ सर्वं
पाहि शतक्रतोस्वाहा ” हे ‘ शतक्रतो ’ विचित्रानन्तकर्म सुमाराध्य ।
अस्मदीयं सर्वमुपासनातद्गंगादिकम् । ‘ पाहि ’ रक्ष । ‘ स्वाहा ’ मदीयानि
च त्वत्पादयोः प्रक्षिपामि ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्म्याने
नारायणीये पञ्चमाऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(यश्छन्दसामिति) पूर्वोक्तस्य सर्वस्य भगवदीयत्वमुपदिशतः
प्रणवस्य माहात्म्यं प्रतिपाद्यते । “ छन्दसां ” वेदानाम् । “ ऋषभः ”
प्रधानभूतः । “ विश्वरूपः ” स्मृतीतिहासपुराणांश्च विश्ववाङ्मय
रूपः । “ आविवेश ” “ सतांशिक्यः ” ‘ सतां ’ योगिनाम् ।
‘ शिक्यः ’ शक्तिहेतुः । शक्नुवन्त्येतेनेति शिक्यः । “ शक्ति
सहोश्च ” ति कृत्य प्रत्ययः । इकारोपजनश्छान्दसः । “ इन्द्रः ”
इन्द्रस्य परमेश्वरस्य वाचकत्वात् स्वयमिन्द्रः । “ ज्येष्ठः ” प्रशस्य
तमः । य एवंभूतः प्रणवः “ उपनिषत् ” उपनिषत्प्रतिपाद्यत्वात् उपनि
षत्त्वम् । अथवा भगवतः तद्दर्शितांश्च समीपे निषिद्धतो न्युपनिषत्प्रणवः ।

नमोब्रह्मणे धारणमे अस्तुनिराकरणं धारयितुं
 भूयसि कर्णयोश्श्रुतं माच्योद्वं ममामुप्यओम (१७)

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

“ इन्द्रियाय ” कायकर्मभ्यां इन्द्रियाणां साधारण प्रवृत्तियोग्यता पादनाय । “ प्रोवाच ” उपदिदेश । केभ्यः ? “ ऋषिभ्यः ” कर्मथ ? “ नमोदेवेभ्यः ” देवतात्मभूताय । “ नष्टः ” शेषत्वं प्रोवाच । उपदिदेश । “ स्वधापितृभ्यः ” पित्रन्तरात्मभूताय ‘स्वधा’ अमृत मात्महविः प्रोवाच । किंच । “ भूर्भुवस्सुवरो ” “ यतोभवन्ति भूतानि भावयित्वाचयोवति । यः सुषुप्सतिचैतानि (?) तस्येतानि निद शनं ” “ एताव्यस्ता स्समस्ताश्च चतस्रश्चतुरोदरेः । व्याहरन्ति यतोऽप्यूहा नतोऽव्याहतय स्मृताः ” इति ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
 नारायणीये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

प्रणवोपदिष्टं स्थानानिखनन्यायेन दृढयति (नमोब्रह्मण इति)
 “ धारणमे ” “ अस्तु ” । अस्मिन्नर्थे धारणमेकाग्र्यं भूयात् । धारणमवधारणमस्तु । कथमित्यपेक्षायां “ अनिराकरणं ” अबाधित प्रतिष्ठम् । “ धारयिता ” धारणायाः कर्ता । “ भूयात् ” नित्यं ब्रह्मण एवाहं नान्यस्य कस्य चित् , नापि स्वस्य भूयात्समिति । हेतव परिपन्थीनीन्द्रियाणि । “ कर्णयोश्श्रुतं ” इदानीं श्रुतं “ कर्णयोः ” कर्णाभ्याम् । “ माच्योद्वं ” माब्रह्मणः च्युतानिभूत । “ ममामुप्य ” एवं श्रुतवनामम । “ माच्योद्वं ” । तदेषोक्तवानिगमयति (ओमिति) ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
 नारायणीये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ऋतंतपस्सत्यंतपश्श्रुतंतपश्शान्तंतपोदानंतपो यज्ञ
स्तपोः भूर्भुवस्सुव ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः ॥-(१८)

इत्यष्टमोऽनुवाकः ।

यथावृक्षस्यसम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धोवात्येवंपुण्यस्य

ऋतादीनां मुक्तज्ञानहेतुत्वं दर्शयति (ऋतंतपइत्यादि) 'ऋतं'
मानसन्तध्यम् । यथाभूतार्थं संकल्पः । " सत्यं " वाचिकम् ।
यथादर्शनं हितवचनम् । " श्रुत " आचार्याच्छ्रुतं वेदार्थज्ञानम् ।
" शान्तं " इन्द्रियाणां विषयेभ्योनिवृत्तिः । " दानं " स्वार्थेषु स्व
त्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्ता । " यज्ञः " भगवत्समाराधनम् ।
एतत् सर्वम् । " तपः " स्वातन्त्र्यनिवृत्तिसाधनम् । उक्तानां
ऋतादीनां भगवज्ज्ञानं प्रति गुणीभूतत्वात्तदेवप्रकृष्टं तप इति दर्शयति ।
" भूर्भुवस्सुव ब्रह्मैतदुपास्व " भूर्भुवस्सुवरादिकं एतत् ब्रह्मोपास्व ।
" एतत् " एव परमं " तपः " अतः ऋतादीन्येतदंगतया कुर्विति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यानं
नारायणीये अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

एवं प्रणवार्थं जानतां प्राशस्त्यं तद्विदुषा मनर्थं च दर्शयति
(यथावृक्षस्येति) " वृक्षस्य " उद्यानादौ स्थितस्य चम्पकपाटला
देः " सम्पुष्पितस्य " स्वकाले सञ्जातपुष्पस्य । " गन्धः " परिम
लः । " दूराद्वाति " दिगन्तरेस्वयमेवविसर्पति । " एवं पुण्यस्य
कर्मणः " एवं परमपुण्यस्य प्रणवार्थरूपस्य उपसनादेः । " गन्धः "
गन्धनं । प्रकाशः । " दूरात् " दिगन्तरेषु । " वाति " प्रथि
तोभवति । तस्मादेतज्ज्ञानाय यतितन्व्यमिति । एतत्प्रसंगेन विरोधिनः

कर्मणो दूराद्गंधोवाति यथासिधारां कर्तेव हितामव
 क्रामेत् यद्युवेहुवेहवाविह्वलिप्यामि कर्तेपतिप्या
 मी त्येवंमन्त्रादात्मानं जुगुप्सेत् ॥ (१९)

इति नवमो ऽनुवाकः ।

पापस्य परिहरणीयतां चाह (यथासिधारामित्यादि) यथा लोकेनिरूप
 पक्षे ततः । “ कर्ते ” गते । कृपादां । “ अवहितां ” स्वकौ
 शलभकृटनाथं मन्त्रमनैवस्थारितां । “ असिधारां ” “ अवक्रामेत् ”
 अपक्रम्यगच्छेत् । यथासिधारान्नप्रविशति गते च यथाननिपतति तथा
 पक्रम्यगन्तुमिच्छति तथेति रूपयति । तदेवनिदर्शनेन द्रष्टव्यन्नाह
 (यदिति) “ युवे ” यौतिल्लेष्टि उन्नपुरुषद्विवचनं । यौमि-
 मिश्रीभवामित्यर्थः । छान्दस्त्याद्वचनव्यत्ययः । इहअसिधारायां यौमि
 यदि । इदकर्तेवा यौमिइदवेति । वर्णव्यत्ययः छान्दसः । उभयथा
 प्यनिष्टमेव स्यात् । तथाहि-असिधाराभवेऽं “ विह्वलिप्यामि ” चरणकर्तन
 विह्वलितोविपत्स्ये, कर्तानिपतने कर्तएवपतिप्यामि नोत्तरणञ्जस्ये, तस्मा
 दुभयं परिहर्तव्यमिति यथानिरूप्यन्नपक्रमेत् । एवं “ अनृतात् ” क्रियमा
 नात् करिष्यमाणञ्च “ आत्मानं जुगुप्सेत् ” तत्र प्रवृत्तिप्रसंगे आत्मानं
 निन्दित्वा निवारयेदित्यर्थः । “ गुपनिदायं ” अतस्त्वन् । पदान्यत्वं छांदसं ।
 “ विह्वदिप्यामि ” “ वदिप्यामि ” “ अमृतात् ” इति पाठेषु वर्णा
 न्यत्वं छान्दसम् ।

इति श्रीकूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोनिष द्वाहायने

नारायणीये नवमो ऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अणोरणीयान्महतोमहीया नात्मागुहायाँनिहि
तोस्यजन्तोः, तमक्रतुस्पश्यतिवीतशोकोधातुःप्रसा
दान्माहिमानमीशम् ॥ १ ॥

। इतः पूर्वं जगत्कारणभूतः परमात्मा नारायणः ज्ञानादिसकल
गुणाकरइतिप्रतिपादितः । इदानींपुन स्तस्यैव नारायणस्य विशेषेण
संकीर्तनं तद्वाचकशब्दविशेषं तद्गुणासनविशेषं च प्रतिपादयितुं सुपक्र
मते । “ अणोरणीयान् ” “ सदस्रशार्षि ” मित्येतावन्नुवाकौ पर
मात्मप्रतिपादनपरत्वात् समाराधने विनियुक्तौ । एषसर्वोद्भवाकखैष्ट
भः । विशेषस्तु तत्र तत्र वक्ष्यते ।

“ अणोः ” सर्वेभ्यस्सूक्ष्मादात्मनोपि । “ अणीयान् ” अणुतरः ।
तथा “ अणीयान्योबिखोर्णाया स्सर्वमावृत्त्यतिष्ठति ” “ प्रशासि
तारं सर्वेषा मणीयांसमणीयसा ” मिति । “ महतो महीयान् ”
पृथिव्यादेस्सर्वस्मान्महत्तरः विपुलतरः । “ आत्मा ” अणुतर
त्वेन व्यापित्वा स्सर्वेषां भूतानां मात्मा । सर्वाणि भूतानि अस्य शरीरम् ।
तथा “ अन्तः प्रविष्ट श्शास्ता जनानां सर्वात्मा ” “ यआत्मनितिष्ठ ”
न्नित्यादि । “ एषसर्वभूतान्तरात्मा पहतपाह्ना दिव्यो देव एकोनारायण ”
इति च । “ गुहायां निहितोस्य जन्तोः ” जननादिधर्मण स्सर्वस्य
प्राणिजातस्य गुहायां निहितः । सर्वापभोग्येक्ष्यनिधिवत् प्राणि
हृदयगुहायां निष्ठितः । हृदयगुहानिहितत्वात्मात्माभ्यां अस्य नाराय
णत्वं सुस्पष्टम् । तस्मादयमप्यनुवाको नारायणानुवाकव त्प्रति
पादकत्वेन बोद्धव्यः । “ तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः ” ‘ तं ’ परमा
त्मानम् । ‘ अक्रतुं ’ क्रतुस्संकल्पः । “ यथाक्रतुरस्मिन् लोके
पुरुषोभवति तथेतः प्रेत्यभवती ” ति । तादृशोपास्यरहितम् । अवाप्तसम
स्तार्थत्वा स्स्वार्थं किञ्चनसंकल्पनीयं प्रार्थनीयमस्यनास्तीति । अथवा एव
जार्तायकमेवंगुणक मेवंवृत्त महं स्वीकारिष्यामीति संकल्परहितम् ।

सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषस्समिधं

सर्वरक्षणैकदीक्षितमित्यर्थः । “ पश्यति वीतशोकः ” तथा यदा-
 यश्यति तदावीतशोको भवति । अथवा यदा वीतशोकः तदा पश्यति ।
 वीतशोकत्वं नाम सांसारिकभोगेषु निस्पृहत्वात् तत्सम्प्रयोगविप्रयोगेषु
 निर्विकारत्वम् । तद्दर्शनहेतुमाह । “ धातुः प्रसादात् ” धातु-
 त्रिधातुस्त्वैश्वरस्य प्रसादात् । तथा “ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त-
 स्यैष आत्मा विष्टुणुते तनूस्वां ” इति । स्वयमेव भगवताभिहितं
 ‘ मया प्रसन्नेन तवाजुनेदं रूपं परदर्शितमात्मयोगात् ’ इति “ ददामि बुद्धि-
 योगन्तं येन मामुपयान्ति त ” इति च । “ महिमान् मीशं ” ‘ महि-
 मानं ’ स्वासाधारणमहामहिमयुक्तम् । “ ईशं ” अन्मस्वामिन्म ।
 सर्वशेषिणम् । “ पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं ” “ ईशानो भूतभव्यस्ये ” इति ।
 अनेन मन्त्रेण जगत्कारणस्य सर्वव्याप्तत्वं सर्वान्वितत्वं सर्वशेषित्वं
 नारायणत्वं तत्प्रतिपादनादेव तज्ज्ञानादिकमिति प्रतिपादितम् ।

तस्य पुरुषोत्तमस्य सर्वसृष्टिप्रकारं दर्शयति (सप्तप्राणाः प्र-
 वन्ति तस्मात्) प्रथमः पादः । “ तस्मात् ” स्वैश्वरात् । “ प्राणाः ”
 जन्तूनां प्राणनहेतुभूताः । ‘ सप्तप्रभवन्ति ’ चक्षुरादिकाः पंच,
 प्राणो मनश्चेति केचित् । चक्षुरादयः पंच मनो बुद्धिश्चेत्यपरे । प्राणा-
 दयः पंच बाह्येन्द्रियमाभ्यन्तरमेकमिति परे । “ सप्तार्चिषः ” अर्चि-
 षमन्तोऽग्रथः सप्त । अग्नीनामपि सप्तसंख्याकत्वं स्वर्णयन्ति “ गार्ह-
 पत्यादयः पंच और्ववैशुतौद्धा ” इति । अथवा अर्चिषमंतस्सूर्यासप्त
 तस्मात्प्रभवन्ति । “ आरोगो भ्राजः पटरः पतंगः, स्वर्णरोज्योति-
 शोमान् विभासः ” “ सप्तसूर्यादिव मनुप्रविष्टा ” इति सप्तसंख्या-
 कत्वं सूर्याणामुपपादयति । “ समिधस्सप्त ” “ समिधन्त आभि-
 रिति समिधः । तास्सप्त । तस्माद्बुद्धवन्ति । कास्वाः ? काष्ठ
 पुष्प धूप मधुपर्कं बीजतन्मासानीति (?) दिव्यशास्त्रे । धूपशास्त्रेन धूप

सप्तजिह्वाः, सप्तइमेलोकायेषु चरन्ति प्राणागु
हाशयात्रिहितास्सप्तसप्त ॥ २ ॥

अतस्समुद्रागिरयश्च सर्वे ऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवस्म
र्वरूपाः, अतश्च विश्वा ओषधयोरसाश्च येनैष भूतस्ति
ष्ठत्यन्तरात्मा ॥ ३ ॥

द्रव्यरेणुरुच्यते । “ जिह्वास्सप्त ” अग्नेस्सप्त जिह्वा स्तस्मा दुद्भवन्ति । तथा
च सप्तजिह्वा अधर्ववेदे प्रतिपाद्यन्ते “ कालीकरालाचमनोजवाच सुलोहि-
तायाच सुधूम्रवर्णा । स्कुलिगिनी विश्वरूपीच देवी लोलायमाना इति
सप्त जिह्वाः ” इति । “ सप्तइमेलोकाः ” पलात्सप्तकथुक्ता भूम्या
द्यपरिलोका स्तस्मादुत्पद्यन्ते । अक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । “ येषु
चरन्ति प्राणाः ” येषु लोकेषु सर्वे प्राणाश्चरन्ति । “ गुहाशयात्रिहिताः ”
“ आत्मागुहाया त्रिहित ” इति प्रकृताश्च परमात्मनो नारायणात्रिहि
तास्स्थापिताश्च । “ सप्त सप्त ” येष्वन्ये सप्तसख्यासख्याता, सप्त
छन्दांसि सप्तस्वराः सप्तसोमसंस्थाः सप्तपांक्तयज्ञसंस्था स्सप्तहविर्यज्ञ
संस्थाः क्रतवश्च तस्मादेव जायन्ते ।

३ (अतस्समुद्राः) “ अतः ” सर्वेश्वरात् । सप्त “ समुद्राः ”
प्रभवन्ति । लवणेषु सुरासर्पिर्दधिदुग्धजैस्सहित् स्सप्तसमुद्राः ।
“ गिरयश्च ” हिमवदादयः । “ सर्वे ” एवंताश्च । तस्मादुत्प
द्यन्ते । “ अस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवस्सर्वरूपाः ” उक्तमहामहिम्न सर्वे
श्वरादेव पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गस्थाः “ विश्वरूपास्सिन्धवः ” नद्यः । “ स्यन्दन्ते ”
प्रभवन्ति । अथवा सिन्धुशब्देन सर्वप्रकारा आपोः लक्ष्यन्त । कूप्याः
पल्वल्यानादेयाश्च । “ विश्वा ओषधयः ” सप्तग्राम्या ओषधय स्सप्ता
रण्या इति याज्ञियाओषधयः । “ अतः ” उत्पद्यन्ते इति ओषः ।
“ रसाश्च ” तद्रूतामधुरतिक्ताम्लादयोरसाश्च तस्मादेव जायन्ते । किं
विशिष्टादिन्यपेक्षायां “ येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा ” “ येन ” सर्वेश्व

ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीना मृषिविप्राणां महि
 षोमृगाणां, श्येनोगृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः
 पवित्रमत्येतिरेभन् ॥ ४ ॥

रेण । “ एषः ” “ अन्तरात्मा ” प्रत्यगात्मा । पूर्वोक्तानां च
 सर्वेषां भोग्यभोगोपकरण भोगस्थानानां भोक्तृभूतस्वरूपवान् तिष्ठ
 तीति सर्वेषां भोक्तृणां भोग्यजातानां च निर्वाहको नारायणइति सिद्धम् ।

- तस्यैव विभूतीः प्रपंचयति (ब्रह्मादेवानामिति) इन्द्रियमवरुण
 कुबेरादीनां “ देवानां ” देवोत्तमानां मध्ये अथ “ ब्रह्मा ” हिरण्य
 गर्भः । “ स ब्रह्मासशिवस्सेन्द्रस्सोक्षरः परमस्स्वराट् ” इत्याम्नातानां
 ब्रह्मादीनां स्वरूपस्थिति प्रवृत्तयो भगवदधीनाइति यावत् । तथा
 “ कवीनां ” क्रान्तदर्शिनानां ज्ञानप्रवर्तकानां “ पदवीः ” पदव्यः । मार्गाः ।
 ज्ञानदर्शकइतियावत् । “ ऋषिः ” णां ” सर्वभ्यो मनुष्येभ्यः प्रकृष्टानां
 विलक्षणानां ब्राह्मणानां मध्ये । “ ऋषिः ” अतीन्द्रियस्तुद्रष्टा ।
 “ मृगाणां ” चतुष्पदां मध्ये । “ महिषः ” प्रकृष्टस्त्रिदोयं । अत्र महिष
 शब्देन सिद्धउच्यते । ‘ मृगाणांश्चमृगैर्द्रोह ’ मिति । महपूजाया
 मित्यस्नात् ‘ अविमहोऽष्टिष ’ जिति टिषच् । “ गृध्राणां ” मांसाशि
 नां कंकादीनां मध्ये । “ श्येनः ” ताक्ष्यः । ‘ वनतेपक्षपाक्षिणा ’
 मिति । “ वनानां सोमः ” वृक्षगुल्मवृतादीनां निर्वाहकः सोमो
 यं । तथा ‘ नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधांश्चाप्यशेषतः । सोमोराज्यं दध
 द्रुह्ये ’ ति । अथवा “ वनानां स्वधितिः ” ‘ वनानां ’ मार्गानि
 रोधकानां । ‘ स्वधितिः ’ वज्रं । “ पवित्र ” पावनं । स्वविभू
 तानां शोधकं । “ रेभन् ” एवमादिविभूतिरूपेण ऋष्यमानः । “ इ
 त्येति ” अतिक्रम्यवर्तते । विभूतिमध्यस्थोऽपि तास्ता अतिक्रम्यवर्तते

अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णां बह्वर्वाप्रजांजनयं
ती सरूपां, अजोह्येकोजुष्माणोनुशेते जहास्येनां
भुक्तभोगामजोन्यः ॥ ५ ॥ (३०)

हंसश्शुचिष द्वसुरन्तरिक्षसञ्ज्ञोतावेदिष दतिथि

० अनन्तरं जगत्कारणभूतायाः प्रकृतेरापि भगवद्विभूतित्वमाह (अजा मिति) नजायतइत्यजा । अजननस्वभाषा । ‘ अन्येष्वपिदृश्यत ’ इतिङः । तां । मूलप्रकृति । “ एकां ” सर्वभोक्तृणामेकरूपां । “ लोहितशुक्लकृष्णां ” गुणत्रयमयीं । लोहितरजः । शुक्लसत्त्वं । कृष्णन्तमः । एवं गुणधर्मिणीं । “ बह्वीं ” देवतिर्यङ्मनुष्यस्थाव रात्मिकां । “ प्रजां ” कार्यरूपां । भगवत्संकल्पमात्रेण, “ जनयन्ती ” प्रकरणात् परमात्मनोविभूतिभूतामिति गम्यते । तां तादृशीं प्रकृतिं । “ एकः ” कश्चिदेकः संसारी कर्मपरवशः । “ जुष्माणः ” भोगलुब्धः । “ अनुशेते ” तस्यां पराधीनोवर्तते । अथवा तद्भोगाधुःखमिभ्रात् अनुशयवानास्ते । अथ “ अन्यः अजः ” कश्चिन्मुक्तः । “ एनां ” अजां त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिं । “ भुक्तभोगां ” कर्मक्षयात् भोक्तव्यशून्याम् । “ जहाति ” त्यजति । अन्यइति बद्धमुक्ता नामन्योन्यं परमात्मनश्चभेदः कण्ठेक्त इत्युत्प्रेक्षा न्यायानपेक्षं सुस्पष्टः । प्रकरणा न्मुक्तानामपि परमात्मविभूतिव महत्सन्धेयम् ।

६ उक्तमहामहिम्नां भगवतो वाचकानि दिव्यनामानि प्रथयति(हंसश्शुचिषदित्यादि) हंतासंगानामिति कामाह हन्ति तान् सादयतीति वा हंसइति मौढ्याः । “हंसः” भावयत स्संसारिणो हन्तीतिवा । पृषोदरादित्वात् साधुर्थं । हन्तिगच्छति सर्वशरीरेष्वितिवा हंसः । “शुचिषत्” शुचीन् सत्कुरुते, शुचिभिर्वासक्तिपत इति, शुचिषत् । अथवा शुचिषु सादरतीति शुचिभिरासाद्यत इति वा शुचिषत् । “ वसुः ” सर्वत्रवसती

दुरोणसत्, नृषद्वर सदत सद्वयोमस द्वागोजा
ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥

तिवसुः । सर्वेभ्यश्चेष्टइतिवावसुः । वसुश्चेष्टमग्रयमितिमौलाः ।
“ अन्तरिक्षसत् ” अन्तस्समीक्षणइति अन्तरिक्षसत् । अथवा
अन्तरिक्षेऽर्थादत्यन्तरिक्षसत् । अत्रांतरिक्षशब्देन मध्यमलोको वि-
ष्णुपदमुच्यते । वर्षादिदानार्थं तत्रसीदति । “ होता ” मलय
काले चेतनाचेतनात्मकं सर्वं प्रपंचं स्वात्मनिजुहोतीति । चातु-
होत्रादिभिः स्वर्वेर्हूयतइतिवा । तेभ्यस्सर्वं ददातीतिवा । “ वेदि-
षत् ” वेद्यां स्वसमाराधनस्थानादिषु सीदतीति । वादतरिःसीदती-
तिवा । “ अतिथिः ” अतिक्रम्यसर्वप्रमाणानि स्थितइति, ति-
थीर्यस्य नविद्यते स्रोतिथिः इतिवा । सर्वदा अपूर्वइतियावत् ।
नास्थतिधिरितिवा । अकालकाल्यइत्यर्थः । अस्य भजनादिषु तिथ्या
दिकं नपेक्ष्यतइत्यतिथिः । तथा ‘ नतिथिर्नचनक्षत्रं नग्रहोच
चन्द्रमाः । श्रद्धेवकारणं नृणां अष्टाक्षरपरिग्रहः ’ इति । “ दुरो-
णसत् ” दुरारोहं दुष्प्रापं हेयप्रतिभटरूपं परमं पदं तत्रसी-
दतीति । तथाच निरुक्तब्राह्मणे ‘ त प्रज्ञातिभिः रभिजग्नि
वास कर्वाभजसः परस्तात् । अन्तर्भक्तभ्रुवानिविश्वाः सतोःस्यव
न्धुर्विबृतेदुरोणसत् ’ (?) इति । “ नृषत् ” नृषुसूरिषु सीदतीति
नृषत् । “ वरसत् ” वरेषु योगिषु सीदतीति । “ ऋत-
सत् ” ऋतेसीदतीति । ऋतशब्देन सत्वाद्रेकप्रकारः पुरुषस-
मष्टिरुच्यते । “ व्योमसत् ” व्योम्निःसीदतीति व्योम-
शब्देना परिमितानि भूतजातानि देवतिर्यङ्मनुष्यादीन्युच्यन्ते । तथा
अपरिमितेषु सीदतीति ततोव्योमसत् । “ अवाजाः ” अपोजनयतीति ।
“ गोजाः ” गोशब्दवाच्याभूमिः । ततो बहिरोपध्यादीनपि जनयतीति ।
“ अद्रचःपृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः ” इति ।

यस्माज्जाता नपरानैवकिञ्चनाम यआविवेश
भुवनानिविश्वा, प्रजापतिः प्रजयासंविदान स्त्री
णिय्योती षिसचतेसषोडशी ॥ ७ ॥

“ ऋतजाः ” ऋतं यज्ञादिकं कर्म, तत्फलभूत मैदिकामुष्मिकं च.
भोगजातं जनयतीति । “ अद्रिजा. ” अद्रि जनयतीति अद्रिजाः ।
“ अत्रात भूतानि जायन्ते ” इति । सर्वत्र “ जनसने ” ति विट् ।
‘ विड्वनो ’ रित्यात्वम् । “ ऋतं ” रीयते(?) (अयते) अनेनेत्युक्तस्वप्राप्ति
साधनभूतमिति यावत् । तथा “ शरण्यं शरणचत्वा माहुर्दिव्या मह
षयः ” इति । “ बृहत् ” सर्वेभ्यो बृहत्तरोभगवान् । स्वरूपरूपगुण
विभूत्यादिभिस्सर्वप्रकारैरपरिच्छेद्यं परब्रह्मण्यमप्राप्त्यमिति यावत् ।
तथा “ ज्यायान् पृथिव्याज्यायानन्तरिक्षा ” विद्युदादि । ७

३ तस्यैव समाधिकदारिद्रतां जगद्रक्षणप्रक्रियां च दर्शयति (यस्मा
दिति) “ विश्वा ” विश्वानि । “ भुवनानिः ” “ यस्मात् ” “ जाता ”
जातानि । “ शेषल्लसो ” ति शिखोपरः । “ नपरा ” नपरस्मा
जातानि । ‘ सुपां सुलु ’ गित्यादिना पंचम्या आकारः । “ नैवकिञ्च
नास ” अस्मात्परमनेनतुल्यं किञ्चित् तत्त्वं ‘ नास ’ नासीत् । “ यः ”
च स्वसृष्टानि भुवनानि तद्धारण नियमनार्थं “ आविवेश. ” । तथा
“ तव सृष्ट्यातदेवानुमाविशत् ” इति । इत्थं “ प्रजापतिः. ” “ त्रीणि
ज्योती षिसचते ” तापदाहाह्लादकारीणि सूर्याग्निंसोमात्मकानि इति ।
इत्थं “ प्रजापतिः ” “ प्रजया ” जनैस्सह । “ संविदानः ” एक
मत्स्यं गतस्सन् “ ज्योतीषि ” “ सचते ” समनैति । तत्समवेत
स्सर्वाः प्रजाः यथाहं रक्षतीति ।

विधर्तारँहवामहे वसोःकुविद्वनातिनः, सविता
रँनृचक्षंसम् ॥ ८ ॥

अद्यानोदेवसवितः प्रजावँत्सावीस्सौभंगं, परां
दुष्वमियँसुव ॥ ९ ॥

विश्वानिदेवसवितर्दुरितानिपरांसुव, यद्भद्रंतन्म
आसुव ॥ १० ॥ (२१)

इत्थं स्वरूपस्थितिकारणभूतं साक्षात्प्रजापतिं स्वरक्षणाय आह्वयति ।
विधर्तारमित्याद्याः षट् गायत्र्यः । “विधर्तारं” विशेषेणधारयितारं
प्रजानाम् । “सवितारं” प्रसूयाज्ञापयितारं च । “नृचक्षंसं” नृणांशुभ्र
शुभानां कमणां द्रष्टारं च । तत्त्वाम् । “हवामहे” स्तुत्या आह्वयामः ।
सच सर्वेश्वरः ‘नः’ अस्मभ्यम् । “वसोः” धनजातस्य । “कुविद्व” षट्
“वनाति” ददातु । छेद्याडागमः । ‘निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः ।

१. उत्रतावद्विशेषतः स्वापेक्षितं प्रार्थयते (अद्यान इति) हे “देव”
द्योतनादि सर्वेश्वर्यं चिद्गुक्तं । “सवितः” प्रसवितः । “अस्म”
अस्मिन्नहनि । त्वदभिमुखक्षणएव । “नः” अस्मभ्यं त्वदीयेभ्यः ।
“प्रजावत्” समृद्धिमत् । “सौभंगं” सौभाग्यम् । सर्वसमृद्धि
हेतुभूतम् । सुभगशब्दादञ् । “सावीः” प्रसोष्व । छान्दसो
लुङ् । बहुलछान्दस्यमाङ्गयोगेपी त्यङ्भावः । “परादुष्वामियं सुव”
“दुष्वामियं” दुस्स्वप्नप्रभवंः भयम् । “भवेच्छन्दसी” ति दुस्स्वप्ना
द्यत । छान्दस इकारः । “परासुव” विनाशय । अस्माकमन्त्र्यं
हेतुभूतं निरस्य परमं सौभाग्यं भक्तिरूपं देहि ।

किंच (विश्वानि देवेति) हे “देवसवितः” “विश्वानि
दुरितानि” त्वत् प्राप्तिविरोधीनि । “परासुव,” विनाशाय ।
“यत् भद्रन्तन्म आसुव” यद्भद्रं कल्याणं त्वत्प्राप्तिसाधनभूतं तत्सर्वं
मेमङ्गं । आवह आनय ।

मधुवार्ताऋतायते मधुक्षरंतिंसिध्वः, माध्वीर्नि
संस्त्वोषधीः ॥ ११ ॥

मधुनक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवरजः, मधुद्यौ
रस्तुनःपिता ॥ १२ ॥

मधुमात्रोवनस्पतिर्मधुमाँअस्तुसूर्यः, माध्वीर्गा
वोभवंतुनः ॥ १३ ॥

भगवदुपासकानां परावर विधेयतां दर्शयति (मधुवाता इति) रक्षनीयं परमंभोग्यं-भगवदानन्दं “मधु” शब्देन ब्रवीति । “वाता.” ऋदुपलक्षिताः । “ऋतापते” ऋतंपरमपदं प्राप्यमिच्छतां अस्मां कम् । “मधुक्षरन्ति” क्षरन्तु । स्पन्दन्ताम् । “सिन्धवः” नद्योपि मधुमत्स्यः क्षरन्तु । “माध्वीर्नः संस्त्वोषधीः” ओषधयोपि संस्त्वाः नः माध्वीः मधुमत्स्य स्सन्तु भवन्तु । “ऋत्स्य वात्स्ये” ति निपात्यते ।

(मधुनक्तमिति) “नक्तं” रात्रिरपि मधुमतीभूयात् । “उतो षसि” उद्योपि मधुमदस्तु । भगवद्भोगानुकूलमस्तु । “पार्थिवं रजः” पृथिव्याख्यो लोकाः । सोपि मधुमानस्तु । “मधुद्यौ रस्तुनः पिता” अस्माकं पिता पितृस्थानीया “द्यौः” । द्युपर्जन्य पृथिवी पुरुषयोषित्सु पंचाग्निषु हुतत्वात् सापि । मधुमत्स्यस्तु ।

अपिच (मधुमात्र इति) “वनस्पति” अस्माकं “मधुमा” नस्तु । “मधुमाँअस्तु सूर्यः” सूर्योपितापादिरहितः-मधुमानस्तु । ‘तेअस्मै सर्वे घृतमातपन्ति ऊर्जेन्दुहाना अनपस्करन्त’ इति । “गाव” अ “माध्वीः” मधुमत्स्यो भवन्तु । परमरसदोग्नयोभवन्तिवति । उपास्यस्य परमानन्दत्वमुच्यते । ॥

घृतमिमिक्षे घृतमस्ययोनि घृतेश्रितोघृतमुवस्य
 घामं, अनुष्वघ मावद्भादृयादृदाः । कृतं वृषभ
 वक्षिहव्यम् ॥ १४ ॥

समुद्राद्दूर्णैर्दुर्माँदुदार दुपाँदुदाः मृतत्वमा
 नद्, घृतस्थनामगु यदस्तिजिह्वादेहाजामृत
 स्यनाभिः ॥ १५ ॥ (२२)

“ घृतमित्याद्यास्त्रिष्टुभः । ‘घृतेचन’ इत्यस्मा दुपत्नेन घृतशब्देन
 सगुणस्तथाप्यायकोनाशयणः प्रतिपाद्यते । स्वादुतमः परमात्मा
 “ घृतं ” “ मिमिक्षे ” सेक्तुमिच्छति । स्वगुणे संजोष
 यितुमिच्छति । “ घृतमस्ययोनिः ” ‘अन्य’ जगतः सपव का
 रणं । “ घृतेश्रितः ” अर्थं प्रपंचः तस्मिन्नेवश्रितः । तस्मिन्नेव
 कीनः । “ घृतमुवस्यघाम ” धारकं स्थितिहेतुरित्यर्थः । वका
 रोपजनशब्दान्दसः । अथवा ‘- उकाराश्चः प्रकृत्यावकारोत्तर ’
 इतिप्रातिशाक्ये । तमेवापरोक्षयत्नः । “ अनुष्वघं ” अन्वघं ।
 प्रतियोग्यतमः । “ भावद् ” त्वं सर्वं भोग्यजातमेवभूयादित्यर्थः ।
 “ मादयस्व ” अनेनैवप्रकारेणात्महन्मादयस्व । प्रहर्षय ।
 हे “ वृषभ ” सर्वभोगवहनशाल । अस्माभिः “ स्वाहाकृतं ”
 स्वाहाकारेणप्रयुक्तं आत्मरूपं “ हव्यं ” “ वक्षि ” वह ।
 एषं अस्माकं त्वञ्चरणारविन्दं त्वमेवदाता सर्वकालं तवैव स्या
 पत्येत्यर्थः । वक्षीतिभ्यस्त्ययेनशपोल्लुक् । तस्मादानुदरूपस्य घृत
 शब्दवाक्यत्वं विवक्षितम् ।/”

“ (समुद्रादिति) समुद्रवन्ति अस्मादिति सर्वरसानां तस्मिन्दन
 स्थानात् पुरुषोत्तमात् । “ ऊर्मिः ” रश्मिसंघातात्मा । “ मधु
 मान् ” आस्वादात् । “ उदारत् ” उदगच्छत् । “ उपाँशुन/

वयं नामप्रब्रवामाघृतेनास्मिन्
मिः, उपब्रह्माशृणवच्छुस्यमानं
ज्ञौरएतत् ॥ १६ ॥

अमृतत्वमानद् " तेनोपांशुना उपगतांशुना ।
'अमृतत्वं' मोक्षं 'समानद्' समाश्रितः ।
पदे । " घृतस्य नाम " 'घृतस्य' इवोक्त
इत्यर्थः । " शुद्धं " सूक्ष्म परमवैद्व्यं घृतमि
द्वानां" नित्यसिद्धानां सूरिणाम् जिह्वा
सर्वदा स्वादयतीति कार्यकारणभावा जिह्वया
" अमृतस्य मीभिः " अमृतत्वस्य मेक्षस्य
रसता अमृतत्वं स्वादिति भावः ।

वयमपि तन्नाम प्रब्रवामेत्याशाम्ते ।
तदेव " नाम " " प्रब्रवाम " प्रब्रुवाणा
रूपेण । आत्मान " धारयामः " अवधारया
त्वात् घृतशब्देनोच्यते । " नमोनिः " इ
निश्चिन्मह इत्यर्थः । " उपब्रह्माशृणवन्
" शस्यमानं " उच्चार्यमाणं, स्तूयमानं, ए
शुभोत्तमः, ऋतप " स्वयंभोगत्य, "
शृणोतु । त्रिजाहानमः । तदेवनाम
वमीत् गौरएतत् " " एतत् " शुद्धनाम
प्रतिपादको वेदात्मा । ऋष्यशुस्वामाघ-
शुद्धः परमपावनश्च । " अवमीत् " उ
जगद्रक्षणार्थं स्वपमेवोपपादयतीति यावत्

चत्वारिंशद्गात्रयो अस्य पादाद्वेशीर्षे सप्तहस्तां
सो अस्य, त्रिधा बद्धो वृषभोरो रवीति महो देवो मर्त्यां
आविवेश ॥ १७ ॥-

वाग्रूपस्य तस्य नाम्नः सर्वकामवर्षुकत्वं प्रकटयति (चत्वारिंशत्
रिति) द्विविधो यागः । सिद्धस्ताभ्यश्च । सिद्धस्त्वरक्षको भव
वान् । साध्यः तत्समारोधनरूपो यागदानहोम जपदिः । उभयोषि
यागः सर्वरक्षकत्व सर्वविरोधिनिरासकत्व सर्वकामवर्षुकत्वादिभिर्गुणै
वृषभत्वेन निरूप्यते । “ शृगा ” शृगाणि । शृगं हि जात्यन्तर
व्यावर्तनेन स्वासाधारणस्वरूपस्य ज्ञापकम् । तद्वत् परमपुरुषज्ञान
काश्चत्वारो वेदाः शृगत्वेन निरूपिताः । उभयत्र समानम् । “ त्रयो
भस्य पादाः ” गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्रयः साध्यस्य । स्वासाधारण
त्रिपाम्नहाविभूतित्वात् सिद्धस्य अन्यस्य । ज्ञानशक्तिसमृद्धयोवा ।
पादः प्रतिष्ठा हेतुः । “ देशीर्षे ” भोगमौक्त्ये फले । उभयत्र समा
नम् । श्रीश्च द्वीश्च वा सिद्धस्य । “ सप्त हस्तासो अस्य ” सप्त छन्दां
सि सप्तहस्ताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् वृहतीपङ्क्ति छिष्टुप् जगतीति
सप्तछन्दांसि । गायत्र्यादिभिर्मन्त्रै यामि हविःप्रदानादानादिकं क्रियत
इति तेषां सप्तहस्तत्वम् । सप्तप्राणाः सिद्धस्य, त्वक् चक्षुरा
दयः पञ्च मनो बुद्धिश्चैति सप्त । लोकावासत्त । ज्वालावा ।
सप्तसोमसंस्था सप्तपाकसंस्थाश्च वा । “ त्रिधा बद्धः ” अथकर्मस्वभावे
स्सपत्नत्रयैर्बद्धस्ताभ्यः । सिद्धस्तु परव्यूहविभवैस्त्रिप्रकारैर्बद्धः ।
“ वृषभः ” कामानां वर्षयिता । उभयत्र समानम् । “ रो रवीति ”
सकलवन्दे स्सकलशास्त्रै रेवं भृशंशब्दायते ; उभयत्र समानम् ।
“ महः ” महान् । पूज्यः । व्यत्ययेन नपुंसकालिङ्गत्वम् । “ देवः ”
धे.तनादि गुणयुक्तश्च । सदैवं वर्तत इति । “ मर्त्यां आविवेश ”

त्रिधाहितंपणिभिर्गुह्यमानं गविदेवासोऽधृतमन्त्रं
विदन्, इंद्रएकं सूर्यएकं जजानवेनादेकं स्वध
यानिष्टतक्षुः ॥ १८॥

योदेवानां प्रथमं पुरस्ता द्विश्चाधिको रुद्रोमहर्षिः,

मर्त्यान्मरणधर्मिणः संसारिणः । मरणशब्दस्योपलक्षणत्वात् जन्म
ब्रह्मदुःखमायान् दृष्ट्वा केवलं कूपयैव तद्रक्षणार्थमाविवेशप्रविष्टवानित्यर्थः ।

एवं यागप्रसंगे तस्य स्वरूपस्वभावनिवर्तकस्य प्रणवस्य प्रकृ-
त्तिप्रकारं दर्शयति (त्रिधाहितमिति) “ त्रिधा ” त्रिप्रकारम् ।
वर्णत्रयज्ञमकम् । “ गवि ” वेदाख्ये शब्दराशौ । “ आहितं ” “ पणिभिः ”
सर्ववह्निर्भिमन्त्रहृग्भिः । “ गुह्यमानं ” सन्नियमाणम् । “ अधृतं ” सार
भूतम् । क्षीरसारं नवनोतामिव वेदसारं प्रणवम् । “ देवासः ” देवाः ।
“ अन्वविदन् ” जगदनुजिघृक्षया भानुपूर्व्येण कृन्धवन्तः । देवानां
वदन्त्वचिन्दन प्रकारमाह (इन्द्र एक मिति) “ वेनात्- ” व्याप्ति-
मतः । कान्ताद्वा परमपुरुषात् । परमपुरुषप्रसादादेवहेतोः । “ इन्द्र
एकं ” अक्षरं “ जजान ” ज्ञातवान् । “ सूर्यश्च ” तत्प्रसादात् “ एकं ”
द्वितीयं ज्ञातवान् । देवा स्वभूय “ एकं ” तृतीयम् ।
“ स्वधया ” अमृतेन । तद्भजनमननादिरूपेण । भनुष्ठानदशा
यामपि त्रीति रूपात्वात् तद्भजनादेरमृतात्वम् । “ निष्टतक्षुः ” वेद
राक्षि निष्कूर्प्यं ज्ञातवन्त इति यावत् ।

तस्यैव सर्वप्रकाररक्षकत्वं दर्शयति (योदेवानामिति) पूर्वेषां
“ देवानां ” “ प्रथमं ” भाष्यं हिरण्यगर्भम् । स्वपुत्रम् । “ पुर
स्तात् ” भादिकल्पे । “ जायमानं ” उत्पद्यमानम् । “ यः ”
विश्वाधिकः । सर्वदेवेषोधिकः स्वामी । मतः “ रुद्रः ” रुजं

हिरण्यगर्भं पश्यतजायमानं सभोदेव शुभम्
यास्मृत्यासंयुनक्तु ॥ १९ ॥

यस्मात्परं नापरं मास्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयोनज्या
योस्ति कश्चित् , वृक्षइक्षुतव्योदिवितिष्ठत्येकस्तेने
दंपूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ २० ॥ (२३)

संसारदिदुःखं द्रावयतीति । अत्र रुद्रशब्देन प्रकृतः पुरुषोत्तमपत्न्य
निर्दिश्यते । अन्यथा भुक्तिलिगादिसर्कमाणविरोधात् । “महर्षिः”
महांश्च द्रष्टा च महर्षिः । “ यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
प्रहिषोति तस्मा ” इति पूर्वं ब्रह्माणं नुत्पाद्य तस्मै वेदानुपदिष्टवान्
यस्त्वमहर्षिः । महंश्चासावृषिश्चेति न्हर्षिः । कृत्स्नस्य वेदस्य
दर्शनात् । अन्ये वेदैकदेशदर्शनादृषयः । “ जायमानं ” तं “ हिर
ण्यगर्भं ” तदा यया प्रसादरूपया दृष्टञ्च “ पश्यत ” अपश्यत् ।
प्रसन्नं चेतसा वीक्षितवान् । एवं प्रसादसुखः “ नः ” अस्मान्
संसारतापाभिभूतानपि “ स्मृत्या ” तादृश्या बुद्ध्या रक्षत्विति यावत् ।
तथा “ जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुचूदनः । सात्त्विकस्त्वनुविज्ञेय
स्त्वैवमोक्षार्थंचिन्तकः ” इति ।

रुद्र इति समाखपामात्रेण एनामृत्वं रुद्रप्रतिपादिकां यो मन्यते
स खद्योतेनापि पाकादिकंकृत्वा तेनोदन्ने भुक्षिपासादिकं विनाश्य
सुखीभूयादिति ।

प्रकृत जगत्कारणभूताः पुरुषोत्तमादपि परा त्रिमित्तकारणभूतां
देवतां योस्तीति मन्यते, तत्पक्षं स्वयमेव निरस्यति (यस्मात्परमिति)
परधेनस्थितं “ अपरं ” अन्यत् किञ्चिदपितत्वं नास्ति । “ नज्या
योस्ति ” यस्मात् “ ज्यायः ” प्रथुतरं स्थूलतरं नास्ति । “ कश्चित् ”

नकर्मणा नप्रजयाधनेन त्यागेनैकेअमृतत्व

अत्रिदं । द्विगव्यत्ययः । “ वृक्ष इव ” “ स्तब्धः ” निश्चलः ।
 वृक्षः ” वृषुकः । सर्वोपेक्षितप्रदः । “ दिवि ” द्योतनादिशब्दे
 परमपदे । “ तिष्ठति ” नित्यं स्वयं सन्निरुद्धाति । “ एकः ”
 अद्वितीयः । सर्वोपधारणोवा । सर्वोपजीव्य इति यावत् । “ तेन
 पुरुषेण ” पूरकेण व्यापकेन । “ इदं ” जगत् “ सर्वं ” “ पूर्णं ” व्याप्तम् ।
 सर्वपूरकेण परमात्मना सर्वस्य व्याप्तत्वात् तस्मादपिसूक्ष्मं तस्मादपि
 व्यापः तस्मादपि परं किञ्चिन्नास्ति । स्यादिति सम्भावनापि न
 सम्भवति । अनेनमन्त्रेण पुरुषोत्तमएव सर्व भारकः सर्वव्यापी
 सर्वात्मा सर्वशरीरकः सर्वोपजीव्यः सर्वोपेक्षितप्रदः सर्वज्यायान् सर्वा
 जीयान् सर्वापूर्वः समाधिकदंरिद्रः पुरुषनारायणवासुदेवादिशब्द
 वाक्य इत्यादि सत्त्वेदसारायः प्रतिपादित इति वेदात्मा स्वयमेव
 ज्योषुष्यत इति न तत्रान्येषां वादिना मयकाश इति ।

तस्मात्पुपाधान्तरमाह (नकर्मणानेति) “ नकर्मणा ” अग्नि
 होत्र दशपूर्णमास ज्योतिष्टोमादिना “ यज्ञेनदेवेभ्य ” इत्युक्तेन ।
 “ प्रजया ” पौत्रादिना “ प्रजयापितृभ्यः ” “ पुत्रेण लोकान्
 जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नते ” इत्यादि शास्त्रसिद्धेन । “ धनेन ”
 सत्पान्न विनियुक्तेन । “ दानं यज्ञानां वरुण्यं दक्षिणा ” “ यज्ञेनदानेन
 तपसानाशकं ” इत्यादि शास्त्रचोदितेन । “ अमृतत्वं ” मुक्तिम् ।
 भगवत्परिचरणेकभोगं परममोक्षम् । “ नातशुः ” न प्राप्नुयुः ।
 केनामृतत्वं प्राप्नुयुः इत्यपेक्षायाम् , “ त्यागेनैके अमृतत्वं आतशुः ”
 ‘ एके ’ महात्मानः । “ त्यागेन ” “ सन्नयासस्त्याग ” इत्युक्तेन
 त्यागशब्दवाच्येन फलसंगकर्तृत्वभोक्तृत्वादित्यागेनामृतत्वं प्राप्नुयुः ।
 तथा “ कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषु कदाचन । माकर्म फलहेतु
 भूर्माते संगोसवकर्मणि ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि सन्नस्याध्यःत्मचेतसा ।
 निःशशीर्निर्ममोभूवा ” इति । ननु तेषां स्वरूपं परित्यज्यभग-

मानशुः, परेणनाकनिहितंगुहायां विश्राजतेयद्यतोः
विशंति ॥ २१ ॥

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था स्सन्यासयोगाद्यतय

वन्तमेवोपादत्त्वेन निश्चिनुयात् । तथा “ तस्मान्नद्यासमेषां तपसा
मतिरिक्तमाहुस्तानिवा पतान्य वराणि तपांसि न्यासप्राप्तय रेचयत् ” इति ।
अहि बुध्न्यसंहितायां “ यानि निश्रेयसार्थानि चोदितानि तप
सिवै । तेषां तु तपसां न्यासं अतिरिक्तं तप श्रुत ” मिति । अमृतक
मेष विशेप्यते (परेणनाकमिति) “ परेणनाकं ” सुखैकतानं, परमं
पदं नाकं, तस्य उपरि । “ गुहायां ” गुह्यं संवृतेदेशे । “ निहितं ”
सर्वाभोगेप्यक्षीयमाणं निधानमिव तत्र निहितम् । “ विश्राजते ”
स्वेनैव तेजसा दीप्यते । “ यत् ” च “ यतयः ” निय
तेन्द्रियत्वेन प्रशान्ताविद्याकर्मवासनादिदुरिताः परमयोगिनः । “ वि
शन्ति ” प्रान्नुवन्ति । न पुनरावर्तन्ते । तस्मादेव त्यागयुक्तदमृ-
तत्वं प्राप्नुयुरिति ।

सुसुक्ष्मां तेषां मुक्तिप्रकारं दर्शयति (वेदान्तविज्ञानेति) शा-
रीरकमीमांसाशास्त्रोक्तन्यायसङ्गीचां वेदान्तवाक्यानां “ ब्रह्मस्विदा-
प्नोतिपरं ” “ ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति ” “ सोऽनुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणाधिपश्चिता ” “ भिद्यते हृदयग्रन्थि शिथ्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीय-
न्तेचास्यकमाणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ” “ यदापश्यः पश्यतेरुक्मचर्षं ”
“ यथानद्य स्स्यन्दमानास्त्वमुद्रे ” इत्यादीनां, सुनिश्चितानां - स्वामीची
नन्यायेन अनालम्बीकृतपूर्वपक्षन्यायानां अतएव सुनिश्चितानां “ यद्वि
ज्ञानं ” श्रवणमनननिदिध्यासनादिक्रमेण प्रत्यक्षताशिरस्कं, विषयभूतस्य
परब्रह्मणः सकलवाङ्मनसागोचरं निरतिशयानन्दरूपत्वात् तज्ज्ञान
स्यापि तद्देव प्रीतिरूपात्वात् भक्तिरूपापन्नम् । तेन विज्ञानेन
“ सुनिश्चितार्थाः ” भगवानेव सर्वस्य स्वामी सर्वस्येश्वरः सर्वस्य
पिता सर्वस्यमाता सर्वस्याचार्यः सर्वस्य सुहृत् सर्वस्य प्राप्यः सर्वस्य
प्रापकः इत्यर्थरूपनिश्चयात् तच्चरगारविन्दयोरैव सन्यस्ततत्त
ब्रह्मरूपेणयोगेन परमोवायेन युक्ताः । “ यतयः ” अतएव ऐश्वर्यकौक-

शुद्धसत्त्वाः, ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्प
रिमुच्यन्ति सर्वे ॥ २२ ॥

दहरं विपाम्पं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यं

च्वादि सकल प्राप्यार्थनिरपेक्षाः । अतएव “ शुद्धसत्त्वाः ” रजस्त-
मोभ्यां निष्कृष्टपरमसाव समृद्धाः परमयोगिनो ये । “ ते ” “ ब्रह्म
लोके ” ब्रह्मणस्सर्वेश्वरस्य लोके वैकुण्ठारूपे परस्थाने । तल्लोकस्य
वाङ्मनसागोचरत्वविशेषं दर्शयति । “ परान्तकाले ” चरमदेहा
वसानसमये । “ परामृतात् परिमुच्यन्ति ” परामृतं सर्वेश्वरं पुरु-
षोत्तमं, तत्कैकर्यामृतं, प्राप्य परिमुच्यन्ति । ह्यब्रह्मोपे पंचमी ;
अविद्याकर्मवासनाहचिप्रकृतिस्मन्धेभ्यः मुच्यन्ते सर्वेषामग्निः सर्वे
विघर्णाः । तथा “ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्मन विद्यते ” इत्यादि ।

केचित्तु एषमन्त्रः क्रममुक्तिमाचष्टइत्याचक्षते । तत्प्रकरण
विरोधात् उक्तोपायविरोधात् सर्वप्रमाणविरोधाच्च त्रैविद्यकृद्वा न सहन्त
इत्येष एवार्थ इति वेदान्तविज्ञानं भक्तिरूपापन्नं भगवत्प्राप्तिस्त्रयधनं इत्युक्तं ।

तदेष विज्ञानशब्दवाच्यं उपासने विदधाति (इहरमिति)
“ दहरं ” दहम् । अल्पं सूक्ष्मप्रमाणम् । “ विपाम्पं ” विगत
पापम् । सर्वहेयप्रतिभटम् । “ परवेश्मभूतं ” परस्व ब्रह्मणो ब्रह्म
भूतम् । उपासकानुग्रहार्थं भगवतासौशील्यादिगुणजत्वेन वेश्मत्वेन
परिगृहीतम् । “ यत्पुण्डरीकं ” पुण्डरीकवत् पुण्डरीकं उपासक-
हृदयम् । “ पुरमध्यसंस्थं ” उपासकशरीरस्य मध्यस्थं । “ संस्थं ”

संस्थं, तत्रापिद्वहुरंगगनीं विशोकः स्तस्मिन् न्यदन्तस्तदु
पासितव्यं ॥ २३ ॥

सम्यक् स्थितम् : भगवद्भ्राजधानीत्वादशेषध्येयत्वेन स्थितम् । “तत्रापि”
तथाद्वैतस्मिन् पुण्डरीके “दहरं” ततोपि सूक्ष्मम् । तदनन्तर्गत
त्वात् । “गगनं” गगनवत् गगनम् । सर्वैर्गमनीयम् । कः पुनस्व
इत्यपेक्षायामाह “विशोकः” शोकादिसकलदुःखप्रक्षिभटभूतः ।
परमात्मेति यावत् । परमात्मपरामर्शात्पुण्ड्रिगता । “तस्मिन् न्यदन्तः”
तदाश्रयभूतं यत् अफट्त्वात्पत्वादिगुणजातं सच्चतञ्चाभयम् । “उपा
सितव्यं” उपास्यम् । एवमुपासितं परब्रह्म स्वज्ञानादिकं प्रसन्नं
भूत्वा ददातीत्यर्थः । तच्च च छान्दोग्ये “यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं
पुण्डरीकेषु दहरोस्मिन्नन्तरभाकाशस्तस्मिन् न्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तदा
वविजिज्ञासितव्यं” मिति ।

नन्वत्र गमनशब्देन परमात्मानं निर्दिश्यते । “तस्मिन् न्यदन्तस्त
दुपासितव्यं” मिति स्वस्थस्यान्यस्य उपासितव्यत्वं श्रुतेरिति । एतत्
त्रयन्तविद्वान्ताविदुषां वेदबाह्यानां चोद्यमिति त्रैविद्यबुद्ध्याः परि
हसन्ति । छान्दोग्ये एव एतद्वाक्यशेषे श्रुतिरेव सुप्रसिद्धमुपादिशति ।
तथा हि । “अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे” इति वाक्यशेषे “ब्रह्म”
उपास्यस्य ब्रह्मणः पुण्ड्रेण उपासक शरीरं निर्दिश्य, तन्मध्यवर्तिनं
तदवयवभूतं पुण्डरीककारं अल्पप्रमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणः वेश्म
तथाभियधाय सर्वज्ञं सर्वशक्तिं आश्रितवात्सल्यैकजलाधिमुपासकानु
ग्रहाय तस्मिन्नेश्वरि सन्निहितं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदं
तर्वर्तिचापहृतपात्पत्वादि स्वभावतो निरस्तनिखिलहृदयस्य सत्यकाम
त्वादि स्वाभाविकानुषङ्गातिशयकल्याणगुणजातं च ध्येयं “तद-
न्वेष्टव्यं” मित्युपादिश्यते । तत्र “तदन्वेष्टव्यं” मिति
तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्वर्तिगुणजातं च उभयं तदन्वेष्टव्यं

यद्देदादौस्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः, तस्य
प्रकृतिं लीनस्य यः परस्समहेश्वरः ॥ १४ ॥ (३४)

अजोन्यस्सुवनाभिस्सर्वमष्टौ च ।

इति दशमोऽनुवाकः ।

मित्युपदिश्वत इति निश्चीयते । कथमवगम्यत इति चेत्तदपि अयं
वाम् । “ यावान्वायमाकाश इत्यादिना दहाराकाशस्यातिमह-
तां निरतिशयभोग्यतां चाभिधाक “ अस्मिन् कामा स्समाहिता ” इति
दहाराकाशं “ अस्मि ” इति निर्दिश्य, काम्यभूतांशुणान् “ कामाः ? ”
इति संवत्स्य तेषां दहाराकाशवर्तित्वं तेषामप्युपास्यत्वं विधाय, एवमुपा-
स्यमानां सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादिक मुक्तमिति भगवताभाष्य-
कारेण ‘ दहर उत्तरेभ्य ’ इत्यस्मिन्नधिकरणे बहुभिर्न्यायकलामै स्समर्थित-
मिति तत्रैवानुसन्धेयम् ।

सुमुखणामुपास्यमुपासनं चोक्तम् । उपास्यस्य परमात्मनो
वाचकत्वेन “ ओमिति ब्रह्म ” “ भूर्भुवस्सुवरौ ” “ भूर्भुवस्सुवरब्रह्मो ”
“ भूर्भुवस्सुवर्महर्षौ ” “ ओमित्येकाक्षरं ” “ ओन्तत्सदिति भिर्देशो
ब्रह्मण स्त्रिविधस्मृतः ” “ तस्य वाचकः प्रणवः ” इत्यादि शास्त्र-
प्रसिद्धस्य प्रणवस्य वेदकारणत्वं अकारस्य/प्रणवकारणत्वं अकार-
वाच्यस्य महेश्वरत्वं उपास्यत्वं च प्रतिपादयन् प्रकृतमुपसंहरति
(यद्देदादाविति) “ वेदादौयस्स्वरः प्रोक्तः ” “ वेदान्ते च यः प्रति-
ष्ठितः ” आम्नातः । सर्ववेदान्तानामस्त्रवणायाविशरणाय च । तथा
मानवे- “ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यां दादावन्ते च सर्वदा । स्रष्टव्यनोकृतं
ब्रह्मपरस्ताञ्च विशीर्यते ” इति । “ तस्य ” प्रणवाख्यस्य स्वरस्य ।
“ प्रकृति ” तथा कारणतया निर्दिष्टस्य । “ लीनस्य ” वर्णान्तरै

उकारादिभि र्खञ्जिष्टस्याकारस्य । “ यः परः ” प्रधानतश्च प्रति
पाद्यः सर्वेश्वरः महान् सर्वे रूपास्यः । “ परमेश्वरः ” स्वामीति यावत् ।
तथा “ ओमिति ब्रह्म ” “ अक्षराणा मकारोऽस्मि ” “ अ इति भगवतो
वासुदेवस्य प्रथमाभिधानं अकारमभिद्धता किन्नाम मंगलं तद्वृत्तमिति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
नारायणीये द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

पूर्वस्मिन्ननुवाके सुमुक्षुपास्यं परंब्रह्माकारवाक्यं स एव परमेश्वर
इति सादरमुक्तं । अस्मिन् प्रसंगे सकलवेदान्तेषु कारणत्वेनोपास्य
त्वेन ब्रह्माक्षरशिवशम्भुपुरुषप्रजापतिहरिदेवादिस्वामान्यशब्देन प्रति
पादितस्य विशेषाकांक्षायां तत्तच्छब्दसमभिव्याहारेण नारायणएव स
विशेषइति सर्वत्रयन्तापेक्षितार्थनिर्णयो नारायणानुवाकेन क्रियते ।
सूत्रं च ‘ प्रदानवदेवतद्रुक्तं ’ ‘ ङिगभूयस्स्वात्तद्विबळीयस्तदज्ञो ’ ति ।
सूत्रयोरर्थः । गुणिनस्स्वरूपैक्येऽपि तत्तद्गुणविशेषाकारभेदात्तच्चिन्तनावर्तन
मवर्जनीयमेव । यथा ‘ इन्द्रायसङ्घे पुरोडाशमेकादशरूपाळ मिन्द्राया
धिराजायेन्द्रायस्वराह ’ इति इन्द्रस्त्व-एकरवोपि राजत्वादि विशिष्टाकार
भेदा ह्यवताभेदइति प्रदानावृत्तिः । तद्वदेव । तद्रुक्तं संक्षेपे ‘ ना
नावादेवतापृथक्त्वा ’ दिति । ङिगभूयस्स्वादिति । परंब्रह्मपरतत्त्व
परज्योतिःपरमात्माक्षरशिवशम्भुशब्दैः सर्वपरविद्योपास्यानूद्य वाक्ये
नैव तेषां नारायणत्वविधानात् तस्यप्रकरण्युत्त बळीयस्त्वेन सर्वविद्यो-
पास्यनिर्धारणार्थमिति निश्चीयते । नच ‘ सहस्रशीर्ष ’ मितिद्विती
यानिर्देशः पूर्वोपासिनासंबध्यते । ‘ तस्मिन् यदन्त स्तदुत्सितव्य ’
मिति कृतप्रत्ययेन कर्माभिहित मिति तत्र द्वितीयानिर्देशायां गात् ।
‘ नारायणः परः ’ ‘ व्याप्यनारायणस्स्थितः ’ ‘ परमात्मव्यवस्थि-
तः ’ इत्यादिभिरेकार्थ्यात् प्रथमार्थेद्वितीयः । सूत्रार्थः । सर्वविद्यो

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम, विश्वं
नारायणं देवमक्षरं परमम् प्रभुम् ॥१॥

वास्यनिर्धारणे ङिगभूयस्त्वादेव न्यायात् । ङिगभूयस्त्वात् तस्य चिद्भूत
वाक्यभूयस्त्वादित्यर्थः । तद्विवाक्यं प्रकरणात् षड्गीयः । तदनि पूर्वस्मिन्
ङाण्डे 'श्रुतिङिगवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्याना' मित्यादिनोक्तं । एवं
सर्वविद्योपास्यनिर्धारणे निश्चिते सति दहरविद्यायामप्ययमेवोपास्य इति
पद्मकोशान्तीकाश' मित्यादिना हृदयाद्यभिधानं च युज्यत इत्यभिप्रायः ।

(सहस्रशीर्षं देवमित्यादि) आद्याः पञ्चानुष्टुभः । तत एकैकादि
पदा । शिष्टं ब्राह्मणानुष्टुभं । अन्त एकैकादिपदा । " सहस्रशीर्षं " अनंत
शिरस्कं । सर्वप्रदेशैश्शिरःकार्यसमर्थनशक्तिपुक्तमिति यावत् ।
सहस्रशिरस्त्वेन सहस्रेनेत्रादिकस्य सद्भावात् साषड्भ्यमपि सूचितं ।
" देवं " द्योतनादिसकलगुणाकरं । " विश्वाक्षं " विश्वैः प्रदेशै
शंभुरिन्द्रियकार्यसमर्थं । सर्वज्ञतया सर्वं वस्तुजातं साक्षात्कृत्य तत्तदनु
गुणं रक्षणार्थं सर्वशक्तित्वेन कुर्वाणं । अतएव " विश्वशंभुवम् "
विश्वेषां भूतानां । " शं " सुखं । निरतिशयानन्दमुद्रावयन्तं ।
विश्वशंभुत्वेन कादाचित्कशंभुभ्योव्यावृत्तिः । " विश्वं " सर्वं
स्वसंकल्पेन उत्पाद्य स्थापयित्वा व्याप्य धारणाद्विश्वं । स्वार्धानं
सर्वतःवनिति यावत् । तदेव विवृणोति । " नारायणं " बद्धमुक्त
नित्यानां त्रिविधानामात्मनां तेषां भोग्यभोगोपकरण भोगस्थानरूपाणां
अचेतनानां च समूहाननुप्रविश्य तद्धारणनियमनरक्षणादिना सर्वकारण
त्वेन स्थितमित्यर्थः । " देवं " एवं जगद्भ्योपादौः क्रीडन्तं । " अक्षरं "
पूर्वोक्ते स्वर्वैरपि गुणे स्वदानक्षरतीत्यक्षरं । " परमं " परोमा अस्ये
ति परमं । समाधिकदरिद्रामित्यर्थः । " प्रभुं " स्वामिनम् ।

विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिं, विश्वमे-
वेदं पुरुषं तद्विश्वमुपजीवति ॥२॥

पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ,

✓ " विश्वतः परमं " जगद्रक्षणार्थाधिकृतेभ्यः प्रजापतिभ्यस्सर्वेभ्योऽपि परमं । एवंविधस्य पारम्यस्य सार्वकालिकत्वमाह (नित्यमिति) " विश्वं " विश्वस्य स्वामिनं । मत्वर्थायाकारप्रत्ययांतत्त्वा दन्तोदान्तत्वं । " नारायणं " पूर्वोक्तनरसमूहानामयनं प्राप्यं । " हरि " आश्रितस्य दुःखापहं । अथवा द्विपतेस्मिन् विश्वमिति ' हरि ' । अधि करणेऽन्प्रत्ययः । स्मृतिमात्रेण पुंसां पापं हरतीति । हरितवर्णात्वाद्वा हरिः । " हराम्यघञ्चस्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्रमे हरिवेति तस्माद्हरिरहं स्मृतः " इति व्याख्येयत्वात् । " विश्वमेवेदं पुरुषः " तस्माद्दिदं विश्वं पुरुषः । उत्पत्तिस्थितिलयादिहेतुत्वेन पुरुषात्मकमिदं विश्वं । पुरुषस्सर्वस्यामेत्यर्थः । ' तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ' मिति सर्वस्यात्मतया पूरणात् पुरुषत्वं । " तद्विश्वमुपजीवति " तत्तस्माद्विश्वं जगत्पुरुषमुपजीवति । उपेत्य समेत्य समाश्रित्यञ्जत इति यावत् । तथा " पितात्वमस्य जगतो निदानं बीजमव्ययं " इति । मुहूर्तनिषिदि ' मातापिताभ्राता निवासशरणं सुहृद्व्रतिनारायणः ' इति । ✓

आभ्यांङ्गुभ्यां सर्वासूपनिषत्सु पुरुषाक्षरशब्दुद्देशादिशब्दवाच्यो नारायण एवेति विशेषोऽज्ञापितः । अनन्तरेण प्रजापतिशिवाद्युक्तादिशब्दैर्ज्ञापितं तत्त्वं नारायण एवेति प्रतिपादयति (पतिं विश्वस्येत्यादि) " पतिं " पालयितारम् । " विश्वस्य " रक्षकमिति यावत् । पातेऽन्ति प्रत्ययः । " आत्मेश्वरं " स्वस्यापि स्वयमेव निर्वाहकम् । नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनायेति । " शाश्वतं शिवं " नित्यस्वाभाविकमांगळ्याकारं । शाश्वतमिति विशेषणेन स्वव्यापारसाध्य कादाचित्कशिवत्वादिगुणेभ्योऽन्यावृत्तिः । तथा ' पवित्राणां दिगो विन्दः पवित्रं परमुच्यते ' इति । " अच्युतं " च्युतो यस्य नश्चिद्यते सोऽच्युत इति आश्रितेभ्यो न प्रच्यवती

नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानम्परायणम् ॥ ३ ॥

नारायणपरंब्रह्मतत्त्वं नारायणःपरः, नारायण

इति वा । “ नारायणं महाज्ञेयं ” प्रजापतिशिवाच्युतादिशब्दै स्वत्र
 ह्य प्रतिपादितममुं नारायणमेव । “ महाज्ञेयं ” स्वज्ञानमत्रेण संसा
 रादि सर्वदुरित्वापहम् । पूर्वोक्तसामानाधिकरण्य निदानमाह । “ विश्वा
 त्मानं ” विश्वेषांभूतानामात्मभूतम् । ‘ तानिसर्वाणि तद्रूप ’ इति ।
 “ यस्सर्वाणि भूतान्यन्तरोपमयती ” त्यादिच । “ परायणं ” ज्ञान
 वतां परमप्राप्यम् । एवं भूत नारायणं विश्वमुपजीवतीत्यनेन सम्बन्धः ।

उत्तरेण परंब्रह्म परंतत्त्वं परंज्योतिः परमात्मेत्यादिशब्दै छयन्त
 समाभ्यातं वस्तुद्वयं तस्य नारायणत्वं समभिव्याहारेण विदधाति
 (नारायण परंब्रह्मत्यादि) “ ब्रह्मविदाप्नोति पर ” इति येषां यत्परं
 सनारायण इति । विश्वर्जनीयलोपश्छान्दसः । ननु नारायणपरमिति
 समासेन भविष्यत्यम्, तत्र विभक्तिलोपश्च सिद्ध्यति, “ त्रिकं छान्द
 सेन कल्पितेन विश्वर्जनीयलोपेनेति । तदेतद्वेदविद्रोशीर्वाहिर्भूतानां
 पाषण्डानां मन्यथाज्ञानविजृम्भितं, नर्यन्तोपबृंहितै वैदवाक्यैर्विरोधात् ।
 तथा शैवपुराणे- ब्रह्माणंप्रति भगवद्भवनं “ अहमेव परं ब्रह्म परंतत्त्वं
 पितामह । अहमेव परं ज्योतिः परमात्मात्वहविभु ” इति । लैंगे च ‘ त्व
 मादिस्त्वमनहृदिस्त्वं प्रकृतिस्त्वं जनार्दन । पुरुषस्त्वं जगन्नाथो विष्णु
 विश्वेश्वरो भवान् ॥ परंब्रह्मासि पुरुषो विश्वमूर्तिः पितामहः । तस्व
 माद्यंभवानेष परंज्योतिर्जनार्दन ॥ परमात्मापरन्धाम श्रीपतेभूपतेप्रभो’
 इति । वाराहे । “ विष्णुरेव परंब्रह्म विभेदमिहपश्यते- । देवसिद्धांत
 मार्गेषु तन्नज्ज्ञानन्ति मोदितैः ” इति । महाभारते “ नारायणात्परो
 देवो नभूतो न भविष्यति । एतद्ब्रह्मस्य वेदानां पुराणानां च सत्तमे ” इति ।
 अपि च उत्तरपादे- “ तत्त्वं नारायणः पर ” इति व्यस्तमेवास्मायते ।
 तद्गतिसामान्यादिषु व्यस्तपवात्र नारायणशब्द इति ज्ञेयम् । “ नारा

सन्तं सिराभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभं, तस्यां
ते सुषिरसूक्ष्मं तस्मिन्धसर्वप्रतिष्ठितं ॥ ८ ॥

तस्य मध्ये महान्मि विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः, सो
ग्रभुग्विभजन् तिष्ठ अहारमजरः कविः, संतापयति
स्वन्देह मापादतलमस्तकं ॥ ९ ॥

पुनरपि विशिनाष्टि । “ सन्तं ” “ सिगाभिः ” नाडीभिः ।
‘ सन्तं ’ समन्तात् विधुनं । सर्वनाडीनामाध्यात्वात् । तुशब्दो
विशेष्योत्कः । अयमपि विशेषः । “ लम्बति ” लम्बते । “ भाको
शसन्निभं ” ईषद्विकखितकुशेशयसदृशं । “ तस्यान्ते ” तस्यकोश
स्यान्तेमध्ये । “ सुषिर ” छिद्रं । “ सूक्ष्मं ” अणुतरमस्तीति
शेषः । “ तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं ” तस्मिन् सुषिरेसर्वप्रतिष्ठितं ।
सर्वात्मनः परमपुरुषस्य तत्र स्थितात्वात् । “ प्रतिष्ठितं ” निश्चलं तिष्ठति ।

“ तस्य मध्ये महान्मिः ” तस्य सुषिरस्यमध्ये । “ महान् ” देहे
न्द्रियादिनिर्वाहकः । “ अग्निः ” स्वयं प्रकाशरूपः । “ विश्वार्चिः ” वि
श्वतः प्रसरत् ज्ञानार्चिः । अतएव “ विश्वतोमुखः ” विश्वतोद्गृह्य
स्वभावः । “ सोग्रभुक् ” सोमिः जीवालयः । अष्टस्यपरमात्मनो
भोक्ता । “ विभजन्तिष्ठन्नाहारं ” शरीरेणक्रियते यत् शुभाशुभं,
तद्विभजन् स्वपित्वेनाभिमन्यमानः तिष्ठन् । तत्रैव ध्रियमाणोपि
“ अजरः ” जरामरणादिरहितः । “ कविः ” कान्तदर्शनः ।
पुनरपि विशिनाष्टि । “ संतापयति स्वन्देहमापादतलमस्तकं ”
आपादतलात् आचमस्वकात् स्वन्देहमात्मीयं शरीरं । “ संतापयति ”
स्वराग्निभिः ज्ञानमग्निभिः समन्ततः प्रकाशयतीति ।

तस्यमध्येवद्विशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थितः । (२६)

नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेवभास्वरा ॥ १० ॥

नीवारशूकवत्तन्वी पीताभास्यात्तनूपमा, तस्यां

एवं क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपस्वभावादिकमुक्तं । अथ उपास्यस्य नारायणस्य स्वरूपगुणादिकं दर्शयति । “ तस्य मध्येवद्विशिखा ” तस्याग्नेः जीवात्मनोमध्ये । ‘वद्विशिखा’ वहतीतिवद्विः । उक्तं तत्प्राजात मात्मतया स्थित्वा वहति धारयतीति वद्विः परमात्मा । तस्यवा । ‘वद्विशिखा’ शिखावत् शिखा । दिव्यं अप्राकृतं पञ्चशक्तिमयं शरीरम् । प्रकाशमानत्वसर्वप्रकाशकत्वविधेयत्वादिना शिखाशब्देनोक्तं । “ अणीयः ” अणीयसी । “ ऊर्ध्वा ” ऊर्ध्वप्रकाशा । “ व्यवस्थितः ” व्यवस्थिता । छिन्नव्यत्ययश्छान्दसः । पुनरपि सैवविशेष्यते । “ नीलतोयदमध्यस्था ” मध्यस्थनीलतोयदा “ विद्युल्लेखा ” यथाप्रकाशते, आत्मवर्णेन तोयदवर्णेनच, एवं, “ भास्वरा ” मायूरश्रीवासदृक्षा । एवंहि शास्त्रेषु भगवद्रूपं प्रतिपाद्यते । श्रीवाराहे-ब्रह्माकमलगर्भाभो रुद्रःकालाग्निसन्निभः । पुंश्चः पुण्डरीकाभेः रूपंतत्परमात्मनः’ इति । अत्र पुण्डरीकशब्देन पुण्डरीकपलाशमुच्यते । अभियुक्तैरेव व्याख्यातत्वात् । ‘ अतस्तीपुष्पसकांश’ मितिच ।

पुनरपि सैवविशेष्यते । “ नीवारशूकवत्तन्वी ” तनुतरा । “ पीताभा ” पीतवर्णा । प्रथमकार्तास्वराभा । भास्वरत्वातिशयेन पिंगलत्वमेव श्यामलत्वं ग्रसतीति भावः । ‘ आदित्यवर्णं तमसःपरस्ताद् ’ ‘ आरूपस्वत्यसंकल्पः ’ ‘ विद्युतः पुरुषादधि ’ ‘ हिरण्मयःपुरुषोदृश्यत ’ इत्यादयः । तेषामुपबृहणं मानवे । रुक्मामं स्वप्नधिगम्यं विद्यात्पुरुषंपरं ’ इति । श्रीविष्णुपुराणेच ‘ अपूर्वरूपसंस्थानं तेजसांराशिर्जित ’ मिति । “ तनूपमा ” सा एवं रूपाशिखा । तस्य तनोः “ उपमा ” उपमानं । “ स्या ” इति सम्भावनायां छिद् । तत्तनोर्वाङ्मनसागोचरप्रकाशत्वेन एवं प्रकारासास्यादित्यत्रात्तांति द्योतयति । (तस्या इति) साङ्ख्यात्

दिशखायामध्ये परमात्माव्यवस्थितः ॥ ११ ॥

सब्रह्मा सशिवस्सेन्द्र स्सोक्षरः परमस्स्वराट् ॥ (२६)

नारायणस्स्थितोव्यवस्थितश्चत्वारिंशत् ।

इत्केदादशोऽनुवाकः ।

षड्विंशतिशखायाद्व्यवस्थितोः “मध्ये” हृदये पुण्डरीके । “परमात्मा” परमश्चासावात्माचेति परमेत्मा । अनेनास्यात्मान्तरात्मभावं दर्शयति । “व्यवस्थितः” सर्वगतोऽप्यत्रैव विशेषेण सन्निरुद्धयति ।

एवं नारायणस्य सर्वव्यापित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वज्ञोचितं त्रिगुणशम्भुवक्षराच्युत परतत्त्वपरं ज्ञेयं त्तिः परमात्मादिशब्दवाच्यत्वं समाधिकदग्निदत्त्वं सर्वजावान्तरात्मत्वं दिव्यज्योतिर्मयविभ्रह्मत्वमित्यादयः प्रतिपादिताः । अनन्तरं जगदीश्वरत्वेन प्रसिद्धानां नारायणविभूतित्वं दर्शयति (सब्रह्मेति) येष जगत्स्रष्टाण्डाधिपतिः पितामहः सनारायण एव । तस्य शरीरत्वेन विभूतिभूत इत्यर्थः । “सशिवः” तथा शिवश्च । “सेन्द्रः” विभूतित्वेन प्रसिद्धस्य इन्द्रस्याम्नानामितरेषामपि तद्विभूतित्वप्रतिपादनार्थम् । “सोक्षरः परमः स्वराट्” “अक्षरः” जन्मादिविकाररहितः । “परमः” सौम्यापन्नः । “स्वराट्” मुक्तत्मा । सोऽपि तद्विभूतिभूत इत्यर्थः । तथैव मुक्तानधिकृत्य “येन येन धातागच्छति तेन तेन सहगच्छता” ति “तद्यथातरुणवत्सावाखं वारं वामातरं छायावासत्तमनुगच्छेत्तथा” “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इनान् लोकान् कामात्रीकामरूप्यनुसंचरन्” इत्यादि ।

अत्र केचित् अक्षर परम स्वराट् शब्दवाच्यभेदं वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । “सब्रह्मासशिवसेन्द्र” इति “सोक्षर” इति प्रतिविभूति सङ्गतिनिर्देशात् परमस्स्वराडित्यत्र तथा निर्देशाभावाच्च । मुक्तस्य “स्वराट्भवति” “आप्नोति स्वराज्य” मित्यादिभिः स्वराट्त्वोपपादनाच्च । अतएव चानन्याधिपतिरित्यास्मिन्नधिकरणे सूत्रकारोऽपि तस्यानन्याधिपतित्वं न्यायैर्निर्णीतवानिति ।

एवमादिगुणविशिष्टं परब्रह्मादिशब्दवाच्यं नारायणमेव उक्तं
 गुणविशिष्टं ध्यानोपासनादिविषयभूतं योगशुद्धेनमनसा हृदयपुण्डरी
 यत्प्राप्तते, ते संसारादि सकलदुरितं तीर्त्वा तच्चरणारविन्दं वरि
 ष्णामहानन्दं प्राप्नुयुरिति, श्रुत्यादयोपि नारायणमेवोक्तगुणविशिष्टं
 ध्यानोपासनादि विषयभूतं मुपदिशन्ति । कठचल्यां 'तद्विष्णोः पर
 मदे' मित्युपक्रम्य 'एतदाळंबनंश्रेष्ठ मेतदाळंबनं परम् । एतदा
 ळंबनंज्ञात्वां ब्रह्मलोकेमहीयत' इति । मैत्रायणी सुबालोपनिषदादिषु
 नारायणस्यैव ध्येयत्वमुक्तम् । न्यासस्मृतौ 'ध्यायेन्नारायणं देवं
 एकाग्रं श्रद्धयान्वितः । शंखचक्रगदापद्मपाणिनं दिव्यभूषणं' इति ।
 दक्षस्मृतौ "ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु चकर्मसु । ब्रह्मलोक
 मवाप्नोति नचेहाजायते पुनः" इति । पैठीनसिस्मृतौ- "भक्तिपापप्रस
 क्तापि ध्यायेन्निमिष मच्च्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः"
 इति । योग्याज्ञवल्क्ये- "ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु चकर्मसु ।
 प्रायश्चित्ताहं सर्वभ्य दुष्कृतस्येति वैश्रुतिः" इति । सर्वेषु पुराणेषु
 लोभ्यसर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं मुनिपत्रं
 ध्येयोनारायणस्तदा ॥ एवमेव विजानीत नात्रकार्यं विचारणा । हरिके
 स्वदाध्येयो भवद्भि स्सत्त्वसंस्थितैः" इति । तथापुराणांतरेषु - "ध्याय
 न्तिये सततमच्युत मीशितारं निष्कल्मषं प्रवरपद्मदलायताक्षम् ।
 ध्यानेन तेन इतकल्मषचेतनास्ते मातुःपयोधररखं नपुनः पिबन्तीत्यादि ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यानम्

'नारायणीये एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तेषूपस्यतयाप्रतिपादितस्य प्राप्यस्य परत्वं नारायण
 शब्दवाच्यत्वं नारायणानुवाके प्रपञ्चितम् । एतदनुवाकं शेषभूतेन
 उत्तरेणानुवाकेन "ऋतंसत्य" मित्यादिना तस्यैव प्राप्यत्वं प्रापकत्वं

ऋतंसत्यं परंब्रह्म पुरुषंकृष्णपिंगळं, ऊर्ध्वरेतं वि
रूपाक्षं विश्वरूपमित्यादिकं प्रतिपाद्यते ॥ (२७)

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

भक्षयात्वं परत्वं निरतिशयवृद्धाणात्वं ज्योतिर्मयत्वं सुतत्त्वं गुणात्वं पुण्ड-
रिकाक्षत्वं विश्वरूपत्वमित्यादिकं प्रतिपाद्यते ।

(ऋतंसत्यं) अनुष्टुप् । रीयते प्राप्यतेनेनेति “ऋतं” स्वप्राप्तेः
स्वयमेवोपाय इत्यर्थः । “एष एव साधु कर्मकारयति” “यमे वैष्व-
णुः तेन लभ्य” इति श्रुत्यन्तरेभ्यः । “सात्यं” सत्त्वंदा सर्वे स्वर्ष-
धाहुरमानमप्यक्षयस्वरूपत्वात् सत्यम् । “परं” सर्वस्मात् परम् ।
प्राप्यमित्यर्थः । “पुरुषान्न परं किञ्चित्” “यस्मान्न परं” इति च । “ब्रह्म”
परिवृद्धं । “परः” इति विशेषणेन इतरभ्यः प्रकृतिप्रजापत्यादिभ्यो ब्रह्मशब्द-
शान्देभ्योऽन्या इत्तम् । “पुरुष” सर्वनिर्वाहक पूरकं पूरयितारंवा ।
‘कृष्णपिंगळं’ अक्षयनीलतोयद्वयं विद्युल्लेखाप्रख्यं सौन्दर्यलावण्ययो-
रनुकारद्विव्यरूपं । “ऊर्ध्वरेतं” रेतशब्देन वीर्यादिभ्युज्जातं लक्ष्यते ।
ऊर्ध्वशब्देन तेषामुत्कर्षः । उत्कृष्टधीयादिगुण मित्यर्थः । छान्दस-
स्वकाः लोपः । “विरूपाक्षं” विशिष्टरूपे भक्षणीयस्य । तथा “यथा
कृष्णाक्षं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” इति भक्षणीनिर्दर्शनादिति । समा-
सान्तः । तं पुरुषं परं विद्यादिति पूर्वैणलम्बन्धः । पूर्वोक्तप्रकाराद्ध-
गुण्यात् सर्वत्र उपास्यस्य पुण्डरीकाक्षाव प्रतिपादनात् इतराणां “आब्रह्म
स्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनित ससारवश-
वर्तिनः ॥ यतस्ततो न तेऽज्ञाने ध्यानिनामुपकारकाः । भविष्यन्त-
गतास्त्वै तेषु संसारगोचराः” इति ध्येयत्वप्रतिषेधा नारायणाद्ध-
वाकशेषत्वा नारायणपरंब्रह्मोक्त्युक्तार्थं प्रायभिज्ञानाद्ध शास्त्रान्तरेऽ

आदित्योवाएषएतन्मण्डलं तपतितत्रताऋचस्त
दृचांमण्डलं सऋचांलोकोथयएषएतस्मिन्मण्डलेर्चि
र्दीप्यते तस्मिन्मण्डलेर्चिःसाम्नां(मण्डलैन्साम्नां) लो
कोथयएषएतस्मिन्मण्डलेर्चिषिपुरुषस्तानि यजूंषि

पुण्डरीकाक्षस्यैव उपास्यत्ववचनात् सर्वेषां विशेषणानामयमेवायं इत्य
थवसायाय तस्यैव शेषित्वमुपाखितुः प्रत्यगात्मनः शेषत्वं च दर्शयति ।
“ विश्वरूपाय वैनमः ” उक्तप्रकारेण सर्वानुग्रहार्थं सर्वात्मतयावस्थि
ताय शेषभूतोऽहम् । “ वै ” इति शास्त्रप्रसिद्धिं योतयति । नमः”
नमस्त्वानान्यस्मै इत्यनन्यार्हशेषत्वं स्थानानिखनन्यत्वेन द्रष्टव्यं ।

इति श्री कूरनासयणमुनिविरचिते तेचिरीयोपनिषद्व्याख्यान
नारायणीये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

“ सयश्वायं पुरुषे यश्चासावादित्ये ” इत्युपसक्तानां हृदयपुण्डरीके
भादित्ये च भगवतस्सर्वेश्वरस्य उपासनं विद्विषम् । तत्र हृदयपुण्ड-
रीके दिश्ये यदुपासनं तदुदितम् । अनन्तरमदित्ये यदुपासनं तत्र
कारः प्रपंच्यते (भादित्योवा एषइति) अथ महारादि विभाग
कर्ता भादित्य सः । “ एषः ” इत्यंशुक्त्यानिर्दिश्यते । भादित्येऽपत्यत्वादय
मादित्यः । “ वै ” इति तत्र प्रसिद्धिं दर्शयति । “ एतन्मण्डलं
तपति ” तत्र यदेतत् ज्योतिर्मण्डलं तपति प्रकाशादिना जगदनुगृ-
ह्णाति । “ तत्रता ऋचः ” प्रकृतिप्रतिपादिका ऋचस्तिष्ठन्ति । तस्मात्
“ तदृचांमण्डलं ” ऋचांसमूहः । “ सः ऋचांलोकः ” स्थानम् ।
तत्रैव ऋचांलोक्यन्त इति यावत् । ऋगदीनां तत्रस्थितेरविनाभा
वात् सामानाधिकरण्य निर्देशः । “ अथय एषः ” अथमादित्यः ।
तस्य । “ एतस्मिन्मण्डलेर्चिर्दीप्यते ” प्रकशते । “ तानिसामानि ”
तस्मात् । “ ससाम्नानांलोकः ” स्थानम् । सामानि तत्रलोक्यन्त
इति यावत् । “ अथय एषः ” अथमादित्यः, इत्य । “ एतस्मिन् मण्डले
र्चिषिपुरुषः ” तदभिमानो भादित्याभिमानोऽपुरुषः । “ तानि यजूंषि ”

सयजुषां मण्डलं सयजुषां लोकस्सैषा त्रय्येवं विद्या
तपति यएषोतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः ॥ (२८)

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अग्निर्व्योवैतेजोजोवलं यशश्चक्षुश्चोत्रमात्मा

यजुस्समूहात्मकम् । “ सयजुषां मण्डलं ” सयजुषां समूहभूतः ।
“ यजुषां लोकः ” स्थानम् । यजुषि तत्रलोक्यन् इति यावत् । तस्मा
दादित्यः । “ सैषात्रय्येवविद्यातपति ” तदविनभूतस्तपति । एवं
भूते “ भादित्येय एषोन्तः ” जगन्नियमनार्थं वनति । सकीर्तश
इत्यपेक्षायां “ हिरण्मयः ” हितरमणीय ज्योतीरुः । “ पुरुषः ”
सर्वनिर्वाहकः । स उपपासितव्यः इति शेषः । तथा “ ध्येयस्सदा
सवितृमण्डल मध्यवर्ती ” त्यादि ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसूत्रे
नारायणोपे त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

तस्यैवोपास्यस्य सर्वात्मकत्वं दर्शयति । (भादित्योवैतेज इत्या
दिना) योयमादित्य रथस्थित उपास्यत्वेन चोदितो हिरण्मयः पुरुषः,
सः । “ तेजः ” सर्वप्रकाशादिना उपकरोतीति तेजः । “ भोजः ”
देहशोभाकरः । भोजः आर्जवे । बलयतीति “ बलं ” बल
मागत्रे सर्वधारकम् । “ यशः ” यजतेर्यशः पूजनात् । “ चक्षुः ”
दर्शनात् “ ओत्रं ” भवणात् । आप्नोतीति “ आत्मा ”

मनोमन्युर्मनुर्मृत्यु स्सत्योमित्रोवायुराकाशः प्राणो
लोकपालः कः किंकंतत्सत्यमन्नमायुरमृतो जीवो वि
श्वः कतमस्स्वयम्भुः प्रजापतिस्संवत्सर इति संव
त्सरोसावादित्यो यएषपुरुषएषभूतानामधिपतिर्वह्न
ण स्सायुज्यं सलोकता माम्नोत्येतासांमेव देवतानां

सर्वस्य हिताहितं मनुत इति “ मनः ” मननात्खंकरत्वात् । “ मन्युः ”
क्रोधः । अभिमाननात् “ इदं स्नेष्टव्यं इदं रक्षितव्यं ” मिति । मनुत
इति “ मनुः ” । “ मृत्युः ” मरणात् । सतिसाधुत्वात् “ सत्यः ”
साक्षित्वाच्च । “ मित्रः ” सर्वस्यमन्ताच्च । “ वायुः ” सर्वस्य प्रेर
णात् । “ आकाशः ” आसमन्तात् प्रकाशमभ्यन्तात् । “ प्राणः ”
आसादिकारकत्वात् । “ लोकपालः ” लोकानां राक्षनात् । “ कः ”
निरूपाधिकः प्रष्टव्यः । “ किं ” नित्याव्यक्तम् । “ कः ” मुखम् ।
कमनीयत्वात् । “ तत् ” न्यापकं परोक्षं वातनोतीति तत् “ सत्यं ”
सञ्चत्यच्च । चेतनाचेतनात्मकं सत्यम् । समाहारद्वन्द्वः । “ अन्नं ”
भक्षनीयम् । “ आयुः ” आयनात् । “ अमृतं ” अमृतत्वनिमित्तम् ।
“ जीवः ” जीवात्मा जीवनात् । जीवननिमित्तत्वात् । “ विश्वः ”
विश्वात्मप्रवेशनात् । “ कतमः ” अशक्य निर्धारणः । सर्वगत्वात् ।
“ प्रजापतिः ” प्रजानां स्वामी । “ संवत्सरः ” सम्यग्वखन्त्यनेन
सर्षाणि भूतानित्यादिशुणकोय उक्तः “ संवत्सरः ” । सपवस्वयं
“ आदित्यः ” “ सएषपुरुषः ” “ एषभूतानामधिपतिः ” देवोमण्डले
वर्तते । एषभूतः उपास्य इति । एषं ज्ञात्वाय उपासीत । सः ।
“ ब्रह्मणः ” परस्य भगवतः । “ सायुज्यं ” सयुग्भावम् । “ सलो
कतां ” समानलोकतां च । “ आप्नोति ” “ एतासांच देवतानां ”

सायुज्यं साष्टितां समानलोकतां मामोति यएवंवेदे
त्युपनिषत् ॥ (२९)

इति षतुर्दशोऽनुवाकः ।

घृणिस्सूर्येऽदित्योमर्चयति तर्पस्सत्यं मधुक्षरं

तेजः प्रभृत्याभिष्मानिनीनाम् । “सायुज्यं” “साष्टितां” भविरहित
तां च । इच्छाचेत्प्राप्नोति । “यएवंवेद” एवमुपासीत । “इत्यु
पनिषत्” एतस्मिन्ननुवाके उपास्यत्वेन ब्रह्मेति ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

नारायणीये षतुर्दशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

अस्यैवोपशस्यस्य प्रतिपादकं प्रणवान्त मन्त्रं तदुपासकानां तिष्ठ
द्विच दशयक्ति (घृणिरित्यादि) तत्प्रतिपादको मन्त्रः । एतन्मा
हात्म्यं भगवतात्वेदात्मना प्रतिपादितं “घृणिरितिद्वे भक्षरे” इत्यादिना ।
“घृणिः” अथेतनशीलः । “घृक्षरणदीप्तयोः” “घृक्षेचने”
अन्यतरस्मान्निष्पातितः । यद्वाघृणावान् । घृणानामपरदुःखासहन
रक्षणस्वभावताः । सर्वं प्रसूतइति वा सर्वं प्रसूतं क्व सरताति वा
“सूर्यः” “राजसूर्य सूर्ये” त्यादिना सुयति सरत्योः अन्यतरस्मा
न्निष्पातितः । सुसूतमस्तीति वा “सूर्यः” सुसूतं अस्तीति वा ।
एवं बहुप्रकृष्टं सूर्यशब्दनिर्वचनं द्रष्टव्यम् । अत्र इयोपजनः
“सूर्यइति त्रीण्ये” ति ब्राह्मण दृष्टेः । आदित्येनिवासात् “आदित्यः”
“दित्येदित्ये” त्यादिनाप्यः । अथवा कामादित्यः प्राप्यः आदित्यः ?
यएवं भूतः “ज्यो” उपासकः । शेषभूत इति यावत् । एवम् ।
“मर्चयन्ति” तद्विदः । “तर्पस्सत्यं मधुक्षरान्ति” तत्पशुवन्दने

ति तद्ब्रह्म तदाप आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवः
स्सुवर्गं ॥ (३०)

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

तपसः फलं भोगमोक्षाख्यं लक्ष्यते । “सर्वं” यथावस्थितं, जविपर्यस्तं
वस्तु स्वरूपम् । “मैत्रुं” सर्वात्मभोग्यं भगवद्गुणामृतम् । “क्षरन्ति” क्षारय
न्यस्यांतदर्चनाशीलायोगिनः । “तद् ब्रह्म” तदेवं सकलजगत्का
रणं भवेत्तन्नं प्रधानम् । “ब्रह्म” बृहत्त्व बृहत्त्व गुणयोजित्वात् ।
प्रधानमपि क्वचित् ब्रह्मोद्युक्त्येतेः । तथा ‘तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नच जायते’
इति । “तद्ब्रह्म” ब्रह्मात्मकं प्रधानमस्य शरीरभूतमित्यर्थः ।
“तदापः” जीवात्मकं भाप्नोतीत्यापः । भाप्नोतिरमुन्प्रत्ययान्तः ।
‘जीवात्मकं प्रकृतेः व्यापकत्वात् अप्शब्देन प्रसिद्धां भापउच्यन्तेः । तदपि
तदेव । “यद् जुवैष्णवःकाय” इत्यादि । “ज्योति” शब्देनापि
तथा । तेजश्चास्मिन्निभावसा वित्वादि । “रस” शब्देनापि
प्रसिद्धोत्सः । तथा ‘रसोद्दमप्सुकौतेये’ ति । “अमृतं” ‘त्रि
पादस्यानुतांदिषी’ त्युक्तमहाविभूतिः । ब्रह्मशब्दस्तस्यैवं विशेषणं ।
भवन्त्यस्यां सर्वाणिभूतानिति “भूः” भूलोकः । कर्मफलभोगक्षये
प्राणिनश्चक्षुर्मदं परिग्रहेणामुष्माद्भवन्तीति “भुवः” सुप्तुव्याप्यते
सुकृतिभिरिति “सुवः” भूरादयोऽलोकाः भोगस्थानानि । तत्स्यान्व
प्राणिनः सर्वे परमात्म शेषभूताइति प्रणवेन निगम्यते ।

इति श्री कूर्णारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यायाने

नारायणीये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥३५॥

सर्वोवैरुद्रस्तस्मैरुद्रायनमोअस्तु, पुरुषोवैरुद्र
 स्सन्महोद्धो नमः, विश्वम्भून्भुवनं चित्रम्बहुधा
 जातजायमानञ्चयत्, सर्वोद्धिंशरुद्रस्तस्मैरुद्राय
 नमोअस्तु ॥ (३१)

इति षोडशोऽनुवक्कः ।

अधोपासनविपुकेन संजातभक्तिप्रकर्षैस्तयैवभक्त्या गुणदोषविशे
 काक्षमैः निम्प्रत्यूहभगवद्रुणम्भुत्सुभिः तृणचलनेपि तद्धिमानिभिः
 क्रोधनाहिसकत्वादि रुद्रगुणश्रवणात् कञ्ज्ञानकारणं तमेव रुद्रं विरु
 द्ध मन्यमाने रूपासकै स्त्वरितरुद्रनामधेयै त्रिभिरनुवाकै रुद्रस्तूयते
 (सर्वोवैरुद्रइत्यादि) एषां त्वरितरुद्रभिधेयत्वं शीघ्रफळार्थिनां जप्य
 त्वात् । एषाम्नुतिः पूजावचनादिभि रम्पेयुक्तैर्निर्णीता । “ सर्वः ”
 अयं प्रपंचः । “ रुद्रोवै ” तदनुग्रहार्षन्त्वात् । वैशब्दः प्रसिद्धि
 योक्तकः । “ रुद्रः ” रोदयिता । ‘रोदेऽम्प्लुक्च’ तिरप्रत्ययः । “ तस्मै
 रुद्रायनमोअस्तु ” अनेननमसापूजितस्त्वं अस्मद्रूपासनं माहिसीदि
 तिभावः । (पुरुषोवैरुद्र) इत्यादि पुरुषत्वेनेस्तौति । पुरुषमाहात्म्यं पुरुष
 सूक्तविवरणएव दर्शितं । एवं प्रभावस्त्वं । अतएव “ महः ”
 महान्, पूजितः । “ नमोनम ” इति नमस्कारद्विरुक्तिःप्रशंसार्यां ।
 किञ्चिद् “ विश्वं ” प्रपंचं । “ भून् ” उत्पन्नं । “ भुवनं ”
 भूतजातं । “ चित्रं ” चयनीयं । “ बहुधा ” बहुप्रकारं । “ जा
 तं जायमानं ” उत्पन्नं जनिष्यमाणञ्च ॥ “ एत ” तत्सर्वं । “ रुद्रः ”
 एतत्प्रसादायत्तं । अस्मिन् क्रुद्धे विनष्टं स्वतीतिभावः ।

इति श्री कूरनारायणमुनित्रिगविते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसूत्रे
 नारायणीये षोडशोऽनुवक्कः ॥ १६ ॥

कद्रुद्रायप्रचेतसे मीदुष्टमायतव्यसे, वोचेमशन्तं
मंहदे, सर्वोह्यै रुद्रस्तस्मै रुद्रायनमोऽस्तु ॥ (३२)

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

नमोहिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेम्बिकापतयउमा
पतये नमोनमः ॥ (३३)

इत्यष्टादशोऽनुवाकः ।

(कद्रुद्रायेति,) गायत्रीयजुरन्ता । “ कद्र ” अन्वस्त्वं । प्रश
स्तवाचीनिपातोयं । प्रशस्तायेत्यर्थः । “ प्रचेतसे ” प्रकृष्टेपरमात्म-
नि निहितचेतसे । “ मीदुष्टमाय ” स्तोतृवप्राय । अदृष्टव जगदन्त
ग्राहकाय । “ तव्यसे ” तपस्वते । प्रबुद्धाय “ ह्ये ” हृदये ।
भीषणतया तत्रसन्निहिताय । “ रुद्राय ” “ शन्तमं ” सुखसाधक
तमं । स्तोत्रमित्यर्थात् । “ वोचेम ” व्रमहि । हिरण्यबाहव इति
वचउम् । सर्वोह्येष इति व्याख्यातम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये

नारायणीये सप्तदशोऽनुवाकः ॥१७॥

“ नमोहिरण्यबाहवे ” हितरमणीयबाहवे । “ हिरण्यपतये ”
धनानां पतये । “ अम्बिकापतये ” अम्बिकायाभवे । “ उमापत
ये ” उमायावल्लभाय । आदरार्थं पुनःपुनर्वचनं । केषोसाहचर्यात्
शान्तिकराय । “ नमोनम ” इति पुनः प्रशंसति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

नारायणीये अष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

यस्यैकंङ्कृत्यग्निहोत्रहवणीभवति प्रतिष्ठिता
प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठन्त्यथोप्रतिष्ठित्यै ॥ (३४)

इत्येकोनविंशोऽनुवाकः ।

कृणुष्वपस्त्रुइतिपञ्च ॥ (३५)

इति विंशोऽनुवाकः ।

इद्रपञ्चगाद तादृशमग्निमापिस्तौति (यस्यैकंङ्कतीति) तस्त्व
त्यर्थं तदस्यधारणाराधने अग्निहोत्रे स्तुतिः इक्रियते । सायनाहुतिः
प्रत्यतिष्ठन्ततोविकंककतउदतिठनत प्रजाअसृजत इति विकंककतस्य
प्रजासृष्टिहेतुत्वंश्रयते । “ यस्य ” भाग्यहात्रेणाग्निसाधयतः । “ वैकं
कती ” विकंककतस्यविकारः । “ अग्निहोत्र हवणीभवति ” पाळा
शादिभोत्रे ’ त्यङ् । अग्रयेद्देवस्य अग्निहोत्रं हविर्यत्तदनयापि हूयत
इत्यग्निहोत्रहवणी । “ अस्याहुतयः - प्रकृत-तद्भुन्ति ” फलसाधनत्व
रूपत्वरूपगन्त्रप्रचयवन्ते । एवं कदाचिद्द्रपच्युताः तथाप्रतिष्ठान्ति ।
यजमानस्यग्रपे “ प्रतिष्ठित्यै ” वैकंकतीभवति ।

इति श्री वरुनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसंहिता
नारायणायै षोडशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

अत्र रक्षोजनप्रशान्त्यर्थं “ कृणुष्वपस्त्रु ” इत्यादयः पंचमन्त्रा
जप्या इति (कृणुष्वपज इति पंचेति) अतीकोपादनेनाम्नाताः । सर्वा
स्त्रिभुवः । अस्मदविरोधिना राक्षसान्बिनाशयेति प्रथमया भगवन्तं

कृणुष्वेति - (कृणुष्वेत्यःदि .) . इति " अग्ने " अग्र
 इत्यनशीलपुरुषोत्तमः । " नः " अस्माकम् । " पाजः " बलम् ।
 कृणुष्व " कुरु । व्यत्ययेनस्तुः । पजोबलम् । पवित्रानुनयतीति
 वाजः । परबलादीन् जलमिवपीत्वास्वयान् जनयति उज्जीवयतीति वा
 वाजशब्दोबलेवर्तते । तत्र निदर्शनम् । " प्रसितिं नपृथ्यां "
 इत्युत्तरां प्रसितिम् । सूत्ररञ्जुनिर्न्तिं प्रसितिं जालमिव । पिञ्ज
 कथेन । प्रसपनस्य बन्धनस्य हनुत्स्वत् प्रसितिरिति जालमुच्यते ।
 " उपमात्थे । यथा प्रसितिं मन्त्याद्ये नानृणोति तथा त्वं बलेनास्म
 द्विरोधिनस्त्वर्वानावृण्वति । किञ्च । " याहि " आयाहि । क इव ।
 " रात्रेव " यथा सर्वप्रजारञ्जनत्वं राज्ञा । " अमवान् " अमात्य
 वान् । " इभेन " परमवाहनेन इति याति । तथा पुरुषोत्तम त्वमपि
 वेदमूर्तिना औपवाह्येन गरुडेन त्वदसाधारण परिजनपरिच्छेदा
 न्वितो स्मप्रतिबन्धनिरसनार्थं अमच्छ । अपि च । " तृष्णां
 प्रसितिं " विस्तारवज्जालम् । " अनु " क्रमेण " द्रूणानः "
 द्राव्यमाणः । विक्षिपन् । " अस्तासि " अस्मच्छवन् क्षेप्तासि ।
 नकेवलं क्षेप्तासि । " रक्षसः " रक्षसान् । " पापादीन् " तापघ्नेः
 तापवत्तरैः । तवदिव्येरोयुधैः । " विध्य " ताडय । विनाशयेत्यर्थः ।

कृणुष्वपाज इति होमार्थं पंचमन्त्रा उपादीयन्ते । तेचाग्नेयाः ।
 " भोजः पाजो जप " इत्यादि बलनामसुपठ्यते । " पातेर्जुक्च "
 इत्यनुनन्तं प्रयुक्तम् । बलस्वः क्षणद्वेतुत्वात् । प्रसितिः बन्धन
 रञ्जुः वागुरा । पृथ्वी दीर्घा । वगुरामिव पाजोबलम् । रक्षांसि
 परितः कुरु इत्यथा कश्चिद्राजा इत्यवान् अमात्यैस्साहितः अरोगोवा ।
 जपहोमादिभिः शत्रूणां रोगानुत्सादगन्निभेनयाति तद्वत् रक्षांसि प्रति
 याहि । " शीघ्रत्रिष्वीत्रियंतुषं " इति क्षिप्रनामसुपठ्यते । अनुद्रूणानः
 अनुधावन् । छान्दसोदीर्घः । त्रिष्वीतुर्णां प्रसितिं मरस्यबन्धिनीम् ।
 याहि क्षिप्ता शीघ्रःपतति । अस्तासि क्षेप्तासि । भवानेषमुभयां प्रसितिं
 कृवाः । तपिष्टैः तपनशोकेः जपैः रक्षसः रक्षांसि । विध्य

(तवेति) “ भ्रमासः ” भ्रमण शीलाः । “ उल्काः ” “ आशुयुधः ” शस्त्राः । जलोयाजादेशः । “ पतन्ति ” पतन्तु । “ शोशुचानः ” अत्यन्तदीप्यमानस्त्वम् । “ धृषता ” धाष्टयेन । इयुपधलक्षणः कः । तसि सुपोलुक् । “ अनुस्पृश ” दहेत्यर्थः । “ अग्ने ” “ त्रुषि ” तपनशीलाः । उल्काः । “ पतंगान् ” शलभानिव । “ विश्वक् ” “ विसृज ” “ जुह्वी असन्दितः ” यंकेचि ज्नुद्गमाज्जं गृह्णन्ति, तेष्वग्निर्जुह्वीबद्धोभवति, नान्यत्रगच्छति । तथा जुह्वी असन्दितः यजमानेषु सत्स्वर्षितत्रनगच्छति । एवं अस्मन्निकटे पन्त्रित्वसन् रक्षांसि प्रत्युल्काविसृजेत्यर्थः ।

(प्रतीति) “ तूर्णितमः ” अतिशीघ्रः । “ प्रति ” रक्षः । “ त्यशः ” हि सकान् “ विसृज ” । “ अस्याविशः ” मनुष्याः । यन्महं “ मदग्धः ” अदाहकः “ पायुः ” रक्षकः । “ भव ” “ नः ” अस्माकम् । “ दूरे ” अन्तिकेवा । “ योयशंसः ” पापमिच्छति । तं प्रतेस्पशोविसृज । हे “ अग्ने ” । “ ते ” तव । “ किः ” कश्चिदपि । “ व्यधिः ” व्यधादात् । “ मादधर्षति ” नधुष्णियात् । तूर्णितमन्युरिति क्रोधनाम् ।

(उदग्ग इति) “ अग्ने ” “ तिमहेते ” तंक्षणज्वाला । “ उति ह ” “ अमित्रान् प्रति ” हेतीः, “ आतनुष्व ” प्रसारय । “ अमित्रान् ” “ न्येषतात् ” दह । “ नः ” अस्माकम् । “ यः ” “ अराति ” शत्रुत्वं “ चक्रे ” हे “ समिधान ” वर्धमानज्वाला । “ शुष्क ” “ अलसन्न ” इधन सार्धमिव । “ नीचा ” न्यग्भूतं । “ तन्दक्षि ” दह ।

(ऊर्ध्वंइति) “ अघ्यस्मत् ” अस्मत्तः । “ ऊर्ध्वः ” अस्माकं अधिपतिर्भव । भूत्वाच शत्रून् “ प्रतिविष्य ” “ दैव्यानि ” तव रूपानि । महाभ्यानि च दैव्यानि “ स्थिरा ” स्थिराणि । “ वनुहि ” सकृत्प्रकार्यतिरोभाषय । “ यातु ” यातूनि-रक्षांसि । हिंसावह । तव, “ जूनां ” वेगवर्ताम् । “ क्लिब्वची ” ति क्लिप् । तेषां मध्ये । “ जामिं ” गन्दम् । “ अजामिं ” स्वरमाणवा । “ शत्रून् ” “ प्रमूणीहि ” मारय ।

अदितिर्देवागन्धर्वामनुष्याः पितरोसुरास्तेषां
 सर्वभूतानां मातामेदिनीमहती महीसावित्रीगौयत्री
 जगत्पृथ्वीबहुलाविश्रांभूताकतमाकाया सासत्ये
 ल्यमृतेतिवसिष्ठः ॥ (३६)

इत्येकविंशो ऽनुवाकः ।

५:पूर्वं प्रहृतस्तमपिप्रहर । इतोऽभूमिति मोपेक्षिष्ठाः । यश्चन्यहृतः
 कृतश्चिकारणात् , स्वमापिप्रहर । वराकोयं नहन्त्यप्यहतिचेतासिमङ्गलाः ।
 एवं इतमपि घाताङ्गितु कामे हौमः कार्यः ।

इति श्री कूर्न्धरायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने
 नाट्यायणीये विंशो ऽनुवाकः ॥ २० ॥

एवमुपाख्यानप्रतिपक्षभूतानां रुद्राग्निरक्षः प्रभृतीनां प्रकृत्वावचने
 शान्तिकृत्वा अधान्कूलान्पृथिव्यादीनपि भक्तिवृद्ध्यर्थं प्रशंसन्ति ।

(अदितिर्विक्रि) तत्र पृथिवीतावद स्तूयते । “अदितिः”
 अवखण्डनीयस्वरूपा । दो अवखण्डने । खतीत्यादिनाहकारः ।
 अत्रादितिशब्देन इक्षिमाद्यपरपर्याया भूमिरुच्यते । “देवः” योऽ
 नादिगुणयुक्ता इन्द्रादयः । “गन्धर्वाः” विश्वावसुप्रभृतरू । “मनु
 ष्याः” ब्राह्मणादयः । “पितरः” अङ्गिरः प्रभृतयः । “असु
 राः” दैतेयाः । प्राधान्यात्तेषां ग्रहणम् । अन्येपि देविहगोरगा
 दयः, “तेषां” सर्वभूतानां सर्वेषांभूतानाम् । “माता” मातृवत्सो
 षयित्री । साक्षरपरपर्याया अन्नादिरूपेण वर्धयित्री । “मेदिनी”
 स्नेहवती । धनधान्यादिभिः परिपूर्णावा । “महती” महापरि

आपोवाइदँसर्वं विश्वाभूतान्यार्पः प्राणावाआर्पः
पशवआपो मृतमानो ज्ञमापं स्सम्राडापो विरोडापं

माणा " " मही " पुजिता । " सावित्री " सवितुस्त्वेष्वरन्व
स्वभूता । " गायत्री " सर्वैर्गातुव्या । प्रशस्य सर्वावयवैस्त्र्यं
त्ययः । " जगती " भृगुमस्त्रिच्छेदेनगच्छन्ती, सर्वांन् गमयन्ती-
वा । अनुपरत प्रभवा । " उर्वी " गौरवेण । " पृथ्वी " विस्तीर्णाः
" बहुला " बहुनामर्यानां छात्री । " विश्वा " व्याप्तिमती । " भूता "
महाभूतप्रधाना । भावयित्रीषः । " कतमा " एवं रूपेत्यशब्द
निर्धारणस्वरूपा । " का " आपादिसर्वैः प्रष्टव्यस्वरूपेण प्रसिद्धाः
" सा " तादृशी । " सती " सत्या । अविपर्यस्तस्वरूपा । इति
शब्दः प्रधानार्थः । एवमादिभिरन्येष्व गुणैस्सम्पूर्णाधात्री महीक्षमेत्यादि
नामधेया " अमृता " मोक्षहेतुभूता । द्वितीयोपमिति शब्दोद्देश्यौ ।
यस्मादियमेवंवभावा तस्मादियमेव पृथिवी उतास्येति ' वसिष्ठः '
प्रशस्तः ब्रह्मज्ञानेन । वसिष्ठस्त्ववदति । तस्मादिमामेव भगव
द्वक्तिवृष्यर्थं मुपास्मद्दति शेषः । " अदितिर्नउरुष्वि " त्यादि सूक्त
मव प्रमाणम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसूत्रे

नारायणीये एकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

अनन्तरमापस्तुयन्ते (आपोवाइति) " इदं " इत्यमानं श्रयमाणं ।
" सर्वं " " आपावै " आपष्व । तदानीन्स्वरूपस्थितित्वात् । किं किमिदं
पेक्षायाम् । " विश्वाभूतानि " देवतियंङ्मनुष्यस्थावरात्मकानि । " प्राणाः "
चक्षुरादयः । " पशवः " द्विपादः चतुष्पादश्च । " अमृतं " देवभोज्यं
हविरादिकम् । " अन्नं " मनुष्यादि भोज्यम् । " सम्राट् " संत-
दीप्तिकं भगवत्प्रसङ्गात्तदीप्तिकं । अग्न्यादित्यादिकं । " विरोडा " "

स्वराद्यप रक्षेदाँस्यापो ज्योतीँष्यापं स्तत्यमाप
स्सर्वादेवताआपो भूर्भुवस्सुवराप ओ ॥ (३७)

इति द्वाविंशोऽनुवाकः ।

अपःपुनंतुपृथिवीं पृथिवीपूतापुनातुमां, पुनंतु
ब्रह्मणस्पति ब्रह्मपूतापुनातुमां, यदुच्छिष्टमभोज्यं

विविधदीप्तिकम् । विशुद्धेधेन्द्रधनुरादिकम् । “स्वराट्” स्वायत्तदीप्तिकं
आत्मादिकं । “छन्दांसि” म्नायत्रादीनि । “ज्योतीँषि” नक्ष
त्रतारारूपानि । “स्त्यं” विचारादिदोषरहितं मुक्तात्मस्वरूपं ।
“स्वादेव्यः” “भूर्भुवस्सुवः” भूगद्यात्मकालोकाः । “आपः”
“ओ” एवं भूता आपः परमात्मशरीरभूताइत्यर्थः । तथा ‘यदं
दुवैष्णवः ज्ञाय’ इत्यादि ।

इति श्री वरुणारायणमुनि निरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यायाने
नारायणीये द्वाविंशाऽनुवाकः ॥ २१ ॥

एवमप्रशम्य ताभिगतम्भानं शोभायत्वा भगवतो निवेदयति (अ
प पुनन्तिवने) ‘स्त्रानकालेनमात्राम’ इति मन्त्रपूताचमनावन
यागः । यद्यष्टिष्टपदा । द्वितीयवज्रमष्टाक्षराः पादाः । द्वयोर्द्वयाः पाद
योर्विगमः । “आपः” “पुनन्” शोधयन्तु । “पृथिवीं”
कारणेन कर्तव्यशुद्धिः प्राथयत । साचाद्भिः “पूतापृथिवी” । “मां
पुनान्” पुनरपितन्मुखेनात्मशुद्धिः प्राथयन्ते । “ब्रह्मणस्पतिः”
पग्विद्वन्चेतनाचेतनात्मकस्यपाता पुरुषात्तमः । ब्रह्मशब्दन वेदि
कामन्त्राच्चयन्ते । सचतेच । पृथिवीं पृथिवीकार्यभूतं मम शरीरं
“पुनन्तु” । साच शरीरात्मिका पृथिवी मां पुनातु ॥ एवं शरीरशुद्धिं च
खेनात्मशुद्धिरुक्ता । “यदुच्छिष्टं” यन्ममसम्बन्धि अग्रायस्यकरे
उच्छिष्टदिभक्षणं सुप्रायत्यमलमृत्रोत्सर्जनपाषण्डं चण्डालोपस्पर्शानां
विष । “अभोज्यं” केशकीटपत्रा ज्ञादि । “मम” सम्बन्धि ।

यद्वाद्दुश्चरितंममं, सर्वपुनंतु मामापोऽसतांच प्रति
ग्रहंस्वाहा ॥ २८ ॥

इति त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

अग्निश्चमामन्युश्चमन्युपयश्चमन्युकृतेभ्यः, पापेभ्यो

“ यद्वाद्दुश्चरितं ” शास्त्रनिषिद्धं प्रतिषिद्धं मैथुनादि, तन्निमित्तपापं । “ ममं ” मदीयं । धर्मधर्मिणोरभेद उपचर्यते । यद्वा “ मां ” च मयापूर्वं सचित्तं च । “ पापं ” “ आपः ” “ पुनन्तु ” “ असतां ” भव्यत्पराद्मुखानां शूद्राणां च । “ प्रतिग्रहं ” प्रतिग्रहानिमित्तचपापं । शोधयन्निवृत्ति । एवं निवृत्तं पापशोधनं स्वरूपं परमात्मनि परम्बहुत्ववत् प्रक्षिपामि । एवं चात्मनिक्षेपं कृत्वा कृतायां भवामोतियावत् ।

इति श्राकूरनारयणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
नारायणी त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥२३॥

पापसंशोधनार्थं सायं मपआचामति (अग्निश्चेति) अस्यमन्थे
त्त्रिमासश्चम । अकार्यं मनसोति सहाप्येतक्यं । तत्र प्रथमाग्निपदाणा
यत्री । यदहोप्यष्टाक्षरपंचपदापङ्क्तिः । इदमहमिति विराट् ; द्विपदाण्य
त्रीवा । “ अग्निः ” अग्रणीः । अग्रनेतृ ५ करिष्यमाणानां पत्न्या
दीनां कारयित् वारपिता च । प्रभुत्वात् प्रकरणाच्च पुत्रोत्तमकल्प
ते । “ मन्युः ” मननशीलमन्तःकरणमुच्यते । तद्विसर्गप्रवृत्तिनिवृ
त्तिहेतुः । क्रोधइतिकेचित् । ‘ मनसोधिषतिः प्रजापाते ’ रिति श्रुतेः ।
“ मन्युपतयः ” क्रोधादिप्रवर्तकाः चक्षुषादयः प्राजाः । प्रजापतिप्र
भृतयः सर्वदेवावा । ते च । सर्वे । “ मन्युकृतेभ्यः ” कृतशब्दः
कारणवाची । मन्युकारणेभ्यः । “ पापेभ्यः ” मां “ रक्षन्तं ”

रक्षतां, रक्षतां रक्षतां रक्षतां स्नसावाचाहस्ताभ्यां,
पद्भ्यामुदरेणशिक्षा, अहस्तद्वलुम्पतु, यत्किञ्चदुरि
तम्मयि, इदमहम्माहृतयोः सतेभ्योऽपि जुहोमि
स्वाहा ॥ (१९)

इति चतुर्विंशो जुवाकः ।

रक्षन्तु । यथा ' चोरेभ्योऽमुदं चोयता ' मित्युक्ते चोराणामप्रवेशाय
यत्नन्ते, तथेति । किञ्च " अह्ना " अतिक्रान्तेन । अपवर्गेदतीया ।
अतिक्रान्तेति । " यत्पापमकार्ष " इत्यवानाम्मि । " मनसा " प्रतिषिद्ध
चिन्तनादिकं । तथाप्रतुः - ' परद्रव्येष्वभिध्यान मनिष्टस्य च चित्तने ।
वित्तयाभि निवेशश्च त्रिविधं कर्ममान्तं ' इति । यच्च " वाचा "
पदवादिभाषणरूपं । तथा ' पाप्म्यमनन्तं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः ।
अनिष्टप्रकृष्टपञ्च वाङ्मयस्याहृतुविधं ' इति । " इस्ताभ्यां "
यच्चकृतं । अदत्तोपादानादिकं । तथा ' अदत्तानामुपादानं हि सा
चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च शारीरत्रिविधं स्मृत ' मिति ।
" पद्भ्यां " यच्चकृतं । अनन्तकमितव्यातिक्रमणादिकं । यच्च
" उदरेण " अभोग्यभोजनादिकं । यच्च " शिक्षा " शि
शनेन । भग्न्यागमनादिकं । ' मुपांसुलु ' गित्याकारादेशः ।
पतेः करणं यत्पापमकार्ष, तत्सर्वपापं । तदेष " अहः " ।
" अवलुम्पतु " भेद्यतु । नाशयत्वित्यर्थः । प्रतिपदविहिते
भ्योन्पदपि । " यत्किञ्चदुरितं " पापं । प्राचीनजन्मानिसांचित
मिहजन्मनिकृतं वा अथवा उक्तमनआदिभ्यतिरिक्तेन श्रोत्रादि
नाकृतं अश्रवणीयश्रवणादि अविज्ञातहेतुकं यत्पापं मयितिष्ठ-
ति । " इदं " पापं । पापानां चकर्तारं । " मां " अमृत
२८

सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः,
पापेभ्योरक्षतां, यद्वादिष्टापापमकार्षम मनसावाचा
हस्ताभ्यां, पञ्चयामुदरेणाशिक्षा, रात्रिस्तदवलुम्पतु,
यत्किंचदुरितम्भयिं, इदमहम्माममृतयोनौ सूर्ये
ज्योतिषिजुहोमिस्वाहा ॥ (४०)

इति पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

योनौ ” अमृतत्वस्यहेतुभूते । ‘ उतामृतत्वस्येशान ’ इति
श्रुते पुरुषोत्तमे । तस्यैव विशेषणं “ सत्ये ” अविपर्यस्त
स्वरूपगुणविभवादिके । पुनः विशिनष्टि । “ ज्योतिषि ”
नित्यज्वालिते । रात्र्यधिपतौ । “ जुहोमि ” यथासर्वाणि
पापानि धृत्वा अमृतत्वं प्राप्नुयां, तथाअपःक्षिपामि । सुहुतंचे
दमास्विति “ स्वाहा ” कार्त्तुदर्शयति ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्माख्यान
नारायणीये चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥२४॥

सूर्यश्चेत्यादि प्रातराचमनं । “ सूर्यः ” सुसुहृदस्यर्भति
सूर्यः । आदित्यान्तरवस्थिते परस्मिन् ब्रह्मणि जुहोमि । अन्य
त्सर्वं समानम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्माख्यान
नारायणीये पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

आयातुवरदादेव्यक्षरं ब्रह्मसम्मितं, गायत्रीच्छन्दं
सां मातेदं ब्रह्मजुषस्वनः, ओजोसि सहोसिबलमसि
आजोसि देवानां धामनामासि विश्वमसि विश्वायुस्स
र्वमसि सर्वायुरभिभूरो गायत्रीमावाहयामि ॥ (४१)

इति षड्विंशोऽनुवाकः ।

भाष्यवित्पुष्टु यजुरन्ता । गायत्र्या आह्वाने विनियुज्यते ।
“ आयातु ” आगच्छतु । “ वरदा ” वरणीयानामर्थानान्दात्री ।
“ देवी ” द्योतनवती । छन्दोभिमानिनिदेवता । इदानीं प्रत्य
क्षवदुच्यते । हे “ देवि ” “ छन्दसां ” गायत्र्यादीनां ।
“ माता ” योनिभूता । त्वमागत्यास्मदीयं । “ ब्रह्म ”
मन्त्रं । प्रपवव्याहृतिस्त्रिधात्मकं । “ अक्षरं ” नक्षरतीत्यक्षरं । “ ब्रह्म
सम्मितं ” स्ववाच्यभूतपरब्रह्मसदृशं । “ गायत्री ” सगायत्री
शिरस्कां । “ जुषस्व ” सेवस्व । कस्मादेकमुच्यत इत्यत्राह
“ ओजोसि ” देहशोधनहेतुरसि । “ सहोसि ” सहन
समर्थमसि । “ बलमसि ” धारणसमर्थमसि । “ आजोसि ”
दीप्तिरसि । “ देवानां धामनासि ” कीदृशं धाम ? “ नाम ” न
मनं - वशीकरणमसि । किंबहुना । “ विश्वमसि ” सर्वं
जगदसि । “ विश्वायुः ” विश्वस्यायुः जीवितमसि । “ सर्व
मसि ” सर्वप्रकारं श्रेयस्त्वमसि । “ सर्वायुः ” सर्वप्रका
रस्यायुषोहेतुरसि । “ अभिभूः ” शत्रुणामभिभवित्यसि । “ ओं ”
परमात्मशोभूतासि । तादृशीं “ गायत्री ” त्वां । “ आ
वाहयामि ” ममसमीपं प्रापयामि ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
नारायणीये षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

ओं भूः, ओं भुवः, ओं सुवः, ओं महः, ओं
 जनः, ओं तपः, ओं सत्यं, ओं तथ्सवितुर्वरेण्यंमर्गे
 देवस्यधीमहि, धियो योनः प्रचोदयात् , ओमापो
 ज्योतीरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्सुवरो ॥ (४२)

इति श्रीकूर्नारायणमनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्मणाने
 नारायणीये सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

ओं भूरित्यादि प्रणवव्याहृति शिरोभिस्सहिता गायत्री प्राणायामे
 विनियुज्यते । “ सव्याहृति सप्रणवांगायत्री शिरसासह । त्रिः पठेदायत्
 प्राणः प्राणायाम स्स उच्यते ” इति । ब्रह्मऋषिः प्रणवस्य, देवी गायत्री छन्दः,
 “दैव्येक” मिति वचनात् । परमात्मा वाच्या देवताः व्याहृतीनां व्याहृतां प्रजा
 पतिः पुरुषोत्तमऋषिः । गायत्र्युष्णिगन्नुष्टुप् बृहतीपङ्क्तिविष्टुप् जगत्य
 छन्दांसि, अग्निवायवर्क वागीश्वरुणेन्द्र विश्वदेवाः देवताः ङोकवाच्य
 दृशा । अन्यथा तु ब्रह्मपरत्वे परमात्मा देवता । सावित्री विश्वामित्रार्षेया ।
 निचृत् गायत्री छन्दः, एकाक्षरन्यूनावात् । तदुक्तं “ ऊनाधिकेनैकेन निवृ
 (चृ) दूरिजा ” इति । आदित्यान्तरस्थः परमात्मा देवता । ओमाप इत्यादि ।
 शिरइवशिरः । उपरिस्थितत्वात् । एतदपि परमेष्ठिन आर्षेयम् । धातु
 रनुष्टुप्, षोडशाक्षरत्वात् । ब्रह्माग्निवायुसूर्यादेवता । तदन्त
 रात्मा परं ब्रह्म देवतेति त्रयन्तविदः । एतन्माहात्म्यं “ प्रणवे
 नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु । विपदायां तु गायत्र्यां नभयं
 विद्यते क्वचित् ” इति । प्रायश्चित्ते च विनियुज्यन्ते “ सव्याहृतिका
 स्स प्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपिभ्रूणहनं मासात्पुनन्य
 ररहः कृताः ” इति । तत्र प्रणवेन जीवपरयोस्सम्बन्धः प्रतिपा

षष्ठे । “ ब्रह्मणेत्वामहङ्ग ओमित्यात्मानं युञ्जति ” ति । तथा श्रुति
 खनिर्वक्ति, “ प्राणान् सर्वान् परमात्मनि आयमयति नामयति तस्मा
 द्ब्रह्मण्यते प्राणायाम ” इति । स्मृतिरपि “ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्या
 हृतम् । मामनुस्मरन् । यः प्रयातिसमद्भावं यातिनास्त्रव संशयुः ” इति ।
 अथर्ववेदो वैदिकपुत्रानयने भगवान्- “ प्रणवाख्यं महाबाहो विद्धि मां
 जगतीपते । इमं जपन् महाबाहो मां नमस्कुर्वसत्तम ॥ ततो मां वेत्स्यसे
 स्वयम् । सत्यमेव शपासि मे । अन्यत्सर्वं महाबाहो विहायैतत् परोभव ॥
 इदमेव परं श्रेयो नात्र कार्या विचारणे ” ति । वैष्णवपुराणे च- “ ओंकारो
 भगवान् विष्णु स्त्रियामावचसांपतिः । तदुच्चारणतस्तेस्तु विनाशं यान्ति
 राक्षसाः ॥ वैष्णवांशः परस्सूर्यो योन्तज्योतिरसंशयः । अभिधायक
 ओंकारं तस्य तत्रैरकं परम् । तेन तत्रैरितं ज्योति रोंकारेणापदीपितं ॥
 दह्यत्यशेषरक्षांसि देहाख्यानि च तत्र वै ” इति । तस्य वर्णत्रयात्प्रत्ययमपि
 श्रुतयो वदन्ति “ अकार उकार मकार इति, तानेकधा समभव
 तदोतदो ” मिति । “ यद्वेदादोस्वरः प्रोक्ता वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य
 प्रकृतिर्लान्तस्ययः परस्समद्देश्वरः ” इत्यकारशाच्यत्वमपि भगवत् आच्चा
 तम् । मन्त्ररपि- “ अकारश्चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रया
 त्रिरवृह ” इति । “ आद्यन्तु त्रयक्षरं ब्रह्म त्रयीयत्र प्रतिष्ठिता ।
 सगुह्यो न्यास्त्रिवृद्धेदो यस्तं वेदस्येदो वित् ” इति च । अइति ब्रह्म । ‘ भक्षराणा
 मकारोऽस्मी ’ त्यादिभिः प्रणवस्य भगवच्छब्दवाच्यत्वम्, तत्प्रकृतिन्व
 अकारेण भगवत्तशोषित्वप्रतिपादनं च श्रुतिस्मृतीभिर्दर्शितम् । तथा च
 पाणिनि निश्चिः । ‘ अवतेष्टिष्ठपञ्चे ’ त्यवतेर्मनिनि अकारलोपे ऊडि
 कृते ओमितिरूपं भवति । ‘ अ इति भगवत्तानारायणस्य प्रथमाभिधान
 मभिदधता किन्नाममंगळं नकृत ’ मिति । समीक्षायामित्यं, भगवत्तशोषित्व
 प्रतिपादनं च प्रणवस्यार्थः । तथा च प्रणविवरणेपि भगवान् शाण्डिल्यः
 “ स्वोजीवनेच्छायदिते स्वसत्तायां स्पृहायदि । आरप्रदास्यं हरेस्त्वाम्भं
 स्वभावं च सदास्मर ॥ स्वत्वमात्मनि सञ्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्

उभयोरपि सम्बन्धोनप्सोभिमतोमम ॥ पाश्चत्तन्त्रचंपरेपुंसि प्राप्यनिर्दिष्ट-
बन्धनः । स्वातन्त्र्यमनुष्ठानं प्राप्य मोदतेदिविदेवधत् ” इति ।

व्याहृतयोर्व्याख्यानन्ते । आदौ जगत् खिस्रक्षुः सर्वेश्वरः पुद्-
गोत्तमः प्रजानामुत्पत्तये विवृद्धये च तासां सद्भावादिकं अभिवन्धाय
सप्तकृत्वोव्याहरत्, तव्याहृतयो भूराद्या स्तप्तलोकास्त्वम्बभुवुः ।
भवन्त्यस्यां सर्वाणिभूतानीति “ भूः ” सर्वप्रजाश्रयभूता इयं ।
“ ओं ” भवच्छेषभूतेत्यर्थः । शीतोष्णवृष्ट्युदक
तेजांसि असुष्माद् भवन्तीति “ भुवः ” स्वर्गनरकादि
भोगक्षयकर्मशेषेण क्तवः सूक्ष्मदेहपरिग्रहेण भवन्त्यस्यामित्तिवा
“ भुवः ” एवं भूतं भुवर्लोकं अन्तरिक्षं । “ ओं ” तदीय
मित्यर्थः । असुप्तयन्तः, छान्दसोगुणाभावः । ‘जित्यादि नित्य’ मि-
त्यादिस्वरितार्थं । सुष्टुयाप्यते सुकृतिभिरिति “ सुवः ” सुपूर्वा
दत्तेर्विच् । उद्यद् । “ ओं ” सुवः तच्छेषइति । अथवा सुष्टु
रक्ष्यन्तेस्मिन् भूतानीति ‘ सुवः ’ अवतेरूपं । एतेभ्यस्त्रिभ्यो लोके
भ्यो महत्तमो “ महः ” मह्यति पूजयति विश्वमित्तिवा, मह्यन्ते पूजन्ते
अनेनेतिवामहः । “ ओं ” महर्लोकैर्पि तथा । प्रलानाजन्तवस्तस्मिन्
प्रथमं जायन्त इति “ जन्ः ” “ ओं ” सोपि तथा । सनत्कुमारा
दयो योगीन्द्रा अस्मिन् महत्तपस्तप्यन्त इति “ तपः ” “ ओं ”
तदप्येवं । अबान्तप्रलयादा वविपर्यस्तस्वभावानां सौम्यवृत्तानां
दुहिणादीनां स्थानं “ उत्थं ” “ ओं ” तदपि भवत्येषमित्यर्थः । एव
मेतास्त्वव्याहृतयः स्रग्मणाः । “ सर्वेभ्यो भूनेभ्योन्तरोयं सर्वाणि भूतानि
नविदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्त्वर्वाणि भूतान्यन्तरोयमय
त्येषत्तआरमान्तर्याम्यमृक् ” “ एषसर्वभूतान्तरात्मा पहत्तपाप्मादिव्योदेव
एकोनारायण ” इत्यस्मिन् प्रकरणे भूरादिकस्य सर्वस्य लोकस्य सर्वस्य
तावस्य प्रत्येकं सामस्येन भगवन्नियाम्यत्वं भगवद्ग्याप्यत्वं
भगवच्छरीरत्वं भगवत्प्रकृतत्वं भगवच्छेषत्वं इत्यादि सर्वं सुपसिद्धं

प्रति । एतदुपबृद्धाङ्गानि बहूनीतिहासपुराणादीनि द्रष्टव्यानि ।
 'नतदस्तिविनायत्स्या न्मयाभूतं चराचरम्' "येचैवसात्विकाभावा
 राजसास्तामसाश्चये । मत्तएवेति तान्विद्धि नत्त्वहन्तेषुतेमुपि ॥
 विभिर्गुणमयैर्भावै रेभिस्सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः
 परमव्ययम्" "कृष्णएवदिलोकानां उत्पत्तिराचिचाप्ययः" "कृष्णस्य तु
 कृतेभूतं मिदं विश्वं चराचरम्" "आत्मारज्यं धर्माभिर्न [चैव] कळत्रं वाहना
 नानिच । एतत् भगवते सर्वम्" "राज्यं चाहं चरामस्य धर्मवक्तु
 मिहाहं वि" इति ।

एवं सर्वकारणस्य सर्वरक्षकस्य सर्वधारकस्य सर्वशरीरस्य
 सर्वात्मनः सर्वनियन्तुः सर्वशेषिणः सर्वकल्पज्ञगुणात्सर्वस्य सर्वविरोधि
 विध्वंसकस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वप्राप्त्यस्य सर्वप्रापकस्य पुरुषो
 त्तमस्य उपास्यत्वं सावित्र्याप्रतिपाद्यते । "जः" अस्माकं भगवदुपास
 कानाम् । "धियः" बुद्धीः । प्रवृत्तीः । अन्तरात्मतया स्थित्वा
 निशामकम् । "भर्गः" धाम । "प्रचोदयात्" प्रचोदयति ।
 नियमयति । किं विशिष्टम् । "वरेण्यं" सर्वप्रार्थनीयम् । दारिद्र्य
 शरीरेन्द्रियवैकल्य संसारदुःखविनाशाय त्मनःश्रेयस्कामैर्मनुष्यैर्दृश्य
 मित्यर्थः । न केवलं मनुष्यादीनां, किंतु, आलोकादिदानेन सर्वलोक
 प्रसावितुर्देवस्यापि वरणीयम् । तथा "सूर्यस्यापि भवेत् सूर्यः भग्ने
 रग्निः क्षमा क्षमा" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्र
 मसौ विधृतौ तिष्ठतः" "सूर्याचन्द्रमसौ धातायथा पूर्वमकल्पयत्" "
 "अथ य एषोत्तरादित्यो हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते" "अन्तरादित्ये मनसा
 चरन्तं" "अन्तश्चन्द्रमसिमनसा चरन्तं" "सहैव सन्त ब्रविजानन्ति
 देवाः" "यस्यादित्यो भासुपयुज्यभाति" "येन सूर्यस्त्पतितेजसेद्धः"
 "अङ्गान्यन्यादेवताः" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरादित्यस्यापि भगवच्छे
 षत्वं भगवन्नियाम्यत्वं च दर्शयति । अथान्तर्यामि ब्राह्मणे "यथादित्ये
 तिष्ठन्नादित्यादन्तर" इत्यादि । इत्यस्मिन्प्रकरणे सर्वेषां देवानां

सर्वेषां लोकानां सर्वेषां भूतानां च नारायणनियाम्यत्वं सुस्पष्टमुपपादितम् । एवं भूतं तत्र “ भग्नः ” भ्राजिष्णु, सर्वभर्तृ, गमापितृ, विष्णुवाक्यं तेजः, सर्वशरिरान्तःप्रवेशेऽपि तद्गत सकलदोषाननुषंगेण सकलकालं स्वयमेव दीप्यमानंधाम । “ तत्र ” सर्वजनानां रक्षक मन्वेषमापानां शुद्धिस्थं तेजः । निरूपाधिकं तच्छब्दो भगवद्वाचकत्वेन स्मृतः “ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विधस्स्मृतः ” इति । सर्वं तत्त्वजातन्तनोतीति तत्र । तथा “ यत्तत्पदमनुत्तम ” मिति श्रीमन्न्यामसहस्राध्याये । “ तदिति वाप्येतस्य महतो भूतस्य नाम भवति, योस्यै तन्नामवेद ” इति । तद्भग्नः । वैष्णवंधाम । “ धीमाहि ” ध्यायेमाहि । उपास्महे इति यावत् । मैत्रायणोपनिषदि “ एतद्वादित्यस्य मध्ये उदुत्त्वामयूखे भगवत्पतत् सवितुर्धरेण्यं सत्यधर्म एतच्छजुरेतत्प ” इत्यादि “ तच्छान्तमभय मानन्दस्तप्तास्थिरमन्वलममृतं ? विष्णुसंज्ञं सर्वांशरंधाम तदेतदुपासीते ” स्यादिकं बहुशभास्नातम् । “ सत्त्वस्वयं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः सयपवंवि ” इत्यादि । साखित्रीकल्पे “ सवितुस्तद्दरेण्यं तु सत्यधर्माण मीश्वरम् । हिरण्यवर्णं पुरुषं व्योमताद्विष्णुसंज्ञितं ” इति । अत्र सर्वत्र व्योमशब्देन व्योमवन्निरमलत्वेन हेयप्रतिभटतोच्यते । योगयाज्ञवल्क्यः, “ ईश्वरं पुरुषात्कथयन्तु सत्यधर्माणमच्युतम् । विष्णुवाक्यं विष्णुसंज्ञन्तु ज्ञात्वा मृतमुपागन्तुते ” इति । मार्कण्डेयनारायणहपुराणयोः- “ ध्येयस्सदा... घृतशंखचक्रः ” इति । नारायणस्यैव ध्येयत्वं श्रुतिस्मृतीति हासपुराणेषु प्रसिद्धम् । याज्ञिकीषूपनिषत्सु “ दहरं विपाप्मं ” इत्यादिभि रूपासनमिच्छिन्व उपदिश्य, नारायणानुवाके “ पातं विश्वस्यामेश्वर ” मिष्यादिभि नारायणस्वरूपगुणविभूतिमः हात्स्यादिकं प्रतिपाद्य तस्यैवोपास्यत्वं इत्यस्य विरंचिशतमस्त्रादेरनुपास्यत्वं श्लोकम् । एतेनानुवाकेन सर्वोपनिषत्सु ध्येयत्वं नारायण इति च सुस्पष्टमुक्तम् । महाभारताख्येकपुराणेषु एतदुपशृण्वन् । “ भाळोऽस्य सर्वशास्त्राणि विश्वार्थं च पुनः पुनः । इदमेकं

मुनिंस्पन्नं ध्येयोनारायणस्सदा ” इति । तत्र मनुः- “ मशासितार-
सर्वेषा ” मित्यादि । पैठानसिस्मृतौ । “ इतिपापप्रसक्तोपि ध्याये
त्रिमिषमच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ” इति यम
शंखयोः “ स्वदेहमरणिकृत्वा प्रणवंचोत्तरारामम् । ध्याननिर्मधना
भ्यासात् विष्णुं पर्येद्भृदिस्थितं ” इति । शंखः “ उक्त्वासूर्यमुपस्थाप
प्राणानायम्यचासने । गायत्र्यष्टशतं जप्त्वा ध्येयेत्रारायणं परं ” इति ।
दक्षस्मृतौ- “ ध्यायेन्नारायणन्देवं स्नानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोक
मवाप्नोति नचेहाजायते पुनः ” इति । भावेस्मृतौ “ प्राणायामसह
स्रेण यत्पापं नश्यते चिरात् । क्षणमात्रगतत्पपं हरेर्ध्यानप्रणश्यति ”
इति । श्रीवैष्णवेपुराणे- प्रायश्चित्तप्रकरणे “ नारायणान्यशेषाणि तपः
कर्मात्मकानिवै । यानितेषामशेषाणां कृष्णनृस्मरणं परं ” इत्यादि ।
श्रीहरिवंशे “ हरिरेकस्सदाध्येयो भवद्भिस्सत्त्वसंस्थितैः । ओमित्येवं
सदाविप्रा बुध्यध्वं ध्यातकेशवं ” इत्यादि सर्वत्र दृष्टव्यम् । श्रीम
द्रामायणे “ प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमानाजबर्द्धनं ” “ ध्यायन्नारायणं
देवं स्वास्तीर्णैकुशसंस्तरे । वाग्यतस्सहचैस्त्वा भूत्वानियतमानसः ”
इति । पुण्डरीकनारदसंवादे- “ किं तस्यदानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः
किं मध्वरैः । योनित्यं ध्यायते देवं नारायणमकथ्यथीः ” इति । आप च
शुभाश्रयप्रकरणेषु ब्रह्मादीनां कर्मव्यर्थं ध्यानानुपयोगित्वं च बहुषु
प्रदेशेषु उद्घुष्यते । वैष्णवधर्म- “ आन्नस्यन्तम्वपर्यन्ता ” इत्यादि
वाराहे- “ सर्वदेवास्सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः । विष्णोस्सका
शाद्रुत्पन्ना इतीयं वैदिकीश्रुतिः ” इति । मनुरापि ब्रह्मादीनामापि शुण
वश्यत्वं वदति “ तापसायतयाविप्रा ये च त्मानिकागणाः । नक्षत्राण च
दैत्याश्च प्रथमासात्त्विकीगतिः ॥ यज्वानऋषयो देवा वेदाज्योतीषिषस्तराः ।
पितरश्चैवसाध्वाश्च द्वितीयासात्त्विकीगतिः ॥ ब्रह्माविश्वस्तृजोधर्मो महा
नव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीं मतीं गतिमाहुर्मनीषिणः ॥
एष सर्वस्समुद्दिष्ट छिमकारस्य कर्मणः । त्रिविधं त्रिविधः कूरस्व

संसार स्सार्वभौतिका” इत्यादिभिर्नैवविधास्तंसारिण्य प्रोक्ताः । तेषां
फलं दर्शितं “ देवत्वंसात्विकायांन्ति मनुष्यत्वञ्च राक्षाः । तिर्यक्त्वं
तामसमित्य मित्येषां त्रिविधागतिः ” इति । वैष्णवपुराणे ब्रह्मादीनां
शुभाश्रयत्वं प्रतिबोधति “ अन्येस्तु पुरुषव्याघ्र चेतत्राये व्यपाश्रयाः ।
अशुद्धास्तेसमस्तास्तु देवाद्याः भूम्योनय ” इति ।

ओमाप इत्यादिकं शिरोव्याख्यायते । शिरश्चशिरः । प्राणानां
चक्षुरादीनां यथा शिरः, तद्वदिदमपि सर्वसत्त्व समाश्रयणाच्छिरइति !
“ ओमापः ” सर्वव्याप्य धारणपोषणादिभिः सर्वोष्कारिण्य भापः ।
“ ओं ” भगवच्छेषभूताइत्यर्थः । “ यद्भुवैष्णवः कायः ” “ आपो
नारा इति प्रोक्ता आपौवैनरसूनवः । तायदस्यात्मनोक्तं तेननारा
यणस्मृतः ” इति । “ ओं ” “ ज्योति ” च तच्छेषमित्यर्थः ।
तथा “ योऽज्ञानिहन् योऽज्ञेतर ” इत्यादि । अग्निशब्दस्योपलक्षणत्वात् ।
वाट्वादीनामप्यथ समग्रहः कायैः । “ रसः ” रसोपितच्छेषइति । रसशब्द
स्वर्षेषां गुणानामुपलक्षकः । शब्दादयस्सर्वे तच्छेषाः । “ अमृतं ” देव
भोज्यं परमरसोपि तदीयः । “ ब्रह्म ” प्रकृत्यादिकपि सर्वम् । “ ओं ”
तदीय मित्यर्थः । “ भूर्भवस्तुतरो ” सप्ततानां भूमादीनां सप्तानामपि
लोकानां तदीयत्वमुक्तवानिगम्यते । तथा च स्मृतिः “ ओंकारपूर्विका
भिन्नु लोकाद्याहतिभिस्सह । सावर्तीशिरसासाधं जपवापापैः प्रभु
क्यत ” इति । अणवव्याहृत सावर्तीजपे- “ एतन्क्षरंमतां च जपन्
व्याहृतिपूर्विकाम् । सन्ध्यवोर्षेदविद्विषो वेद्रूपेण्यनुज्यते ” “ सहस्र
कृत्स्वव्यस्य शहिरेतवृश्चं द्विजः । महोप्येनखंमासा स्वचेवादि
विच्यत ” इत्यादीनि बहुवचनानि द्रष्टव्यानि ।

इति श्रीकृष्णनारायणमणि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने

नारायणीये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ओंभूर्भुवस्सुवर्महर्जनस्तपस्सत्यं तद्ब्रह्मतदापआ
पो ज्योतीरसो ऽमृतंब्रह्मभूर्भुवस्सुवरोम ॥ (४३)

इति अष्टाविंशो ऽनुवाकः ।

ओंतद्ब्रह्म, ओंतद्वायुः, ओंतदात्मा, ओंतद्सर्वं,
ओंतत्पुरोर्नमः ॥ (४४)

इति एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

उक्तमेवार्थं पुनरपि शृण्वानिखनन्यायेन अनन्तरेणानुवाकेन
ब्रह्मयति । अयमप्यनुवाकः प्राणायामे विकल्प्यते (ओंभूर्भुवस्सुव
रित्यादि) उक्तार्थार्थः ।

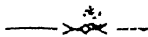
इति श्री कूर्मारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यायाने
नारायणीये अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥२८॥

ओं तद् ब्रह्मेत्यादिकान्तरोप्यनुवाकः प्राणायामे विकल्प्यते । अनेन
प्रणवस्स्तुयते । “ओंतद्” सकलचेतनाचेतन शेषभूत स्वर्वजग
त्कारणं परंब्रह्म । “ओं” प्रणवात्मकम् । प्रणववाच्यंवेत्यर्थः ।
“ओं तद्वायुः” ब्रह्मात्मकं वायुरपि प्रणवात्मकम् । प्रणवाधीन स्व-
रूपस्थिति प्रवृत्तिकमित्यर्थः । वायुशब्द स्वर्वदेवतानामुपलक्षणकः ।
देवता जातं सर्वं प्रणवाधीनमिति । “ओं तदात्मा” ब्रह्मकायार्थं
जीवात्मा सोऽपि प्रणवाधीनः । किं बहुनोक्तेन । “ओं तत्सर्वं”
ब्रह्मात्मकं सर्वं प्रणवाधीनमिति यावत् । “ओं तत्पुरोर्नमः” तदेव
प्रणवशब्दवाच्यं प्रणवः । “पुरोः” पुरुः पूर्वम् । सर्वकारणानामपि
कारणम् । तस्मै प्रणवाय प्रणवशब्दवाच्याय वा ब्रह्मणेनमः । उवाच
कौहमपि शेषभूतइत्यर्थः ।

इति श्री कूर्मारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यायाने
नारायणीये एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

उत्तमे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्धनि, ब्राह्मणे
म्यो ह्यनुज्ञानं गच्छ देवियथा सुखम् ॥ (४५)

इति त्रिंशोऽनुवाकः ।

ओमन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु, त्वं यज्ञ

“उत्तमेशिखरे” इत्यनुष्टुप् । सावित्र्या उरसर्जने विनियुक्ता ।
“भूम्यां” भूम्यां सर्वभूतधात्रधाम् । यः पर्वतः मेवाख्यः, तस्या
आधारभूतः, तस्य मूर्धनि “पर्वतमूर्धनि” तत्रापि “उत्तमेशिखरे”
“देवी” गायत्र्यधिदेवते ” “देवी” देवनशीला । क्रीडापरा
त्वम् । “ब्राह्मणेभ्योऽनुज्ञानं” ब्राह्मणे भगवदुपासनपरिस्माभि
रनुज्ञानम् । कर्मणि ल्युट् । “यथा गच्छ” यत्रगताया सुखं
भवति तत्रगच्छ । ब्राह्मणेभ्य इति “सुखं विभक्त्यर्थेषु चतुर्थीवक्तव्ये”
ति तृतीयायै चतुर्थी । तादर्थ्ये वा चतुर्थी । ब्राह्मणार्थमेव गच्छ ।
पुनरपि ब्राह्मणसकः शमागन्तुं उत्तमस्थानं गत्वा तत्रैव तिष्ठ ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसंहितायां
नारायणायै त्रिंशोऽनुवाकः ॥३०॥

(ओमन्तरिति) आस्तरपङ्क्तिः प्रणववाच्य परब्रह्मोपासने विनि
युक्ता । “ओं” ओंकारवाच्यं सर्वशेषिभूतं परंतत्त्वं पुरुषोत्त
माख्यम् । तत् । “सर्वेषु” “अन्तः” मध्ये “गुहायां” हृदया
काशे “चरति” परमात्मतया वतिष्ठते । तदेव प्रत्यक्षयिवाह ।
(त्वयज्ञ इति) जगद्रक्षको यज्ञस्त्वमेव तिष्ठसि । “त्वं विश्वः”

स्त्वंविष्णु स्त्वंवषट्कार स्त्वंरुद्र स्त्वंबृह्मा त्वंप्रजा
पतिः ॥ (४६)

इति एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

अमृतोपस्तरणमसि ॥ (४७)

इति द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

त्रिमूर्त्तिमध्यस्यो जगत्स्थितिहेतुर्व्यं विष्णुत्वेनावतीर्णस्त्वमसि । “स्त्वं
वषट्कारः” सर्वं तत्त्वजातं व्याप्यान्तस्थित्वा वशं स्वेच्छान्तुवर्तिकरोतीति ।
करोत्येः कर्मण्यण् । “प्रच्छिद्रंसी” स्यादिना अट् प्रत्ययवशेष्पादेशश्च ।
“स्त्वंरुद्रः” जगदुपसंहारकोरुद्रः । रुद्रात्प्रमात्त्वमसि । “बृह्मा” हिरण्यगर्भः ।
तदात्मकोसि । “प्रजापतिः” मरीच्यादिकः, तदात्मकश्च भवसि ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
नारायणीये एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

(अमृतोपस्तरणमसि) त्वेन मन्त्रेणात्मयाजिनोन्नस्य पात्र उप
स्तरणं क्रियते । अन्नस्य हृषिः, तदाधारस्य उदरस्य शुद्धिरेन
क्रियते । हे उदक ! “अमृतोपस्तरणं” अमृतस्य अन्नस्य उप
स्तरणमास्तरणमसि । यद्वा, यत्र अमृतमन्नं ब्रह्मवसति । तदास्तरणमसि ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
नारायणीये द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

प्राणेनिर्विश्रोमृतं जुहोमि, प्राणायस्वाहा, अपाने
निर्विश्रोमृतं जुहोमि, अपानायस्वाहा, व्यानेनिर्वि-
श्रोमृतं जुहोमि, व्यानायस्वाहा, उदानेनिर्विश्रोमृतं
जुहोमि, उदानायस्वाहा, समानेनिर्विश्रोमृतं जुहोमि,
समानायस्वाहा । ब्रह्मणिम आत्मा मृतत्वाय ॥ (४८)

इति त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

प्राणेनिर्विश्रोमृतं जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय

तथात्मय्याजिनः प्राणाहुतिमन्त्राः (प्राणेनिर्विश्र इत्याद्याः) “ प्राणे
निर्विश्रः ” अभि निर्विश्रः । तस्मिन्पर्यन्तं, “ अमृतं जुहोमि ” अमृता
त्मकमंत्रं जुहोमि । आत्मज्योतिषि प्रक्षिपामि । “ प्राणायस्वाहा ”
प्राणाधिदेवत्वायै परब्रह्मणे स्वाहा । सुदुतञ्चेदं हविरस्तु । एकमपा
नादिषु योज्यम् । तत्र प्राण ऊर्ध्ववृत्तिं मुखनासिकानिस्तरणः । अपा
नोर्धोवृत्तिं कर्णान्तिरश्चीनवृत्तिः । उदानेशब्दकारी । समानस्त्वै
श्वशितपीतत्रदेस्त्वमीकर्ता । “ ब्रह्मणिम आत्मा मृतत्वाय ” भवत्विति
शेषः । अनेनान्त्रेनपोषितो ममाम्मा शरीरं ब्रह्मण्यवस्थितं भवतु तदनुगुणं
तिष्ठत्विति यावत् ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद् द्वादश्याने
नारायणीये त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥३३॥

प्राणेनिर्विश्र इति पूर्वैर्ण विकल्पते । व्याख्यातमायः । विशेषस्तु
वक्ष्यते । “ शिवोमाविशाप्रदाहाय ” हे भद्र । “ शिवः ” जगतीनु

प्रा॒णाय॒स्वाहा॑, अ॒पाने॒निर्विष्टो॑मृतं जुहोमि शिवो
 मा॒विशा॒प्रदा॒हाया॒पानाय॒स्वाहा॑, व्याने॒निर्विष्टो॑
 मृतं जुहोमि शिवो मा॒विशा॒प्रदा॒हाय॒ व्यानाय॑स्वा
 हा॑, उ॒दाने॒निर्विष्टो॑मृतं जुहोमि शिवो मा॒विशा॒प्रदा
 हा॒योदा॒नाय॒स्वाहा॑, सं॒माने॒निर्विष्टो॑मृतं जुहोमि
 शिवो मा॒विशा॒प्रदा॒हाय॒ समा॒नाय॒स्वाहा॑, ब्रह्म॑णिम
 आ॒त्मा॒मृत॑त्वाय ॥ (५९)

इति चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

अ॒मृ॒ता॒पि॒धान॑मंसि ॥ (५०)

इति पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

ग्रह्येतुर्भूत्वा । “मा” माम् । “विश” किमर्थम् ? “अप्रदाहाय”
 अत्प्रदाहार्थम् । इतरथाजठारवाहिश्शरीरं दहेत् । गतमन्यत् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
 नारायणीये चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥३४॥

“अमृतापिधानमसि” स्यपिधानं । हेउदक ! त्वं । “अमृतस्य” “अपि
 धानं ” छादनं । येनामृतं पिधीयते; तत्र त्वमसि ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
 नारायणीये पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥३५॥

श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं प्राणमन्त्रेनाप्याय
 स्व, अपाने निविश्यामृतं हुतं मपानमन्त्रेनाप्यायस्व,
 व्याने निविश्यामृतं हुतं व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व, उदा
 ने निविश्यामृतं हुतं मुदानमन्त्रेनाप्यायस्व, समाने नि
 विश्यामृतं हुतं समानमन्त्रेनाप्यायस्व, ब्रह्मणि मआ
 त्मामृतत्वाय ॥ (५१)

इति षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मां विशांतकस्तेनाग्नेना
 प्यायस्व ॥ (५२)

इति सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

(श्रद्धायामिति) हुताभिमन्त्रणमन्त्रः । व्याख्यातप्रायः । “श्रद्धायां ” सत्यामेव श्रद्धावतामया “ प्राणे निविश्य ” तस्मिन् स्थित्यर्थं “ अमृतं हुतं ” अमृतात्मकमखं हुतं । तेन “ अग्नेन प्राणमाप्यायस्व ” श्रद्धायामित्यपानादिष्वप्यनुष्यते ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
 नारायणीये षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(प्राणानामिति) हृदयाभिमन्त्रणमन्त्रः । हे जाठराग्ने ! जाठराग्निप्रतिवचनमिदं । त्वं मे प्राणादीन्नेनाग्नेन पोषयेति । यद्वा अन्नप्रत्यवबचनं । हुतं त्वं, अग्नेन स्वरूपेण प्राणाद्यधि देवतां परंब्रह्म तर्पयेति । “ प्राणानां ग्रन्थिरसि ” प्राणायामगृह्यन्ते- निश्चिदास्थाप्यन्ते, सत्त्वमसि । भुक्ते ब्राह्मिके त्वया जीर्णे

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽंगुष्ठञ्च समाश्रितः ; ईशस्सर्वस्य
जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥ (५३)

इति अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

प्राणादयस्तिष्ठन्ति, तस्मात् त्वं । “ रुद्रः ” रोदयिता । क्रोधन् । “ अंत
कः ” भुक्तानां जरयिता भूत्वा, “ मा ” मां । “ आविश ” स्वमावि
श्य भवता सुपक्वेन । “ भजेन ” प्रमशरीरं । “ आप्यत्वस्य ”
वर्धयस्व । त्वया बद्धितशरीरोहं भगवन्तमुपासइति ।

इति श्री कूर्मनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
नारायणीये अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

दक्षिणांगुष्ठं हृदये स्थापयति (अंगुष्ठमात्र इत्यादि) उपासकान्
ग्रहाय सर्वेश्वरोऽंगुष्ठपरिमाणो भूत्वा तत्परिमाणे हृदये वर्तते स उपास्य
इति श्रुत्यन्तरखिद्ध इहोपास्यते । सौशील्यादिगुणैः - अंगुष्ठमा
त्रः ” अंगुष्ठपरिमाणो भूत्वा । “ अंगुष्ठं ” अंगुष्ठपरिमाणं हृदयाकारं ।
“ समाश्रितः ” भजमानः । “ ईशस्सर्वस्य जगतः ” सर्वस्य प्राणि
जातस्य नियन्ता । “ प्रभुः ” स्वामी च “ विश्वभुक् ” सर्व भोक्ता । एवंविध
स्वपुद्बोत्तमः । “ प्रीणाति ” प्रीणातु, स्वयम्प्रीत्ये मां पु
ष्णात्त्विति यावत् ; दक्षिणपदांगुष्ठं ऊर्ध्वदक्षिणहस्तेन जलं स्नायत्य
नेनेतिकेचिद् । तत्र । “ अंगुष्ठं च समाश्रितः ” यत्रोदकं स्नायति
सर्वांधस्तात्कूळान्यात्मतया वर्तते भगवान्, स एदह्यात्येकः कल्पान्ते
विश्वन्दहति । एवं देहाधः सर्वमूर्लेऽंगुष्ठे सतिष्ठति, तेनोत्थाप्तिन शरीरं
शोधयन्ति साधका इति भावः ।

इति श्री कूर्मनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
नारायणीये अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

मेधादेवीजुषमाणानआर्गाद्विश्वचोभद्रा सुमन
स्यमाना, त्वयाजुष्टाजुषमाणादुरुक्ता नृहृद्देमवि
दधेसुवीराः ॥ १ ॥

विद्याकामस्य जपहोमादौ विनियुज्यते (मेधादेवीत्यादि) च
मेधादेवीति द्वेप्रिष्टुभौ । श्रीसूक्तं अद्भ्यासूक्तं मेधासूक्तं वाक्सूक्तं इत
रनारायणः कौषिर्तिकीब्राह्मणं वैष्णवादिपुराणंच यद्गुणार्णवमन्त्रे
नित्यं समुल्लवसन्ति, एवं भूतमहामहिमयुक्ताया महालक्ष्म्यास्वमाश्रय
मस्मिन् सूक्ते प्रतिपाद्यतइति त्रैविष्यनृद्धानां प्रवादः । ग्रन्थार्थ धरण
समर्थाबुद्धिः “ मेधा ” तज्जेतुभूतेत्यर्थः । “ देवी ” देववामिस्था
धिक क्रीडादिकल्पणगुणयुक्ता । “ जुषमाणा ” प्रीयमाणा । स्ते
ममपुत्रा ममभक्ताइति प्रीतिप्रकर्षयुक्ता । “ नः ” अस्मान् । स्व
चरणारविद् भजन यजन नमन कीर्तनादि विनोदनान् ।
“ आगात् ” आगच्छतु । स्वयमाभिमुख्येनागत्यकटाक्षयतु ।
“ विश्वाची ” विश्वं तत्त्वजातमन्वति व्याप्नोति । तथा च वैष्णवे
पुराणे- “ नित्यैवैवाजगन्माता विष्णोःश्रीरनपायिनी ” । यथासर्वन्तो
मिष्णु स्तथैवेयं द्विजोत्तमे ” इति । “ भद्रा ” कल्याणानां हेतुभूता ।
तथा “ सग्लाप्यस्सगुणीधन्य स्सकुलीनस्सबुद्धिमान् । सगूरस्त्व
विक्रान्तो यंघंदेविनिरीक्षसे ” इति । “ सुमनस्यमाना ” सर्वास्तु
प्रजास्तु सानुप्रहबुद्धियुक्ता । यथा- “ सुमज्जानये विष्णवेदिदासन्नि ”
इति । श्रीमतिरामायणे- “ पापानांवा ह्युभानांवा वधाहाणां लवं
गम । कार्यकरुणमायेण नकश्चिन्नपराश्रयति ” इति । इदानीं प्रत्य
क्षदाह । देविमातः ! “ त्वया ” सर्वकल्याणकरया । “ जुष्टः ”
कटाक्षेणविक्षिताः । वयम् । “ जुषमाणाः ” प्रीयमाणाः, सेव
मानावा । ताच्छीलकश्चानग्नौ । “ उरुक्तान् ” तवागन्नाद्
पूर्वं सूक्तादिभिर्घञितान्, स्वद्विरहान्मुक्तापान्, दुष्टशब्दान्बन्धः ।

त्वयाजुष्टं ऋषिर्भवति देवित्वया ब्रह्मागतश्रीरुत
त्वया, त्वयाजुष्टंश्चित्रं विन्दते वसुसानोजुषस्वद्रविं
णेनमेधे ॥ २ ॥ (५४)

इत्येकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

मेघाम्मन्द्रोददातु मेघान्देवी सरस्वती, मेघां

इदानीं “विदधेसुवीराः” वैज्ञानिकेप्रशस्ताः । त्वत्सम्बन्धेन सर्वं
मङ्गलास्तन्तः । “वृहद्ब्रह्मे” वृहदुच्छ्रिताः । सर्ववक्रतिशायि
सर्वसूक्तिसंगतिम् । “वदेम” वदितुं शक्ताभूयास्म ।

लक्ष्मीकटाक्षितानां मंगल्यतिशयं दर्शयति (त्वयाजुष्टः) त्वया
कटाक्षितोजनः । “ऋषिः” द्रष्टा । मन्त्रदृष्टा भवति । “त्वयाब्रह्मा”
त्वयाकटाक्षितः “ब्रह्मा” ब्रह्मखलभते । “उत” अपिच । “त्वया”
सेवितः “गतश्रीः” भवति । प्राप्तश्रीः । सुक्तप्राप्त्यां श्रियं लभतइति ।
‘त्रयोवैगतश्रियश्शुश्रुवान् ग्रामणी राजर्षे इति । अपिच । “त्वया-
जुष्टः” “चित्रं” चयनीयं । “वसु” धनं, “विदते” लभते ।
हे “मेधे” “सो” तादृशी । त्वम् । “नः” अस्मान् । “जुषस्व”
सेवस्व । “द्रविणं” प्रशस्तेनाक्षयेन भगवद्भोगरूपेण परमधनेन
अस्मान् जुषस्व ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
नारायणीये एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

“मेघाम्” इत्येवमुच्यते । तत्रमेघाशब्देन लक्ष्मीप्रसादलभ्याग्रन्याये
धारणसमर्था बुद्धिरुच्यते । ताम् । “मे” मङ्गलम् । “इद्रः” परमे
श्वरः । “ददातु” । “देवीसरस्वती” लक्ष्म्याः प्रधानविभूतिः ।

मे अश्विनावुभावाधत्तां पुष्करम्बजा ॥ (५५)

इति चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

अप्सरासुत्रयामेधागन्धर्वेषुचयन्मनः, दैवीमेधा
मनुष्यजासामामेधासुरभिर्जुषतां ॥ (५६)

इत्येकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

“मे” मद्यम् । “मेधां ददातु” । “अश्विनौचोभौ” भगवद्विभूति
प्रधानभूतौ । “मेमेधामाधत्तां” “पुष्करम्बजा” पुण्डरीकमालाढंकृतौ ।

इति श्री कूर्नारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने
नारायणायै चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ५० ॥

(अप्सरास्त्विति) अनृष्टम् । वर्णाधिकारस्तान्दसः । अप्सर
स्तु । “यामेधा” वर्तते । “गन्धर्वेषुचयन्मनः” मनसायुक्ता
मेधावर्तते । “दैवा” देवसम्बन्धिनी । या । “मेधा” “मनु
ष्यजाच” या । “सामेधा” “सुरभिः” शोभनगन्धा । शो
भनरूपातिर्षा । “मां” “जुषतां” खेपतां ।

इति श्रीकूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने
नारायणायै एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ५१ ॥

आमांमेधासुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवर्णाजगती
जगम्या, ऊर्जस्वतीपयसापिन्वमाना सामांमेधासुप्र
तीकाजुषतां ॥ (१७)

इति द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

सद्योजातम्रंपद्यामि सद्वोजातायवैनमः, भवे
भवेनातिभवेभजस्वमां भ्रुवोर्हवायनमः ॥ (५८)

इति त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

आमांमेधेतित्रिष्टुप् । “ विश्वरूपा ” विश्वार्थस्फुटीकास्कुशला ।
“ हिरण्यवर्णा ” प्रकाशमाना । हितरमण्यस्वभावा । “ जगती ”
अविच्छेदेन वर्तमाना । यद्ब्रुवन्तात् ङीप् । “ आजगम्या ” भाग
च्छत् । यद्ब्रुवन्तात्ब्रुव् । अपिच । “ ऊर्जस्वती ” प्राणनादि
गुणवती । “ पयसा ” “ पिन्वमाना ” क्षीरादिनासिचती । गवा
दिविलक्षणसमृद्धिमती । “ सुप्रतीका ” शोभनोपक्रमा । या । सामां
जुषतामिति ।

इति श्री कूरनःरयगनुनिविगचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यान
नारायणीये द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥

पुनरपि विद्यानिष्ठानां प्रत्यूहशान्त्यर्थं रुद्रप्रशंसायाः पंचब्रह्मा
ख्याः पंचानुवाकास्सन्ति । एतेच स्वरितसद्धानन्तरं कैश्चिदर्थाः ।
एतेषामपि प्रशंसार्थत्वं मृजावचनादिभिः पूर्वोक्तन्यायैरभ्यवसेयं ।
(सद्योजातमिति) परोष्णिक् । त्रिपदा ममन्ता । शिष्टयजुः ।
“ सद्योजातं ” यस्मिन्क्षणे सर्वेश्वरस्य तिस्रस्त्रिंशत्सम्भूता, तस्मिन्

वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय
 नमः कलं विकरणाय नमो बलं विकरणाय नमो बलं
 प्रमथनाय नमस्सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय
 नमः ॥ (५९)

इति चतुर्धन्वारिशांऽनुवाकः ।

त्रेवाविर्भूतं । अतएव सद्योजातात्पं रुद्रं । प्रपद्ये । तस्मै
 रुद्राय सद्योजाताय नमः । “ भवे भवे ” जन्मनि जन्मनि, अतीतजन्मनि च ।
 देवद्र ! “ मानं भजस्व ” नमनू गृहाण ! “ भवोद्भवाय नमः ” संसारप्रवर्तकाय
 तुभ्यं नमः । ‘ नाहमाराधयामि तेषां तव बद्धो यमञ्जलिः ’ इत्यादिवदिदम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
 नारायणीये त्रिधन्वारिशांऽनुवाकः ॥ ५३ ॥

वामदेवादयो रुद्रविशेषाः । तेषां विद्यासोभकाराः तेभ्यस्स
 वभ्यो नमो वचनेन प्रियं कुर्मइति । तत्राद्यास्त्रयइच्छाहानाक्रियाशक्ती
 नां क्षोभकाः । कालः कलपिता । “ कलविकरणाय ” क
 लयतीतिकलः । अभ्यक्तविकारदोषः कलशब्देनोच्यते । तस्य
 “ विकरणः ” विकर्ता । “ बलविकरणः ” बलानां विक
 र्ता । “ बलप्रमथनः ” बलानां प्रकर्षणलोत्थयिता । “ सर्व
 भूतदमनः ” सर्वेषां भूतानां दमयिता । “ मनोन्मनः ” म
 न्ताजीवोमनः, तस्योन्मानयिता । मनोविकारेण ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
 नारायणीये चतुर्धन्वारिशांऽनुवाकः ॥ ५४ ॥

अघो रेभ्योथघो रेभ्योघोरघोरंतरेभ्य स्सर्वतस्सर्व
सर्वेभ्यो नमस्ते अस्तुरुद्ररूपेभ्यः ॥.(६०)

इतिपञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

तत्पुरुषायविद्महे महादेवायधीमहि, तन्नोरुद्रः
प्रचोदयात् ॥ (६१)

इतिषट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(अघोरेभ्यइत्यादिना) सर्वप्रकारेभ्यो रुद्रेभ्यो वाचमुद्रा
वयक्ति । अघोरेभ्यः ” शान्तेभ्यः । अथ “ घोरेभ्यः ”
उग्रेभ्यः । “ घोरघोरतरेभ्यः ” तेभ्योपि घोरतरेभ्यः । अन्ये
भ्योपि येभ्यः केभ्यश्च । “ रुद्ररूपेभ्यः ” घोरप्रकृतिभ्यः ।
एतेभ्योन्येभ्योपि “ सर्वेभ्यः ” हे “ शर्व ” “ ते ” । त्व
दीयेभ्यश्च । “ सर्वतः ” सर्वप्रकारे । वाङ्मनःकायैः । नम
स्कुर्म इति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यानाने

नारायणीये पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४५ ॥

(तत्पुरुषायेति) गायत्री अम्भस्यपार इत्यत्रव्याख्याताः (१४३ पुटे) ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यानाने

नारायणीये षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४६ ॥

ईशानरसर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधि-
पतिर्व्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवोभेअस्तुसदाशिवो(६२)

इति सप्तत्रयारिंशोऽनुवाकः ।

ब्रह्ममेतुमां, मधुमेतुमां, ब्रह्ममेवमधुमेतुमां॥१॥

ईशानइति पश्य्यामूहती । भास्वार्पयिष्यामी । भवेनानुवाकेन सर्व-
स्य रुद्राधीनस्वरूपार्पयिष्यामि रुद्रस्य भगवदर्धानस्वरूपस्पर्धात्प्रवृत्तित्वं
च दर्शयति । “ सर्वविद्यानामीशानः ” सर्वज्ञानानां प्रवर्तकः ।
“ ईश्वरस्सर्वभूतानाम् ” सर्वभूतानामाश्वरः । सर्वसंहारकत्वात् । स्वयं
“ ब्रह्म ” परिवृष्टः । “ अधिपति ” च । “ ब्रह्मणोधिपतिः ”
ब्रह्मायः रुद्राणां स्वृष्टा । “ सदाशिवः ” सदाशिवत्वेः । एवंभूत-
स्सदेवः । “ मे ” मय । “ शिवोस्तु ” शिवकरोस्तु । “ सदा-
शिवो ” एवं सदाशिवोऽस्योपः सोऽपि । “ ओं ” भगवच्छ्रेयइति यावत् ।

इति श्री कूर्मारारयणमूर्ति त्रिसंखिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्मणे

नारदवर्णने सप्तत्रयारिंशोऽनुवाकः ॥४॥

अथ विद्यानिष्ठानां विद्योत्पत्तिं विवृद्धिं त्रिरोधिनां बुभ्याऽबुभ्याकृ-
तानां सर्वेषां महाबातकोपपतकादीनां च पापानां नाशकास्त्रिसुपर्णाख्या
स्त्रयोनुवाकाः पापक्षयार्थं जपेन्नित्युक्ताः । सुपर्णः पक्षिराजः । तातु-
ल्या स्तुपर्णाः । चरस्य ब्रह्मणः पुढपोतमस्य सुपर्णवत् प्रापयितार-
इति सुपर्णनामधेयाः । ते च प्रायेकं त्रिसुपर्णाः । “ दिक्छन्दसे संज्ञा-
या ” मितिसमासः । सप्तविंशत् । प्रथमस्तत्र (ब्रह्ममेतिषयादि)
“ ब्रह्म ” परमुक्तशुणविशिष्टं । “ मां ” “ मेतु ” प्राप्नोतु ।
मीगतौ । सुरादेवाभुर्वायः । ‘ बहुलं छन्दसी ’ ति शपोल्लुक् ।
अथवा । “ ब्रह्म ” “ मां ” “ एतु ” मकारोपजनशब्दस्यः ।
वृहत्त्वं बृहणीयात्वं च ब्रह्मवन्निरूपकं । एवमुभयद्वयं ब्रह्मममेतिषति ।
मननात् मदनात् वा “ मधु ” ब्रह्म । “ ब्रह्मैव ” “ मधु ”
तन्मां एतु । सर्वत्र मेतिषति मीधानुवां, मकरापोजनीवा ।

यास्तेसोमप्रजावध्सोभिसोअहं, दुस्स्वप्रहन्दुरु ष्व
 ष्वह् । यास्तेसोमप्राणांस्तान्जुहोमि ॥ २ ॥

त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणायदद्यात्, ब्रह्महृत्सां
 वाएतेन्नन्ति, येब्राह्मणास्त्रिसुपर्णपठन्ति, तेसोमप्राप्नु

अमुन्मार्थं मन्वान्तरेण द्रव्यति (यास्तइति) अनुष्टुप् । प्रकृ-
 तं पुरुषोत्तमं प्रकृतयन्नाह । हे " सोम " सर्वेश्वरेश्वर । पुत्र
 वैश्वर्ययोः । सौति इष्टेसर्वस्येति सोमः । अथवा विश्वस्य प्रेरयिता
 सोमः । " याः " " ते " तवै " प्रजाः " स्वशेषभृताः । सोम
 स्य सर्वेश्वरस्य सर्वाः प्रजाः स्वभूताइति यावत् । तासां मध्ये वस
 छहं " वसः " वत्सस्थानीयः । धारक पोषक भोग्यप्रदानेन त्व-
 येव परिपञ्चनीयः । " सोअहं " अतएवत्वां " अभि " अभितो
 वत्ते । तन्मात् । " दुस्स्वहा " दुस्स्वहः । सर्वैरनभिभवनीयः ।
 तत्र-हेतुः । हे " दुस्स्वप्नहन् " दुर्ज्ञानतमोपह । अथवा-ऋस्वप्न
 स्य संसृजमद्वारात्रिसंजातमदामोदस्य हन्तः । संसाररात्रेः परमबुद्धि
 रूपेत्यर्थः । हे " सोम " यास्तेस्वभूताः प्राणादिभूतयः । हृषी
 केशत्वात् । " तान् " " प्राणान् " त्वयि " जुहोमि " प्रक्षि
 पामि । स्वं सर्वभूतप्रवृत्तं त्वयिप्रक्षिप्य कुतार्थोभवेवमितिभावः ।

त्रिसुपर्णमित्याद्यत्रैव ब्राह्मणं । आद्यमेतन्त्रिसुपर्णं । त्रयस्सुपर्णानि
 शोभमानानि । पतनसाधनानि भगवत्प्रामिदेतवोयेषुमन्त्रेषु, तत्रिसु
 पर्णाः । इतत् " त्रिसुपर्णारूपं " ज्ञानं " अयाचितं " अप्रार्थितम् ।
 " ब्राह्मणाय " " दद्यात् " उपदिशेत् । अथ " एते " सर्वे,
 य एवत्रियात् योददाति तएतेसर्वे । " ब्रह्महृत्सां " ब्राह्मणवधा-
 त्मकमपिपाम् । " प्रति " नाशयन्ति । " येब्रह्मगास्त्रिसु
 पर्णे पठन्ति, ते " अपि । " सोमं " सर्वेश्वरम् । " प्राप्नुवन्ति-
 ३?

वन्ति, आसहस्रात्पङ्क्तिपुनन्ति, ओम् । ३ । (६३)

इत्यष्टाचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

ब्रह्ममेधया, मधुमेधया, ब्रह्ममेवमधुमेधया ॥१॥

अद्यानोदेवसवितः प्रजावत्सावीस्सौभंगं, परादु
ष्वग्निं सुव, विश्वानिदेवसवितर्दुरितानि परासुव, य
द्भद्रंतन्मआसुव ॥ २ ॥

मधुत्राताऋतायते मधुक्षरतिसिधंवः, माध्वीर्नि
स्संत्वोषधीः, मधुनक्तमुतोषसिमधुमत्पार्थिव्रजः [६४

मधुधौ रस्तुनःपिला, मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँ
अस्तुसूर्यः, माध्वीर्गात्रोभवन्तुनः ॥ ३ ॥

“ आसहस्रात्पङ्क्ति पुनन्ति ” सहस्रपुरुषायां ब्राह्मणपङ्क्तौ आह्ला
दिषु भुजाना स्तांशर्षा पङ्क्ति पुनन्ति । आत्मानमारभ्य उभयतस्तां
पङ्क्ति क्षालितसर्वपापां कुर्वन्ति । “ ओम् ” तेच सर्वे भगवच्छेष
तेकरसाश्च भवेयुरिति ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने

नारायणीये अष्टाचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥४८॥

(ब्रह्ममेधयेति) द्वितीयस्त्रिम्पुर्णः । पूर्वैणैवगतप्रायः । पूर्वोक्तं
“ ब्रह्म ” “ मधु ” च । उभयरूपं च । “ मेधया ” बुद्धि
विशेषेण प्राप्यते । तादृशीं मेधां प्राप्यते । “ अद्यान ” इत्याद्यामंत्रा
भणोरणीयानिस्यत्र (१८० पुटे) व्याख्याताः । एतैर्भगवत्ज्ञानवतां देवादि

यद्मंत्रिसुसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्, ध्रुणह
स्यांवा एते मंत्रि, ये ब्राह्मणास्त्रिसुसुपर्णपठन्ति, ते सोमं प्राप्नु
वन्ति, आसहस्रात्पङ्क्तिपुनन्ति, ओं । १। (६४) [६५]

रजोनवच ॥

इत्येकोनपञ्चाशोऽनुवाकः ।

ब्रह्मं मेधवां, मधुं मेधवां, ब्रह्ममेवमधुं मेधवां ॥ १
ब्रह्मादेवानां पदव्रीः कवीना मृषिर्विप्राणां महि
षोमृगाणां, श्येनोगृध्राणां स्वधित्तिर्वनानां सोमः प
वित्रमत्येतिरेभन्न् । २ ।

हंसशुचिष इंसुरन्तरिक्षस द्योतावेदिष दक्षि
थिर्दुरोणसत्, नृषद्वरस दंतसद्वयोमस दजा ग्ने
जा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ ३ ॥

वश्यत्वमुक्तम् । “ यद्दन्वि सुवर्णमयाचित ” मितिपूर्वञ्च ।
“ भ्रुणइत्या ” वेदवेदांगविदो ब्राह्मणस्य वधः ।

इति श्री कूर्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
नारायणीये एकोनपञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५२ ॥

(ब्रह्ममेधवेति) तृतीयस्त्रिसुपर्णः । “ मेधवा ” मेधवत् । याम
वत् । भगवत्समाराधनरूप परमयागवत् । तत् प्रापकमिति । मेध
वेतिवत्वेताव ‘ सुपांसुद्रु ’ गित्यादिना ङादेशः । “ ब्रह्मादेवानां ”
मतेयादिकं उपांख्यातं अनोरणीयानित्यत्र (१७६पुटे) । एताभ्यमुभाभ्यां

यद्मंत्रिसुपुर्णमयाञ्जितं ब्राह्मणायदद्यात् , वी
रहत्यांवाएतेभ्रंति, येब्राह्मणास्त्रिषुपुर्णपठंति, तेसोभंप्रा
प्नुवंति, आसहसात्पङ्क्तिपुनंति, ओं ॥ (६५)[६६]

इति पञ्चाशोऽनुवाकः ।

प्राणापानव्यानोदाननमाना भेशुध्यन्तांज्योतिं
रहंविजंविपाप्माभूयाम्स्वाहा ॥ (६६)[६७]

इति एकपञ्चशोऽनुवाकः ।

ब्रह्मादीनां भगवद्विभूतिस्त्वं तद्देतुभूता भगवद्व्याप्तिश्च प्रदर्शिता ।
एवंज्ञान मुक्तिसाधनमितियावत् । “ वीरहत्या ” राजन्यहत्या ।
अभिषेक्तक्षत्रियवध इत्येके । अन्यत् सर्व समानम् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि ऋचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने
नारायणीये पञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५० ॥

अथ सन्यासविषया विरजस्त्वार्थादोमा एकादशानुवाकाः ।
तत्र प्रथमं प्राणादयः पंचापिबुबुत्तयः “ शुध्यन्तां ” तेनैव-
हेतुना । परज्योती रूपोहम् ! “ विरजाः ” रजस्तमोभ्यां
विनिर्मुक्तः । “ विपाप्मा ” तद्धेतुभूतसकलपापैर्वासनारुचि
प्रकृषिसम्बन्धादिभिश्च मुक्तोभवेस्मि ! “ स्वाहा ” भया मांजुहो
मि परस्मिन्पुंसि प्रक्षिपामि । परस्मैज्योतिषे मांदादामीतियावत् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि ऋचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने
नारायणीये एकपञ्चशोऽनुवाकः ॥ ५१ ॥

वाङ्मनश्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुद्ध्याकूति
सङ्कल्पामेशुध्यन्तांज्योतिरहं विरजा त्रिपाप्माभूयासँ
स्वाहा ॥ (६७) [६८]

इति द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ।

शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरजङ्घ शिश्चोपस्थपा
यवोमेशुध्यन्तांज्योतिरहं विरजा त्रिपाप्मा भूयासँ
स्वाहा ॥ (६८) [६९]

इति त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

(वाङ्मनइत्यादि) तत्ररेतश्शब्देनोर्केन्द्रियाणां हेतुभूतोहंका
रोभिप्रेतः । आकृतिरभिप्रायः । शेषस्तुग्मम् । अस्मिन् ज्ञान
साधनदशकशुद्धिः ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यान
नारायणीये द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५२ ॥

३

(शिरःपाणीत्यादि) अत्रकर्मसाधनदशकशुद्धिः प्राथ्यते ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याख्यान
नारायणीये त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५३ ॥

त्वक्चर्ममाँस रुधिरमेदोस्थिमज्जामेशुध्यन्तांज्यो
तिरंहविरजाविपाप्माभूयासँस्वाहा ॥ (९९) [७०]

इति चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्त्रैशुध्यन्तां ज्योतिरंहविर
जाविपाप्माभूयासँस्वाहा ॥ (७०) [७१]

इति पञ्चमञ्चाशोऽनुवाकः ।

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशामेशुध्यन्तांज्योतिरंहवि
रजाविपाप्माभूयासँस्वाहा ॥ (७१) [७२]

इति षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ।

(त्वक् चर्मेत्यादि) अत्र त्वगादिमज्जान्त सप्तधातुशुद्धिः । मज्ज
शब्दात् “ सुपां सुष्ठ ” गिति ङादेशः ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
नारायणीये चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५४ ॥

(शब्दस्पर्शेत्यादि) अत्र शब्दादिगन्धांतपंचविषयशुद्धिः ।

इति श्रीकूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
नारायणीये पञ्चमञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५५ ॥

(पृथिव्यप्तेज इत्यादि) अत्र पृथिव्याद्याकाशान्तपंचभूतशुद्धिः ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने
नारायणीये षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५६ ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयार्थे
 शुध्यंतांज्योतिरहंविर्जाविपाप्माभूयासँस्वाहा ॥
 (७२) [७३]

इति सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ।

विविष्टिस्वाहा ॥ (७३) [७४]

इत्यष्टापञ्चाशोऽनुवाकः ।

(अन्नमयेत्पादि) अत्रान्नमयाद्यानन्दमयान्त पंचकोशशुद्धिः ।
 आनन्दमयस्य अनद्यनन्तापचाराप्रसन्नहृदयस्य तस्य प्रसादशुद्धि
 शब्देन विवक्षितः । अन्नमयादयो ब्रह्मविदानोतीत्यत्र प्रतिपादिताः ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने-
 नारायणीये सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५७ ॥

(विविष्टिस्वाहा) हे पुरुषोत्तम ! “ विविष्टि ” त्वच्चरणारविन्द
 न्यस्त सकलोपकरणं अतएव शुद्धं उपोनिर्मयं मां प्राप्नुहि । विषु
 व्याप्तौ । मध्यमपुरुषैकवचनम् । शपःश्लौ हे धिभावे घृत्वे “ निजां
 त्रयाणा ” मिति गुणे च वेविष्टीतिवक्तव्ये छान्दसत्वादिकृतः प्रयोगः ।
 “ स्वाहा ” हुतं चेदमस्तु वेविक्षतेतुभ्यमिति ।

इति श्री कूरनारायणमुनिविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्याने
 नारायणीये अष्टापञ्चाशोऽनुवाकः ॥ ५८ ॥

घषोत्कायस्वाहा ॥ (७९) [७६]

इत्यूनषष्टितमोऽनुवाकः ।

उत्तिष्ठपुरुषाहरीलोहितपिंगळाक्षि देहिदेहिददा
पयेतामेशुध्यन्तांज्योतिरहं विरूजां विपाप्मा भूयास
स्वाहा ॥ (७६) [७७]

इति षष्टितमोऽनुवाकः ।

(घषोत्कायस्वाहा) - सर्वेषां पापानां स्वेनदमनंयत्र, तत्रोत्काय
उत्मुक्तम् । तदेकविनोदनाय । परस्मै पुरुषोत्तमाय । “ स्वाहा ”
आत्मानं निवेदयामीत्यर्थः ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाह्याने
नारायणीये एकानषष्टितमोऽनुवाकः ॥ ५९ ॥

(उत्तिष्ठेत्यादि) हे “ पुरुष ” पुरुश्चय ! प्रत्यगारमन् । “ इगे ”
हरे-अप्हरणशील । विश्वैरात्मानमपहरन् वेद्भिर्मानसि । पृथांचोत्तिष्ठ
तम् । “ लोढतापिंगळाक्षि ” लोढितशब्देन पिंगळशब्देन च तमो
रजसविद्भवेते । एतानि सत्त्वरजस्तमांसि यस्याः भक्षि । भक्षवदक्षं
प्रवृत्तिनाधनभूत । हे “ रोहितपिंगळाक्षि ” त्वमप्युत्तिष्ठ । “ देहिदेहि
ददापमेता ” इति महाद्रुच्यते । देहिदेहीति ददापमेता । उपलक्षण
त्वात् । कुरुष्वकुरुष्वेति कारयिता । सर्वप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ।
ददापमेतः त्वमप्युत्तिष्ठ । “ मेशुद्ध्यन्तां ” मदीयास्ते एतेशुद्ध्य
न्ताम् । ज्योतिरहमित्यादि पूर्ववत् । वर्णधिकारलोपशब्दान्दसः ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्वाह्याने
नारायणीये षष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६० ॥

ओं स्वाहा ॥ (७६) [७७]

इति एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

सत्यम्परं परं सत्यं सत्येन न सुवर्गाँल्लोकाच्च्यवन्ते
कदाचन सताँहि सत्यं तस्मात्सत्येरंमते तप इति तपो

“ओं स्वाहा ” लोकात्रयव्यापिने सर्वजगद्रक्षकाय परमात्मने ।
आत्मानं पूर्वोक्तप्रकारशुद्धयुक्तम् । “स्वाहा ” ददामीति यावत् ।
अस्य मन्त्रस्य ब्राह्मण “ ब्रह्मणे वामहसर्भोमित्यात्मानं युञ्जीत ” इति ।

इति श्रीकृत्नारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्मणे
नारायणायै एकषष्टितमोऽनुवाकः ॥६१॥

एषमेकादशभिरनुवाकै र्वात्मन्यासाख्योमहायोगः प्रतिपादितः । तस्य
माहात्म्य मुत्तरेण गोच्छादीवदन्थायन प्रतिपाद्यते । अत्र वेदात्मा
ससारिणां दिन द्वित्वेतर दिनतमरूप सत्यादिकं धर्मान्नायं परपर
नेरपरतमप्रतिपादनं प्रतिपादयति । अत्र वेदात्मा पुरुषोत्तमं
सर्वसुलभं परमप्रापकं सकलवेदान्तरहस्यं प्रतिपादयितुं सुपक्रमते ।
“ सत्यं ” सर्वेभ्यः पुरुषार्थेभ्यः “ परं ” प्रकृष्टम् । कुतइत्याकां
क्षायामाह । “ परं सत्यं ” सत्यं प्रकृष्टमिति सर्वेषां ऋषीणां सम्म
तम् । “ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं चतुल्लयाधृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि
सत्यमेव विशिष्यते ” इति । “ सत्ये सर्वप्रतिष्ठितं तस्मात् सत्यं
परमं वदन्ती ” इति च वक्ष्यति । परत्वमेवोपपादयति (सत्येनेति)
“ सत्येन ” हेतुनाहि, कदाचिदपि “ सुवर्गाँल्लोकाच्च्यवन्ते ” अपिच ।
“ सताँहि ” सन्मार्श्वर्तिनां परमसात्विकानाम् । “ सत्यं ” एवो
त्कृष्टतमं मतं, नेतवत् । तस्माच्छ्रौयोर्धिनस्ते “ सत्येरमन्ते ” इति ।
तस्मादापि परं प्रतिष्ठादयति (तप इति) यत्रसिद्धं “ तपः ” यत्र

नानशानात्परं यद्धिपरं तपस्तदुर्ध्वं तद्गुराध्वं तस्मा
 नपंसिरमन्ते दमइतिनियतं ब्रह्मचारिणस्तस्माद्दमे
 न्मन्ते शमइत्यरण्येमुनयभ्रमाच्छुभे रमन्ते दान
 नेतिसर्वाणिभूतानिप्रशंसन्ति दानाद्यातिदुष्करं त
 आदानेरमन्ते धर्मइतिधर्मेण सर्वानिदुपरिगृहीति

नियमादिलक्षणम् । तस्यस्यादपि परामिति यथात्मनो मतम् । तप
 स्वस्वरूपदर्शयति (तपोभानशानात् परामिति) अनशनशब्देन क्षुत्पि
 पासादेनासजातः क्लेशोन्मत्तयते । एतन्भूतक्लेशसदृशत्वात् । “ परं ”
 अन्यत् “ तपः ” नास्ति । एतदुपवृत्तितानि एकरात्र त्रिरात्र पराको
 पवास्यास्त्राणि । “ यत् ” यथोक्तलक्षणम् । “ परंतपः ” “ तद्
 ध्वं ” दुरभिभवम् । दुरनुष्ठानम् । किञ्च “ दुराभर्ष ” विघ्ना
 दिभिः नप्रातिहन्यमानम् । तस्मादेवविधे “ तपसि ” एव “ रमन्ते ”
 श्रेयोर्भिनः । (दमइति) “ दमः ” इन्द्रियसंयमः । परमाहुः
 “ ब्रह्मचारिणः ” ब्रह्मचर्यवन्तः । दमएवपरम “ नियतं ” तपोयस्मात्
 “ तस्माद्दमेरमन्ते ” ब्रह्मचर्यरुचयः । (शमइति) “ शमः ” सर्व
 प्रवृत्तदुपरमः । परमाहुः, तेन “ अरण्येमुनयः ” वसन्ति । तस्य
 महाशब्दत्वात् । तस्मात् “ शमे ” सर्वप्रवृत्तदुपरमे । “ रमन्ते ” वेष्टा
 नषाद्यः । “ दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति ” परस्वस्थापति
 पर्यन्तेष्वनव्ययोदानम् । तत्परन्तप इति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति ।
 तिर्यंचोपि प्रार्थयन्ते । “ दानाद्यातिदुष्करं ” प्राणसमधनव्ययरूपत्वात् ।
 “ तस्माद्दानेरमन्ते ” पुरुषार्थाधिपः । “ धर्म इति ” उक्तदानादिव्यति
 रिक्त श्रोतस्मात् लक्षण आनृशंस्थादिधर्मः । तमेवपरं वदन्ति । तेनैव
 “ धर्मेणसर्वमिदं ” जगत् “ परिगृहीतं ” प्रतिष्ठापितम् । सर्वं धर्मं

धर्मान्नातिदुश्चरंतस्माद्धर्मैरमंते प्रजनइतिभूयांसस्त
 स्माद्भूयिष्ठाः प्रजायंते तस्माद्भूयिष्ठाः प्रजननेरमंते
 मयइत्याह तस्माद्मय आधातव्या अग्निहोत्र
 मित्याह तस्मादाग्निहोत्रैरमंते यज्ञइतियज्ञोहिदेवा
 नां यज्ञेनहिदेवादिवंगतास्तस्माद्यज्ञैरमंते मानस

चशवर्तीत्यर्थः । तस्माद्धर्मस्यप्रधानत्वादतोन्वय । “ अतिदुश्चरं ”
 “ न ” अस्ति । धर्मोपमलसैश्चरितुमशक्यः । “ तस्माद्धर्मैरमन्ते ”
 मनोषिणः । “ प्रजन इति ” पुत्रपौत्रादेरुत्पादनम् । परमिति ।
 “ भूयांसः ” अनेके वदन्ति । यस्मात् प्रजनः परः । “ तस्मात्
 भूयिष्ठाः प्रजायन्ते ” प्रजानुत्पादयन्ति । तेअधिकफलभाजः “ तस्मात्
 भूयिष्ठाः ” मध्यमाश्रमवर्तिनः । “ प्रजनने ” गार्हस्थ्ये “ रमन्ते ” प्रजा
 शया तत्रवृत्तिं कुर्वन्ति । तत्र मनुः ‘ पुत्रेणलोकान्जयति पौत्रेणानन्त्य
 मश्नुत ’ इति । “ अमय इत्याह ” अमययोगार्हपत्यादयः । तेपरंतप
 इति श्रुति राह । यस्मादेते अग्नयोगार्हपत्यादयः पंच क्षेमं कुर्वन्ति ।
 तस्मात् । “ अमयः ” “ आधातव्याः ” सर्वैः । “ अग्निहोत्रमित्याह ”
 अग्निहोत्रं परमन्तप इति श्रुतिराह । यतो ‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती ’
 ति श्रुतिस्सादरमहद । ‘ तस्मादाग्निहोत्रैरमन्ते ” वैदिकाग्रेश्वराः ।
 (यज्ञइत्यादि) “ यज्ञः ” ज्योतिष्टोमादिः । सप्ततोमसंस्थाः सप्तपाक
 संस्थाः सप्तपशुसंस्थाः । तेपरमित्याहुः यज्ञविदः । “ यज्ञेनहि-
 देवादिवंगताः ” ‘ यज्ञेन ’ साधनेनहि । देवाः ‘ द्योतनादिगुण
 युक्ताः । स्वर्गादिपदंभासाः । “ तस्माद्यज्ञैरमन्ते ” विपश्चितः ।
 “ मानसमिति विद्वांसः ” मनसासम्पाद्योमानसः । योगसंतिद्धेन
 चेतसाद्यात्मज्ञानमुत्पद्यते । तदेवात्मज्ञानं विद्वांसः परमंवदन्ति

मिति विद्वांसस्तस्माद्विद्वांस एव मानसेरंमते न्यास
 इति ब्रह्माहिपरः परोहि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि
 तपांसि न्यास एवात्यरेचयद्य एव वेदेत्युपनिषत् ॥

(७७) [७८]

इति द्विपष्ठितमोऽनुवाकः ।

तदेव परमंतपइति निश्चित्य “ चिद्वांसः ” योगिनः । तत्र “रमन्ते”
 मुमुक्षवः । ततो न्यत् तपांनेच्छन्ति । (न्यास इत्यादि) परमैका
 न्तिनः परमसात्विकाः “ न्यास इति ” प्रतिपादितमात्मन्यासरूपं परमं
 यागं परम वदन्ति । कोयमित्थपेक्षया माह । “ ब्रह्मा ” ब्रह्मयन्वयं
 न्यासः । अपारकारुण्य सांशीत्यवात्सल्यादिगुणाकरो भगवान् न्यासा
 रूयोधर्मः । “ ब्रह्माहिपरः ” सर्वैकृष्टः । तस्य परत्वं सुस्पष्ट
 मिति वेदात्मादिशब्देन प्रथयति “ परोहि ब्रह्मे ” ति । सर्वोपरि
 स्थितश्च सर्वेभ्योऽधर्मेभ्य स्सर्वेभ्यश्चेतनेभ्यश्च प्रकृष्ट इत्यर्थः । तथा
 ‘ अहंकृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रच्छेदस्तथा ’ ‘मनः परतरं नान्यत् किंचि
 दस्ति धनं जये ’ ति । यस्मात् ब्रह्मा न्यासाख्यः सर्वस्मात् परतरः,
 तस्मात् पूर्वोक्तानि “ तानि ” सत्यादीनि “ एतानि ” तपांसि
 “ अवराणि ” अल्पास्थिरफलानि । “ क्षयन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति
 यजति क्रियाः । अक्षरं न क्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ” इति ! तद्विपर्य
 यात् न्यासः प्रकृष्टः । एतद्वेदितुः प्रशंसा । “ न्यास एवात्यरेच
 यत् ” इतराजितपांसि सः “ न्यासस्त्व ” “ अत्यरेचयत् ” “ य एवं
 वेद ” तेष्वसत्त्यादिभ्यो न्यासस्य प्रभावं यो वेद तस्य तान्यपि न्यास
 माह त्स्यादतिरिक्तफलानि भवन्तीत्यर्थः । “ इत्युपनिषत् ” त्रयन्त
 रहस्यामित्यर्थः ।

इति श्री कूर्नारायणमूनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्म्याने
 नारायणीये द्विपष्ठितमोऽनुवाकः ॥ ६२ ॥

प्राजापत्योहारुणिस्सुपर्णेयः प्रजापतिपितरमु
 पससार किंभगवंतःपरमं वदंतीतितस्मैप्रोवाच स
 त्येनवायुरावाति सत्येनादित्योरोचते दिविसत्यंवा
 चःप्रतिष्ठासत्येसर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्सत्यंपरमंवदं
 ति तपसादेवादेवतामग्रंआयन् तपसर्षयस्सुवरन्व
 विन्दन् तपसासपत्ना प्रणुदामारांती स्तपसिसर्वं
 प्रतिष्ठितं तस्मात्तपःपुरमंवदंति दमेनदांताःकिल्बि
 षमवधून्वन्ति दमेनब्रह्मचारिणस्सुवरंगच्छन् दमोभू

पूर्वानुवाकोक्तमर्थं युक्तिभिस्त्रयविस्तरं प्रतिपादयितुमुपक्रमते
 (प्राजापत्योहारुणित्यादि) प्राजापतिररुणाख्यः पिता । तदपर्य
 मारुणिः । “ सुपर्णेयः ” सुपर्णायाः मातुरपत्यम् । “ स्त्रीभ्योऽङ्क् ”
 आदिवृद्धचभावश्छान्दसः । “ पितरमुपससार ” उपसस्रवान् ।
 स्वापेक्षितमर्थं “ किं भगवन्तः परमंवदन्तीति ” ‘ भगवन्तः ’ प्रकृष्ट
 ज्ञानैश्वर्याः परमयोनिनः । ‘ किं ’ ‘ परमंवदन्ति ’ भगवत्प्राप्त्युपायेषु
 किं प्रकृष्टमिति वदन्तीत्यवृच्छत् । “ तस्मैप्रोवाच ” तस्मैपिता
 प्राजापतिः प्रोवाच सत्यादीनि परमतपस्त्वेन प्रोक्तवानिति । तच्छ्रुत्वा
 पुत्रोनेदंपरमं नेदंपत्न्यमिति पुनःपुनः पृष्टवान्, पिताच पुत्रं प्रतिवा-
 क्यार्थं तत् परमं प्रतिपादनपूर्वकमेव सत्यादीन्यनुक्रमेण प्रोवाचेत्यर्थः ।
 सत्येनेत्यादयश्छान्दाः प्रसिद्धार्थाः । “ सत्येसर्वंप्रतिष्ठितं ” तदधीन
 स्वरूपस्थिति प्रवृत्तत्वात् । “ तस्मात् ” “ सत्यं ” भगवत्प्राप्ति
 साधनमेति । ‘ वदन्ति ’ भगवन्तः । “ देवतां ” देवत्वम् ।
 “ भन्वविन्दन् ” लब्धवन्तः । “ सपत्नान् ” “ प्रणुदाम् ” शत्रून्
 नरिरे । “ ब्रह्मतीः ” ब्रह्मतीन् दुर्हदः । दमादपः पूर्वोक्ताः ।

तानां दुराधर्षं दमेसर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमः परमं च
 दंति शर्भेनशांताशिशवमाचरंति शर्भेननाकम्मुन
 योन्वर्विदञ्छमोभूतानांदुराधर्षं शर्भेसर्वप्रतिष्ठितं
 तस्माच्छमः परमं च दंति दानं यज्ञानां वरूथं दक्षि
 णालोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवति दानेनाराती
 र्पानुदंत दानेन द्विषतो मित्रा भवति दाने सर्वप्रति
 ष्ठितं तस्माद्दानं परमं च दति धर्मो विश्वस्य जगतः
 प्रतिष्ठालोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति धर्मेण पापमप
 नुदति धर्मे सर्वप्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मपरमं च दंति प्र
 जननं वै प्रतिष्ठासाधु प्रजायास्तंतु तन्वानः पितृणा
 मनृणो भवति तदेव तस्यानृणं - तस्मात्प्रजननं परमं

“ दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा ” वरूथं वरिष्ठं । “ दानेन ” “ द्विषन्तः ”
 शत्रवः, “ मित्रा ” मित्राणि । “ भवन्ति ” “ सुपांसुलु ” गित्यकारः ।
 धर्मो हि देवानां प्रीतिकरः । “ प्रजननं वै प्रतिष्ठा ” “ प्रजननं ” अप
 त्यम् । ‘ प्रतिष्ठा ’ स्थितिहेतुभूतं वंशस्य । कोषोर्वशेनेति चेत् ;
 तत्राह । “ साधु प्रजायास्तन्तु तन्वानः ” ‘ साधु ’ समीचीनं शास्त्री
 येण प्रकारेण, ‘ प्रजायाः ’ ‘ तन्तु ’ अविच्छेदं, कुवाणः ‘ पितृणा
 मातृण्यं प्राप्नुयाद् । ‘ प्रजायापितृभ्य ’ इति यदृणमुक्तं, तस्मान्मुक्तो
 भवतीति । “ तदेव ” प्रजननम् । “ तस्य ” प्रजाख्यमृणं पितृभ्यो धार
 यतः पुरुषस्य । “ अनृणं ” अनृणत्वहेतुः । नान्येनोत्तमर्णाः पितरस्तृप्यन्ति ।

वदंत्यग्नयोवैत्र्याविद्या देवयानःपन्था गार्हपत्य
 ऋक्पृथिवीरथंतरमन्वाहार्यपचनोयजुंरंतरिक्षं वाम
 देव्यमाहवनीयस्सामसुवर्गो लोको बृहत्समादानीन्प
 रमंवदं त्यग्निहोत्रंसायम्प्रातर्गृहाणां निष्कृति
 र्स्विष्टं सुहुतंयज्ञक्रतूनां प्रायणं सुवर्गस्यलोकस्यज्यो
 तिस्तस्मादग्निहोत्रंपरमंवदंति यज्ञइति यज्ञोहिदे
 वानां यज्ञेनहि देवादिर्वंगतायज्ञेनः सुरानपानुदंतय
 ज्ञेनद्विषतोभिन्ना भवति यज्ञे सर्वपतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं
 परमंवदंति मानसवैप्राजापत्यपवित्रं मानसेन मनसा

“ अग्नयः ” गार्हपत्यादयः । तत्त्वच “ त्रयोविद्या ” तथा
 तेषां तत्र प्रतिपाद्यत्वात् । “ देवयान-पन्थाः ” परमपदप्राप्ति हेतुमार्गश्च ।
 यागोपारेण । किञ्च तेषामध्ये- । “ गार्हपत्यः ऋक् ” “ गृह्यवी ” “ रथं
 तरं ” साम । “ अन्वाहार्यपचनः ” दक्षिणाग्निः । गार्हपत्ये ऋगादित्रयं
 दक्षिणाग्निर्यजुरादित्रयं आहवनीयः सामादित्रयं । एतेषामग्निसाधनत्व
 साध्यत्वयोगात्तेसर्वेभ्य इत्याग्निमाशस्त्य मुक्तम् । तस्मात् “ अग्निन्
 परमं ” धर्मं “ वदन्ति ” त्रैविद्यवृद्धाः । “ अग्निहोत्रं ” “ सायंमातः ”
 ह्यमानमग्निहोत्रम् । “ गृहाणां ” गृहसम्बन्धनां पापानाम् । “ नि
 ष्कृतिः ” शोधनम् । “ स्विष्टं सुहुतं ” यागस्य होमस्य च
 शोभनत्वहेतुरग्निहोत्रम् । “ यज्ञक्रतूनां ” यूपवर्ता यज्ञानां ज्योतिष्टो
 मादीनां च । “ प्रायणं ” प्रारम्भः । तद्दि यागाग्निहोत्रे विना न
 भवेयुः । “ सुवर्गस्य लोकस्य ” “ ज्योतिः ” स्रोतकं प्रकाशकम् ।
 तस्मात् “ अग्निहोत्रंपरमंवदन्ति ” ब्रह्मवक्त्रदिनः ।- (मानसमिति)
 यमादिभिश्चुद्धेनतुमनसा साध्यत्वा न्मानसमिति आत्मज्ञानमुच्यते ।
 “ प्राजापत्यं पवित्रं ” मनोवैप्राजापति रिति मनसः प्रजापतिशेष
 त्वात् ज्ञानं “ प्राजापत्यं ” प्रजापतिप्रसादजन्यम् । प्रजापतिविषयं च ।

साधुपश्यति मानसाऋषयः पूजाअसृजन्तमानसे
 सर्वपातिष्ठितं तस्मान्मानस परम्वदन्ति न्यासइ
 त्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माण ब्रह्माविश्वः कतमस्त्वयंभुः

अतएव परमं “ पवित्रम् ” इत्यर्थेयांश्च समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्
 कुरुतेर्जुन । ज्ञानाग्रस्सर्वकर्माणि भस्मपात्कुरुते तथा ॥ नदिज्ञानेन
 सदृशं पवित्रमिहाविद्यते ” इति । श्वेणवपराणे-“यथाग्रिकृद्गताश्वः
 कक्षंददति सानिष्टः । तथाचित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वाकिंविष”मिति ।
 “ मानसेनमनसा ” मानसेनज्ञानेन, मनसायोगसशुद्धेन भक्तियुक्तेन ।
 “ नसदृशेतिष्ठतिरूपमस्य नचक्षुषापश्यतिकश्चनेतम् । हृदाभनीषामन
 साभिकल्लप्तो यरनेष्विदुरमृतास्तेभवन्ती ”ति भक्तिसंशुद्धेनमनसाज्ञात
 व्यत्वैकतम् । “ साधुपश्यति ” साक्षात्करोति । “ मानसा
 ऋषयः प्रजाअसृजन्त ” तथा- ‘ मद्दर्शयस्वमपूर्वेवतारोमनसस्तथा ।
 मद्भक्तामानसाजाता येषांलोकइमाः प्रजा ’ इति । “ मानसेसर्वप्रतिष्ठितं”
 सर्वपुरुषार्थजानं मानसाधीनम् । “ तस्माद् मानसं ” ज्ञानमेव “ परम
 धर्म ” वदन्ति ” योगिनः । “ न्यासइत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं ”
 साक्षाद्ब्रह्माणं पुरुषोत्तमं नारायणमेव, मनीषिणः मनसईशाः, परमैका
 न्तिनान्यासइत्यात्मरक्षक परमंधमेमाहु । तथा “ येचषेद्विदोविप्रा येचा
 ध्यात्मविदोजनाः ॥ तेवदन्ति महारमानं कृष्णधर्म सनातन”मिति ।
 भगवच्छास्त्रे अद्विकुन्ध्यसहितायां अद्विकुन्ध्यः ‘ यानिनिश्रेयसार्थानिचोदि
 तानि तपासिवे । तेषांतु तपसान्यास मतिरिक्तं तपश्श्रुतम् । समित्साधन
 कारीनां यज्ञानांन्यसमात्मनः । नमसायोकरोभूषे सस्वध्वरइती रितः’
 इति । कीदृशो ब्रह्मोऽन्याकांक्षायामाह । “ ब्रह्मा ” “ विश्वः ” । सर्वेषां
 भूतानामयमात्मा ॥ सर्वाणिभूतान्यस्य शरीरमिरययः । “ कतमः ”
 अक्षयनिर्धारण स्वरूपस्वभावः । “ स्वयंभुः ” सर्वरक्षणार्थं स्वयं

प्रज्जपतिस्सवत्सरइति संवत्सरो सावादित्यो यएष
 आदित्येपुरुषस्सपरमेष्ठीब्रह्मात्मायाभिरादित्यस्तपति
 रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्योवर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्प
 तयःप्रजायंत ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेनप्रा
 णाप्राणैर्बलंबलेनतपस्तपसाश्रद्धाश्रद्धयाभेधाभेधया

मेव आर्त्तिर्भवतीति । विसर्जनीयलोपश्छान्दसः । “ प्रजापतिः ”
 प्रजानां नृपादपिताच्च । “ संवत्सरः ” सर्वेषुभूतेषु आत्मतयाव्याप्य
 नियच्छन्वसतीति । ब्रह्मण एवंगुणकत्वात् तस्यैव न्यासत्वाच्च मनी
 षिणो न्यासःपरमित्याहु रिति संबधः । अस्य संवत्सरस्य स्वरूपं
 कादृशमित्यपेक्षायाम् ; “ संवत्सरासावादित्यः ” किं संसारमध्यवर्ती
 आदित्यः ? नितिदर्शयति । “ यएष आदित्ये पुरुषः ” आदित्येऽप्यो
 वसति । स पुरुषोत्तमस्संवत्सरत्वेनविवक्षितः । “ स परमेष्ठी ”
 ‘ तमसः परस्तात् ’ ‘ रजसः पराक ’ इत्यादि श्रुतिविद्वेषभूषदस्यो
 महाविद्वत्तिकः पुरुषोत्तमः, सएव जगद्रक्षणार्थं मन्तवंसतीत्यर्थः ।
 “ ब्रह्मा ” बृहत्त्व बृह्मणत्व गुणयोगि सुसुक्ष्मि रूपास्थं
 परब्रह्म । भूयः उपासकानां “ आत्मा ” तथाच ‘ आत्मेतितूपगच्छंति
 ग्राहयन्तिचे ’ ति सूत्रकारः । तस्य कथं जगद्रक्षणार्थं मन्तवंसति
 रत्राह (याभिरादित्यइति) रश्मि शब्दस्य उभयलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्
 गता । “ याभिरश्मिभिः ” “ तपति ” शोषयति । सर्वम् । “ ताभिः ”
 इव रश्मिभिः पर्जन्याकारेण पूर्वपीतं जलं पुनर्वर्षति । पर्जन्यसृ-
 ष्टेन वर्षेण “ ओषधिवनस्पतयः ” “ प्रजापन्ते ” प्रकर्षेणजायन्ते ।
 “ ओषधि वनस्पतिभिरन्नंभवति ” धान्यानिफलमूळानि च भवन्ति ।
 भुक्तेन “ अन्नेन ” प्राणिनां “ प्राणाः ” प्रबृद्धा भवन्ति । “ प्राणैः ”
 प्रबृद्धैः “ बलं ” जायते । अत्र बलशब्देन कार्यकरणसामर्थ्यं

मनीषामनीषया मनोमनसाशांतिशशांत्या चित्तं
चित्तेन न्यृतिस्मृत्यास्मारस्मारेण विज्ञानं विज्ञानेना
त्मानं वेदयति तस्माद्ब्रह्मदन्धसर्वाण्येतानि दद्यात्
ज्ञात्प्रणाभवन्ति भूतानां प्राणैर्मनोमनसश्च विज्ञानं

मुच्यते । “ क्त्वेन ” समृद्धेन “ तपः ” यत्नियम कुच्छ्रुत्वाद्भ्रायणादि
लक्षणमत्समशोचन्त्यहेतुर्भवति । “ तपसाश्रद्धा ” पुरुषार्थे तपसा
रथे च त्वरा श्रद्धा । “ श्रद्धयामेधा ” श्रद्धया भाषार्थोपासनाधीना
मेधाशुद्धिनिश्चयज्ञाते । “ मेधयामनीषा ” मनसइशिता वश्ये
न्द्रियत्वम् । “ मनीषया ” मनस इशिताया “ मनः ” भगवन्मनन
प्रवण मनोभवति । “ मनसाशांतिः ” तेनमनसा विषयमात्तवैशर्यं
जायते । “ शांत्या ” “ चित्तं ” भगवतिनिरन्तरानुसंधानरूपा
भक्तिर्भवति । “ चित्तेन ” निरन्तरानुसंधानेन । “ स्मृतिः ”
(तैल्लघागवदविच्छिन्नं भगवदनुसंधानं) + तल्लभते “ स्मृत्यास्मारं ”
अविच्छिन्न निरन्तरानुसंधानेन ‘ स्मारं ’ भगवत्साक्षात्का लक्षणमपरोक्ष
लभते । “ स्मारेणविज्ञानं ” विदलक्षणज्ञानं उपपद्यते । परभक्ति परज्ञान
परमभक्त्यादिन्याका शास्त्रसिद्धा । यत्रज्ञाने आत्मनं आत्मीयं
च सर्वं भगवत प्रदेय(?) न्यासाख्यं परं धर्मं साक्षात्स्वरोनि गद्वि
ज्ञानम् । तेन ‘ विज्ञानेन ’ आत्मानं ‘ वेदयत् ’ एतन् न्यासा
ख्येन विज्ञानेनात्मानं वेदयति प्राप्नुयात् । अत्र उक्तेन प्रकरणेण
प्राणादे भगवत्प्राप्त्यर्थस्य पुरुषार्थवर्गस्या स्र लक्षणात् प्रसंगादसं
प्रशंसति । सम्पादेव महानुभावं भवति तस्मात् । “ अन्न ददत् ”
“ सखाणि ” प्राणादिभगवत्प्राप्यंतानि । “ ददाति ” पुनरप्यत्र
मादरातिशयात्प्रशंसति । (अत्रात्प्राणा भवन्तीत्यादि) (विज्ञानामित्येतेन)

विज्ञानादानंदो ब्रह्मयेनिस्सवाएषपुरुषः पञ्चधाप
 आत्मायेनसर्वमिदमप्रोतं पृथिवीचां तरिक्षञ्च द्यौश्च
 दिशश्चावांतरदिशाश्च सर्वसर्वमिदञ्जगत् सचभूतं
 समव्यं जिज्ञासकल्लसक्रंतजारयिष्ठाश्रद्धा सत्यो

“विज्ञानात्” न्यासाख्य विकक्षणज्ञानात् । “आनन्दोब्रह्मयोनिः” ब्रह्मस्वरूपरूपगुण विभवादिजन्मा आनन्दबलद्वीमीमासितः शतगुणितोत्तरक्रमेण, सकलवाङ्मनसागोचरात्वेन प्रतिपादितो भगवदानन्दोस्य सदानुभावोभवति । तस्य, पञ्चब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य मुक्तभोग्यंस्वरूपं च दर्शयति । “सवाएषपुरुषः” प्रोक्त सकलविशेषण विशिष्ट आदित्यान्तरवस्थितः सर्वनिर्वाहकः पुरुषः । “पञ्चधा” पञ्चप्रकारेण भोग्यः । ‘परमेष्ठी पुमान्विश्वोनिवृत्तिस्सर्वशयापि’ इति दिव्य ज्ञात्वात्प्रकारेण पञ्चमा । तेषां पञ्चानामात्मा साक्षाद्वाप्यधारणादि कमुच्छतीति पञ्चमा । एवं भूतदिव्यरूपेण “येन” पुरुषोत्तमेन । “इदं सर्वं” “प्रोक्तं” व्याप्तम् । तत्र सर्वत्र स्थूलसूक्ष्मादिकं सर्वं व्याप्तं इति दर्शयति । (पृथिवीचान्तरिक्षं चेत्यादि) व्याप्तिफलभूतं अन्याशेषत्वं दर्शयति (सचभूतं समव्यमिते) “अव्यं” भवत् । उपलक्षणत्वात् अव्यप्यञ्च । उक्तप्रकारस्य न्यासाख्यस्य धर्मस्य हेतून् फलपत्रके परमातुभावमाचष्टे । (जिज्ञास कल्लस इति) कल्लमजिज्ञासः । न्यासाख्य ब्रह्मणो जिज्ञासाधिकारप्रवृत्तियुक्तः । पदयोस्स्थानविनियमः । कल्लमजिज्ञासइतियावत् । ऋनेसंराधनात्मकं जातः । ‘जनसनेति’ ऋट् । ‘विद्मनोरनुनासिकस्या’ दिति भावम् । “रयिष्ठाः” यदुक्तं सन्यासाख्यं ज्ञानं धनं तत्र तिष्ठतीति । “स्थः कच” इति क्विप् । “श्रद्धा” आपूर्वाद्घातेः ‘क्विप्’ चै’ तिक्विप् । ताम्रापञ्चवरधानिति यावत् ; “सत्यः” यथा

महस्वान् तमसोपरिष्ठाद्ज्ञात्वात्मेवं मन्त्रमा हृदा
 भूयो नमृत्युमुपयाहि विद्वान् तस्मान्नद्याममेपांत
 सामतिरिक्तमाहुः ।

स्थितं परब्रह्म सत्, तत्र साधुः सत्यः । सर्वथा तच्छिष्टइति गवत ।
 “ महस्वान् ” प्रकृततमसमानुसन्धानोपकृताशेषाज्ञानइति यत्र ।
 “ तमसोपरिष्ठात् ” शुद्धसत्यस्थितः । षष्ठ्यर्थे तृतीया । एष
 मुक्तसाधनसम्पन्नः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टन्यासाख्यं ब्रह्म “ननसा”
 रजस्तमोतिगेन । “ हृदा ” भक्त्या । हृदिति भक्तिरुच्यते ।
 तथा च श्रुत्यन्तरे प्रासिद्धत्वात् “ भक्त्या च श्रुत्या च समाहिता
 त्मे ” ति । “ त ” ब्रह्माणम । “ एवं विद्वान् ” “ भूयो नमृत्युमुपयाह्ये ” ति ।
 संसारनोपयाति । नापयार्हाति शिष्यं मरुपदेशोवा । मृत्युनोपयाह्ये इति ।
 “ जातस्य हि ध्रुवोर्मृत्युर्ध्रुवं जन्ममृतस्य च ” ति जन्ममरणचोराविना
 भावाज्जन्मापि नोपयातीत्युक्तं भवति । तदिदं भूयशब्देन विवक्षित
 मेव । सत्यादिषु धर्मेषु उत्तरोत्तरस्य प्रकर्षात् न्यासाख्यस्य धर्मस्य
 वृद्धत्वात् ब्रह्मणस्सर्वपरत्वात् सर्वात्मत्वात् सर्वप्रमाथै निर्धारितस्वरू
 पत्वात् स्वयमेव स्वसौगत्यादिभि स्सर्वैर्भ्यः प्रकाशितस्वरूपत्वात् सर्व
 भूतानामधिपतित्वात् सर्वव्याप्य सर्वत्र नियमनादिकरणार्थं सद्गतामत्वेन
 निवासत्वात् आदित्यान्तरवस्थितत्वात् सर्वेषां प्रकाशवर्षात्तपादिप्रदानेन
 पोषकत्वात् अन्नप्रदानेन प्राणसकलतपःश्रद्धामेधादीनां निवृद्धकत्वात्
 स्वासाधारण दिव्यज्योतिर्मयानिन्दानिरवद्यसौन्दर्यल्लाषण्या अकारपरम
 भोग्यरूप पररूपत्वात् ज्ञानानन्दामलारमक दिव्यस्वरूपत्वात्
 एव भूतगुणरूपादिविशिष्टस्यैव स्थापनधारण नियमनादिविगेदतत्वात्
 ब्रह्मसुकतानां तद्भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपस्या चेतनजातस्य च
 परमशेषित्वात् एवंविध ज्ञानामृतसन्धुक्षितान्तःकरणानां संसारादि
 सकलदुःखनिवृत्तिपूर्वक निरतिशयानन्दभानुकरणाच्च सर्वेभ्यस्तपोभ्यो

वसुरण्वोविभूरसि प्राणत्वमसि संघाता ब्रह्म
न्त्वमसिविश्वसृक् तेजोदास्त्वमस्यग्नेर्वचोदास्त्व

न्यासाख्यः पराधर्मस्सर्वधातिरिक्त इति त्रयन्तविद् अह्निः ; तथा च
चट्टवृचाः “ यस्समिधाययआहुती योवेदेनद्दाशमस्यो अग्रयेयोमनसा
स्वध्वरः ” इति । तत्राश्वलायनः “ योनमसास्वध्वरः ” इति ।
“ नमस्कारेण वैखल्वपि नवै नमस्कारमहंति यज्ञोवैनम ” इति हि ब्राह्मणम् ।

अथसन्यासप्रयोगं मन्त्रंचाह (वसुरण्व इति) अतिजगतीषट्
पदायजुरन्ता । तत्र अतिजगत्या भगवतः संसारिणां भोगमोक्षाद्य
पेक्षितं साधकत्वं प्रतिपाद्यते । हे “ बृहन् ” बृहत्त्व बृहन्नत्वा
दिकल्याणगुणाकर पुरुषोत्तम । त्वं “ वसुरण्वः ” वसुनः मुक्त
भोग्यस्य निरवधिकातिशयानन्दस्य परमनिधेः, रचयितागमयिता । “ रचि
मतौ । ” इदित्वात्तम् । “ विभूः ” सर्वव्याप्यस्थितोपि । “ प्राणे ”
प्राणनादिव्यापारे । जीवात्मनां “ संघाता ” सम्बन्धितात्वमसि ।
शुभाशुभकर्मानुगुणं देवतिर्यङ्मनुष्यस्याखरासु योनिषु सर्वसु सम्बन्ध्य
क्रीडसीत्यर्थः । “ विश्वसृक् ” करतलामलकवत् सर्वसाक्षात्कृतवा
नसि । सर्वगत्यर्थत्वात् गत्यर्थाबुद्धयर्था इति ज्ञानार्थता । अन्यथा
पुनरुक्तिप्रसंगात् । सर्वैः क्विप् । नकेवलं यादृशानां तादृशानां
स्वरूपस्थितिप्रवर्तकः, अपित्वग्र्यादित्यादि जगन्निर्वाहकाणामपि निर्वाह-
कस्त्वमसीत्याह “ तेजोदास्त्वमस्यग्नेः ” अग्नेरपि तेजसोदातात्वमसि ।
दहनप्राकाशनतेजोहेतुरित्यर्थः । “ वचोदास्त्वमसिसूर्यस्य ” त्वत्प्र
वृत्तेन तावच्छेन सूर्यं स्सर्वं प्रतापयति । “ शुन्मोदास्त्वमसि चंद्रमसः ”
त्वत्प्रसादादेव चंद्रमाद्यन्मवान् आह्लादन्करज्योतिष्मान् भवति ।
असुगागमश्छांदसः । ‘ यस्यादित्योभा मुपयुज्यभार्ति ’ ‘ येनसूर्यस्तपति
तेजसेद्भः ’ ‘ सूर्यांचंद्रमसौ धातायथापूर्वमकल्पयत् ’ ‘ सूर्यस्यापि
भवेत्सूर्योद्भेदः शमाक्षमा ’ इत्यादि । एवं न्यासाख्यं भगवंतं

मं॒सिसूर्य॑स्य॒शुभ्रो॒दास्त्र॑मं॒सिचन्द्र॑मंस॒, उप॒याम॑गृही
तोसि॒ ब्रह्म॑णे॒त्वाम॑हस॒ओमित्या॑त्मानं॒युंजी॑तैतद्वैम॒हो
पनिष॑दं॒देवानां॑गुह्यं॒ यए॒ववे॑दं॒ ब्रह्म॑णो॒महि॑मानं॒मा
प्नो॑ति॒ तस्माद्ब्र॑ह्मणो॒ महि॑मानं॒ भित्यु॑पनिषत् ॥

ॐ

[७८] (७९)

(सत्यंतपोदमश्शमोदानं धर्मः प्रजननमग्नयोभि
होत्रं यज्ञोमानसं न्यासोद्वादश ।)

इति त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ।

प्रशस्य तत्रनिक्षिप्यमाणं जीवं प्रतिपादयति (उपयामगृहीतोसि
ब्रह्मणेत्वामहसइति) कल्याणगुणाकराय परस्मैब्रह्मणे, तदर्थम् ।
“ उपयामगृहीतोसि ” हेजीव, स्वमुपयामेन सूयमानस्य हविषोऽकन्दन
साधनेन मनसा, गृहीतोसि । एवं योगीन्द्रिणाणि मनसा जीवात्मानं
संगृह्य (?) “ ओमिति ” भगवतेश्चिन्तेत्यर्थः । एवं युंजानानामिद्वैवा
पवर्गस्त्रिद्वोभवतीतिभावः । यदिदमुक्तंप्रकारं न्यासाख्यं ज्ञानं ह्यतद
सर्वाभ्य उपनिषद्ग्रन्थो महती उपनिषत्, तत्रप्रतिपाद्यामत्यर्थः ।
“ देवानां ” दिव्यगोष्ठीनिष्ठा भगवद्भोगास्सूरयः देवाः । ते यत् ज्ञानं
मनुष्यादयो मा विजानीयुरिति गूह्यमिति, तद्विदं “ गुह्यं ” । एतद्वादतुः
फलमाह (यएवंवेद्रेपादि) “ ब्रह्मणोमहिमानं ” सर्वेश्वरस्य पुरुषो
त्तमस्य ‘ महिमानं ’ महत्त्वम् “ आप्नोति ” ऐश्वर्यभोगादिक ब्रह्मत्वम् ।
तस्मात्तज्ज्ञानादेव । विद्यासमाप्ति सूचनी भावृत्तिः । इतः परं
ज्ञातव्यं नास्तीतिभावः । “ इत्युपनिषत् ” इतीदं परमरहस्यम् ।

इति श्रीकूर्मपुराणमणि त्रिषष्टिते तैत्तिरीयोपनिषद्ग्रन्थाने

नारायणीये त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६३ ॥

तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मायजमान श्रद्धापत्नी
शरीरार्धमुरोवेदिर्लोमानिबर्हिर्वेददिशाखाहृदयंयूपः
कामआज्यंमन्युः पशुस्तपोमिश्रमयितादक्षिणा

एवमुक्तमहिम्नोऽन्यासाख्यस्य परमधर्मस्य स्वरूपस्वभावं योवेद-
यश्चयेनकेनापि प्रकारेण तेनसंबद्धवान्, सकेवलं स्वयं नकृतार्थः, किंतु
तस्यापि सर्वरक्षक्यागभूतत्वात् संबन्धिनोपि सर्वधाकृतिनस्ति
दर्शयति (तस्यैव त्रिदुषइत्यादि) एवं विदुषस्तस्य स्वरूपस्थिति
प्रवृत्त्यादिकं सर्वरक्षक यागत्वेनोपदिशति । तेनसर्वदानुष्ठयिमानस्य
“ यज्ञस्यात्मा यजमानः ” तद्देदनसमवेत भाःमैव यजमानः । नतु
अष्टाध्यायानेधर्मैः । तदीयश्रद्धैव तस्याप्तित्वरैव “ पत्नी ” सहधर्म
चारुणा । सत्रं तथा तस्याविनाभूतत्वात् । “ शरीरमिधम ” उज्ज्वान
क्षीप्तत्वात् । “ उरोवेदिः ” अभिनेतानामर्थानां निधनस्थानत्वात् ।
“ लोमानिबर्हिः ” तैरुस्र आस्तीणत्वात् । “ वेदशिखा ” तदीया
वेदः कर्तव्येषु बुद्धस्वरूपात् ज्ञानार्तिशयेन स्वरूपैव यागत्वेन
रूप्यमाणस्यापि शिक्षायावेदत्वेन रूप्यमाणत्वात् त्रिदुषामविदुषांश्च
कदाचि दिच्छयापारित्यागो न कार्यइतिदर्शितम् । “ हृदयंयूपः ” मन्युः
पशुर्भवति वक्ष्यमाणस्य यज्ञपशो स्तत्रैव वक्ष्यमानत्वात् । “ काम
आज्यं ” अस्य भगवति पुरुषोत्तमेस्वरूपपशुर्भावानुभावेच्छा काम
आज्यम् । पुरुषोत्तमस्य संर्दापकत्वात् पुरुषान्तप्रभोगस्य उपस्तरण,
घटनत्वाच्च । “ मन्युःपशुः ” भगवत्प्रामाण्यरोधि ष्वविद्याःकर्म व सना
कृत्विप्रकृत्तिसंबंधादिषु यो मन्युः क्रोधः सपशुः तस्य विश्वसनीयत्वात्
“ तपोमि. ” तपोऽज्ञानं, सचाग्निः, तत्र सर्वेषां ह्यमानत्वात् ।
“ श्रमयितादक्षिणा ” मन्युः पशुरित्युक्तस्य मन्योःश्रमयिता चाग्निं हेतु
स्त्वेषां भगवदायप्रतिबंधानम् । सादाक्षणा । तस्य यज्ञस्य स
प्रजाणिर्मानिकरी प्रदेया धनं सपदित्यर्थः । तथाहि वैष्णवे पुराणे

वाग्धोतांप्राणउद्गाता चक्षुस्त्वयुर्मनोब्रह्माश्रोत्रंमग्नी
 द्यावद्विद्यतेसादीक्षा यदश्चाति यत्पित्रनि तदस्य
 सोमपानं यद्रमंतेतदुपसदो यश्मञ्चग्न्युपविशत्यु
 च्छिष्टंतेच सप्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो यदस्य

‘सर्वभूतात्मकेतात जगन्नाथे जगन्मये । परमात्मनिगोविन्दे निवामित्र
 कथाकुत’ इति । “वाग्धोता” तदीयावाक् , भगवद्गुणपरच्छन्दः, होता ।
 द्वौवस्य वाक् प्रवृत्तिरुभवात् । “प्राणउद्गाता” तदीयः प्राण
 उद्गाता । भगवद्गुणसंजात प्रीतिकारित समगानादिहेतुत्वात् ।
 उद्गादावस्य बलकृतत्वात् प्राणस्य बलहेतुत्वात् । “चक्षु
 र्द्वयुः” तदीयं चक्षुः चक्षुषं ज्ञानविशेषः, संस्वर्युः, योगरूपस्य
 तन्प्रवृत्तिविशेषस्य निर्वाटा । “मनाब्रह्मा” सर्वेषां परम
 पुरुषपरस्वत्वन तच्छेषत्वन च तदीयं यन्मननं सद्ब्रह्मा । सर्वसा-
 क्षिकत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । “श्रोत्रमग्नीत्” जगत्कर्त्तृनां श्रद्धा
 भक्तिपूर्वकं श्रवणं सोमनीत् । ‘अन्तारक्षमिवाभ्योद्’ भिरयाकाश
 साम्येन शब्दसम्बन्धिरभ्रवणात् । “यावद्विपतेनादीता” यावत्
 काळं प्राणान्धत्त, तावदात्मान्नीयानां भगवत्तियागभिसन्धिपुक्तत्वात् ।
 शरीरधारणार्थं “यत्” अन्नं “अश्नाति” “यत्” च उदकम् ।
 “पिबति” “अस्य” “तत्” एव “सोमपानं” अस्मै भोजनादि
 दानं सोमयागसदृशमित्यर्थात् गम्यते । “यद्रमंते हृदुपसदः” तस्यो
 पसानद्वारकत्वात् । “यत्सञ्चरति उपायशर्यात्तद्वे, च सप्रवर्ग्यः”
 तत्समाराधनाय पुष्पाद्याहरणार्थं यत्सञ्चरति समन्वयार्थं भगवद्देहि
 समीपे उपविशति प्रदाक्षगनमस्कारार्थं यद्वाक्यं सप्रवर्ग्यः । सर्वेषां
 तपोरूपत्वात् । “यन्मुखे” “तदाहवनीयः” द्विविधां प्रक्षेपस्थानं
 आहवनीयः । तद्देवत-मुखं निक्षेप्यप्रदानमग्निहोत्रामिति सूचितम् ।
 “यदस्यावज्ञानन्तव जुहोति” अस्य प्रपन्नस्य यत्प्रपन्नरक्षकत्व

विज्ञानंतज्जुहोति यत्सायंप्रातरंत्ति तत्समिथोय
 यत्सायंप्रातर्मध्यंदिनंच तानिसर्वनानिये अहोरात्रेते
 दर्शपूर्णमासौयेअर्धमासाश्चमासाश्चतेचातुर्मास्यानि
 यऋतवस्तेपशुबन्धाये संवत्सराश्चपरिवत्सराश्चतेहर्ग
 णा स्सर्ववेदसंवा एतत्सत्रं यन्मरणंतदवभृथएतद्वै

विषयं विशिष्टज्ञानं “ तव जुहोति ” सङ्गोमः, परम्प्रावणत्वात् परमरक्ष-
 कात्वात् । “ यत्सायंप्रातरंत्ति ” यदुभयोः कालयोः अयं प्रश्नोक्तिः ।
 “ तत् ” प्रयाजानूयाजास्समिधः, आद्यन्तयोरुभयो स्सम्बद्धत्वात् । “ यत्सायं
 प्रातर्मध्यं दिनंच तानि सवनानि ” कालत्रयेषु सयद्यत् कुरुते तानि
 प्रातस्सवन माध्यंदिनसवन तृतीयसवनानि । “ येअहोरात्रे जे दर्शपूर्ण
 मासौ ” “ येअर्द्धमासाश्च मासाश्च तेचातुर्मास्यानि ” तेष्वनेनकृतस्याक्षय्य
 फलत्वात् चातुर्मासानिरपुक्तम् । “ यऋतवस्ते पशुबन्धाः ” वसन्ता
 दिषु ऋतुषु तेनकृतानि यानि तानि पशुबन्धाः प्रतिसंवत्सरभक्षित्वात् ।
 लोकविजयसाधनत्वाच्च ! “ येसंवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेहर्गणाः ”
 द्विगात्रत्रिरात्र चतुरात्रादयः अहस्संघरूपत्वात् । उक्तास्सर्वेकालवा
 चिनश्शब्दा स्तकाल कृतोपलक्षकाः । अथवा तेष्वकालास्सर्वमेव तत्त
 यागरूपाः । “ सववेदसंवा एतत्सत्रं ” प्रपन्नजीवनं सर्ववेदसङ्घ
 क्षिणं सत्रम् । सत्रयागस्थानीयम् । श्रेयस्साधयितुं सह प्रवृत्त
 त्वात् । अथवास्य यजमानस्य सर्वर्तुसंबन्धि सर्व ‘ सर्ववेदसं ’ सर्व धनं ।
 शरीरशरीरावयवादिकं तत् सत्रं सत्रयागस्थानीयम् । श्रेयस्साधने
 सह प्रवृत्तत्वात् सत्रमितिद्विदः । “ यन्मरणं तदवभृथः ” अस्य
 यजमानस्य यन्मरणं शरीरपरित्यागः, सोषभृथः अवभृथेष्टिः । समाप्ति
 रूपत्वात् । किं बहुना ! “ एतद्वैजरात्रयमग्निहोत्रं सत्रं ” एतदस्म

ज॒राम॑र्यमाग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुदगयन्ने प्रमीयते दे
 वाना॑मेवमं हिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यंगच्छत्य
 थयोर्दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेवमाहिमानं गत्वाचं
 द्रमं सस्तायुज्यंगच्छत्येतौ वै मूर्धा चंद्रमसोर्माहिमानौ
 ब्राह्म॑णो विद्वानभिर्जयति तस्माद्ब्रह्मणोर्माहिमानं मा
 प्रोति॑ तस्माद्ब्रह्मणोर्माहिमानं मित्पुपनिषत् ॥

(७९) [८०]

इति चतुष्पष्टितमोऽनुवाकः ।

प्रपन्नस्याप्रयाजिनो जीवित जरार्येयमाग्निहोत्रं प्रपन्नावयोद्धान्याहीयते
 समारोप्यत इति जरामर्यं मरणान्तं आग्निहोत्रम् । अमन्येप्रनयनाप
 परमात्मने प्रत्यगात्मनाहीयत इति आग्निहोत्रम् । सदाप्रायकं सता
 वात्रायकं सत्रम् । (यत्सर्वविद्वानियादिना) एतद्देवे कलं दर्शयति ।
 स्वमात्प्रयागवि न्मरणानन्तरं सूर्याचन्द्रमसोर्माहिमानं प्रथमं प्रित्वा
 तस्मादेष देतो ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य माहिमानं महत्त्वं प्राप्नोति । समा
 सिधोतिनीवाक्यावृत्तिः । ब्राह्मणप्रहर्षं प्रदर्शनायम् । सर्वोप
 सूर्याचन्द्रमसोर्माहिमानं मभिर्जयति । तस्माद्ब्रह्मणो ब्राह्मणो माहि
 मानमाप्नोति प्राप्नोतीत्पुपनिषत् ।

इति श्री कूरनारायणमुनि विरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मणे
 नारायणीये चतुष्पष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६४ ॥

सामाप्ताचोपनिषत् ।

अंभसिभूरग्नये भूरन्नभूरग्नयेचपाहिनोयश्छंदं
सां नमोब्रह्मण ऋतंतपो यथावृक्षस्यगोरण्डियांश्च
हस्रशीर्षमृतमादित्योवाएषआदित्योवै तेजओजोघृ
णिस्सर्वो वैकद्रुद्रायनमोहिरण्यबाहवेयस्यवैकंकती
कृणुष्व राजोदितिरापोवाइदमपःपुनन्त्वग्निश्चसूर्य
श्चायात्वोभूरोभूर्भुवस्सुवरोत(द्रुहो)दुत्तमओमंतश्च
रत्यमृतोपस्तरंणंप्राणेनिर्विष्टःप्राणेनिर्विष्ट दिशवोमृ
तापिधानमसि श्रद्धायांप्राणेनिर्विश्यप्राणानामंगुष्ठ
मात्रोमेधादेवीमेधामइन्द्रोदतात्वप्सरास्वामामेधावाम
देवायाधो रेभ्यस्तत्पुरुषायेशानोब्रह्ममेतुब्रह्ममेधया ब्र
ह्ममेधवाप्राणापानवाङ्मनश्शिरःपाणित्वक्चर्मशब्द
स्पर्शपृथिव्यन्नमयविविद्विघषोत्क्रायोत्तिष्ठो सत्यं प्रा
जापत्यस्तस्यैवंचतुष्पाष्टिः ।

अंभसिवृणाहंसस्सर्वोवाआयांतुश्रद्धायांतत्पुरुषाय

[शब्दाशीतिः ।] (पृथिव्येकान्नाशीतिः ।)

अंभसीत्युपनिषत् ।

अत्रैव (१२१- पुटे) प्रतीकग्रहणेनोपात्तः । आरणे तृतीयप्रश्ने
त्रयोदशोनुवाकः । यथा-

अद्भ्यस्सम्भूतः पृथिव्यैरसाञ्च, विश्वकर्मणस्स
मन्वतताधिं, तस्यत्वष्टाविद्दधद्रूपमेति, तत्पुरुषस्यवि
श्वमाजानमग्रे ॥ १ ॥ वेदाहमेतंपुरुषंमहातं, आदित्यवर्ण
तमंसःपरस्तात्, तमेवंविद्वानमृतेद्ब्रह्मवति, नान्यः
पन्थाविद्यतेऽयंनार्य ॥ २ ॥ प्रजापतिश्चरति गर्भेअंतः,
अजायमानो बहुधाविजायते ॥ ४० ॥ (१)

तस्यधीराः परिजानंतियोनिम्, मरीचीर्ना
पदमिच्छन्तिवेधसः ॥ ३ ॥ यो देवेभ्य आतपति, यो देवानां
पुरोहितः, पूर्वो यो देवेभ्यो जातः, नमो रुचाय ब्राह्म
ये ॥ ४ ॥ रुचं ब्राह्मं जनयंतः, देवा अग्रे तद्ब्रुवन्, यस्त्वै
वं ब्राह्मणो विद्यात्, तस्य देवा असन्वशे ॥ ५ ॥ ४१ ॥ (२)

हीश्च तेलक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे, नक्षत्राणि
रूपं, अश्विनौ व्यात्तं, इष्टं मनिषाण, अमुं मनि
षाण, सर्वमनिषाण ॥ ६ ॥ ४१ ॥ (२)

जायते वशे सप्तचं ॥ १३ ॥

अस्मिन्नेवप्रश्ने प्रथमेनुवाके (१२१ पुटे) प्रतीकग्रहणेनोपात्ताइमा
अष्टावृचः । लंदितायां चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रश्नेष्टमनुवाकैर्घाताः ।

हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्ने भूतस्यजात.पतिरेकंआ
सीत् , सदाधारपृथिवीद्यामुतेमांकस्मैदेवायहविषा
विधेम ॥१॥

यःप्राणतोनिमिषतोम हित्वैकइद्राजाजगतो ब
भूव, यईशेअस्यद्विपदश्चतुष्पदः कस्मैदेवायहविषा
विधेन ॥२॥

यआत्मदाबलदायस्यविश्वंउपासं ते प्रशिष्यस्य
देवाः, यस्यच्छायामृतयस्यमृत्युः कस्मैदेवायहविषा
विधेम ॥३॥

यस्येमेहिमवन्तोमहित्वायस्यंत्तमुद्रैरसक्त्वा सहा
हुः, यस्येमाः प्रदिशोयस्यबाहूकस्मैदेवायहविषावि
धेम ॥४॥

यंक्रन्दंसीअवसातस्तभानेअभ्यैक्षेतां मनसारेजं
माने, यत्राधिसूरउदितौव्येति कस्मैदेवायहविषा
विधेम ॥५॥

येनद्यौरुग्रापृथिवीचं दृडेयेनसुवस्स्तमितं येन
नाकं, योअन्तरिक्षेरजंसोविमानः कस्मैदेवायहवि
षाविधेम ॥६॥

आपोह्यन्महतीर्विश्वमायन् दक्षन्दधानाजनय
 तीरग्निं, ततोदेवानाननिरवर्ततासुरेकः कस्मैदेवायंह
 विषाविधेम ॥७॥

यश्चिदापोमहिनापर्यपं श्रद्धक्षंदधानाजनयन्ती
 रग्निं, योदेवेष्वधिदेवएकआसीत् कस्मैदेवायंहवि
 षाविधेम ॥ ८ ॥

अथैव प्रश्नस्य विशोनुवाकः (२२० - पुटे) प्रतीकग्रहणेने
 पात्त । अयं संहितायाः प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रश्ने षतुर्दशनुवाके
 अयते ।

कृणुष्वपाजःप्रसितिन्नपृथ्वीं याहिराजेवामवाँ
 इमेन, तृष्वीमनुप्रसितिं नानोस्तांतेविद्यरक्षस
 नपिष्ठैः ॥ १ ॥

तवभ्रमासंआशुयापतन्त्यनुस्पृश धृषताशोशुचा
 नः, तपूष्यमेजुहवापतज्ञानसंदितो निसृजं ष्व
 नुल्काः ॥ २ ॥

प्रतिस्पशोविसृजतूर्णितमो मवांपायुर्विशो अस्या
 अदब्धः, योनोदूरेअघशंसोयो अंत्यमेमाकिष्टेव्यधि
 नदधर्षित् ॥ ३ ॥

उदग्नेतिष्ठप्रत्यातंनुष्वन्यं मित्रांओषता चिग्म
हेते, योनोअरा तिसमिधानचक्रेनीचातंधक्ष्यतसन्न
शुष्कं ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वोभवाप्रितिर्विद्ययाध्यस्मदाविष्कृणुष्वदैव्या
न्यग्ने । अत्र स्थिरातनुहियातुजूनान्जामिजामिप्रमृ
णीहिशत्रून् ॥ ५ ॥

द्वितीयप्रश्नस्य भाष्यारम्भेऽनवधानेन प्रच्युताः काश्चनपङ्क्तयोत्र मुख्यन्ते ।

(११० पुटे) ' देवतायज्ञसङ्घितः ॥

तत्र ' - इत्यतः परम् -

“ आद्याद्वादशसांख्ये स्तिस्त्रोवाइत्युत्तराः ।

तत्राद्येनाज्जुवाकेन विघ्नशान्तिस्त्रिधेष्यते ॥

शिक्षायाः प्रतिपाद्यार्थं कथनेनततःपरम् ।

अवश्यंस्वरचर्णादे र्वैयर्थं प्रतिपाद्यते ॥

संदितापञ्चकोपास्ति स्तृतीयनविधीयते ।

विद्यांगभूतं मेधादि प्रार्थयतेच चतुर्थतः ॥

व्याहृत्युपास्तिरंगत्वा त्पञ्चमेप्रतिपाद्यते ।

तत्रिष्ठानं देवयानं षष्ठेनप्रतिपाद्यते ॥

विद्यांगत्वा त्सप्तमेतु पाङ्क्तस्योपास्तिरुच्यते ।

अष्टमेनोपासनार्थं प्रणवस्थं प्रशस्यते ॥

कर्मादे नवमेगत्वा दनुष्ठेयाव मुख्यते ।

दशमेतु विद्यार्थं प्राथयन्ते कतिचिद्गुणाः ॥

एकादशेनचाचार्यं शिष्यं कृत्येषुशास्तिहि ।

द्वादशेनोत्तराशान्ति र्वसंसांख्ये संसहः ॥

शान्तिस्त्रयोदशोक्ता वक्ष्यमाणसमृद्धये ।

अथान्तिमाभ्यां साक्षाद्भिः ब्रह्मविद्याविधायते ॥

एवं पञ्चदशानुवाकात्मकाः ॥ इति ।

अत्रेदं निवेदयामः- तैत्तिरीयोपनिषद्भिः प्रथमद्वयात्मिका । भारण्यक
इमौ पञ्चमब्रह्मी प्रश्नी । पञ्चमः प्रश्नो विद्यारण्येन नव्याख्यपि ।
शङ्कराचार्यैर् व्याख्यातमित्येष माध्ववेनोदात्ति । ब्रह्मो न शङ्कराचार्यैः ।
तथाऽऽनन्दतार्क्याचार्यैश्च । विद्यारण्येन व्याख्ययौ । भट्टभास्करस्तु
दावपि व्याख्यत् । श्रीरंगरामानुजमुनिश्च ।

तत्र शीक्षानन्दभृगुसमाख्यवल्लीत्रयरूपः प्रथमः प्रश्नः । शिक्षावल्ली
द्वादशानुवाकात्मिका । आनन्दवल्ली अनुवाकद्वयात्मिका, भृगुवल्लीच
नुवाकात्मिका । अयमेवपक्षो भट्टभास्कराचार्यस्य । शंकराचार्यरंगरा
मानुजमुनिवरयोस्तु आनन्दवल्ली नवानुवाकात्मिका भृगुवल्ली द्वादशानु
वाकात्मिका ।

अस्य भाष्यस्यकृता श्रीशङ्करनारायणमुनिवरस्तु भास्करमिश्रपक्ष
मेवानुमोदते । तथैवच स्वभाष्ये व्यवहरति ।

एवं स्थितेपि दशोपनिषद्ग्रन्थे मुद्रिते नुसृतरिति मेवात्र वग
मश्रित्य द्वितीयतृतीयवन्द्यो रनुवाकावभेदं व्यलिखाम स्मैरं मूळ
भाष्ययोः ।

तत्रतस्तु वल्लीत्रयात्मको ह्येतेषुपि प्रथमः प्रश्नो भाहार्यं पञ्चदशा
नुवाकात्मकएवति भाष्यकारद्वयस्य मतमित्तं ह्यपम् ।

तत्तन्मतानुसारेणानुवाकसंग्रहोपि दृश्यते । सच यथायथं तत्रतत्र
मुद्रितएव ।